

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TİMURLULAR DEVRİ MEDRESE EĞİTİMİ VE ULÛM EL-EVÂ'İL
(MATEMATİK, ASTRONOMİ VE TIP)

704838

Hazırlayan
KİŞİMİJAN EŞENKULOVA
2501980024

Danışman
Prof. Dr. EKMELEDDİN İHSANOĞLU

T 104838

İSTANBUL 2001

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	VIII

BİRİNCİ BÖLÜM

I. TİMURLULAR DEVRİNE GENEL BAKIŞ	1
A. SİYASÎ DURUM	1
1. Timurlular Devleti'nin Kuruluşu	1
2. Timurlular Devleti'nin Çöküşü	4
B. DEVLET TEŞKİLATI	7
1. Timurlular'ın Devlet Anlayışı	7
2. Devletin İşleyişi	10
3. Mâlî Yapısı	10
C. TİCARÎ-ZİRAÎ FAALİYETLER	11
D. DİN	14
E. TARİHÇİLİK	17
F. EDEBİYAT VE DİL	21
G. İMAR FAALİYETLERİ	25
H. TİMURLULAR'DA SANAT	31
II. TİMURLULAR ÖNCESİ EĞİTİM FAALİYETLERİ	33
A. MEDRESE ÖNCESİ EĞİTİM FAALİYETLERİ	33
1. Mescidler-Camiler	34
2. Küttâp-Mektepler	36
3. Beytülhikme ve Dârülimimler	38
B. MEDRESELERİN ORTAYA ÇIKIŞI	40

C. TİMURLULAR ÖNCESİ HORASAN VE MAVERAÜNNEHİR MEDRESELERİ	42
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

I. TİMURLULAR DEVRİ EĞİTİM VE BİLİM MÜESSESELERİ	48
A. MEDRESELER	48
1. Eğitim ve Öğretim Kadrosu	81
a. Müderrisler	81
b. Muidler	84
2. Öğrenciler	84
3. İdare ve Hizmet kadrosu	85
B. TİMURLULAR DEVRİ İLMÎ FAALİYETLER	87
1. Timurlular Devri Âlimlerinin İlmî Şecereleri	87
2. İlmî Faaliyetler	90
C. KÜTÜPHANELER	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. TİMURLULAR DEVRİ ULÛM EL-EVÂ'İL (MATEMATİK, ASTRONOMİ VE TIP BİLİMLERİ) VE DİĞER BÖLGELERE ETKİLERİ	99
A. MATEMATİK	99
1. Timurlular'da Matematik	99
2. Timurlular Devri Medreselerinde Matematik Eğitimi	101
3. Matematik Eserleri	103
4. Timurlular Devri Matematik İlminin Diğer Ülkelere Etkileri	114
B. ASTRONOMİ	118
1. Timurlular Devrinde Astronomi	118
2. Uluğ Bey Rasathanesi	119
3. Medreselerde Astronomi Eğitimi	127

4. Astronomi Eserleri	130
a. Teorik Eserler	131
b. Uygulamada Kullanılmak Üzere Hazırlanmış Eserler	134
ba) Zicler	134
bb) Takvimler	136
bc) Âletler	136
5. Astronominin Diğer Bölgelere Etkisi	142
C. TIP	
Timurlular Devri Tabieler ve Dârüşşifalar	143
SONUÇ	148
ÖZET	151
SUMMARY	154
BİBLİYOGRAFYA	156
EKLER	164

ÖNSÖZ

1999 Kasım ayında tez danışmanı hocam Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu ile bu konuyu belirlerken büyük bir heyecana kapılmıştım. Çünkü daha orta okul öğrencisiyken Cengiz Han, Timur, Uluğ Bey ve Babur devri ve devletleri ile ilgili tarihî kitaplar okumuştum. Şimdi de onların döneminde ortaya çıkan eğitim müesseselerini ve ilmî faaliyetlerini Bilim Tarihi açısından ele alacaktım. Dolayısıyla da Timurlular devri medrese eğitimi ve ulûm el-evâ'il konusu Yüksek Lisans tezi olarak araştırılacaktı. Her ne kadar esas konu, Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde 137 sene hakimiyet süren Timurlular devrinde medrese eğitimi ve ulûm el-evâ'il ise de, daha aydınlatıcı sonuçlara ulaşabilmek için önceki ve sonraki ilmî, aynı zamanda siyasî, iktisadî, dinî ve kültürel gelişme ve değişim süreçleri dikkate alınmalıydı.

Türkiye'de Timurlular devri ile ilgili siyasî tarih açıdan çok sayıda çalışma yapılmış olmasına rağmen, bilimin gelişmesinde büyük katkılarda bulunmuş olan Timurlular devri medreseleri ve ilmî faaliyetleri şimdiye kadar bütünüyle ve detaylı olarak değerlendirilmemiştir.

Tezimizde kaynakların ve araştırmaların tanıdığı imkanlar ölçüsünde Timurlular devri bilim kurumları ve bu kurumlardaki âlimlerin ilmî faaliyetleri ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır;

Birinci bölüm kendi içinde iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Timurluların devlet teşkilâtı, siyasî, iktisadî durumları, diğer ülkelerle olan ilişkileri, edebiyat, sanat ve imar faaliyetleri ile İslâm kültürüne katkıları özet olarak ele alınmıştır. İkinci kısımda Timurlular öncesi Maverâünnehir ve Horasan bölgesi eğitim ve öğretim müesseselerine ait bilgiler ana hatlarıyla verilmiştir.

İkinci bölümde müstakil olarak, Timurlular devrinde inşa edilmiş olan medreseler ve medreseler etrafındaki faaliyetler işlenmiştir. Bununla beraber ilmî faaliyetler, âlimlerin ilmî şecereleri ve müderris-talebe ilişkileri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise Timurlular devri âlimlerinin matematik, astronomi ve tıp bilimlerine katkıları, bu ilimler sahasında verdikleri eserler, Uluğ Bey Rasathanesi ve darüşşifâlar değerlendirilmiştir.

Bu devirde telif edilmiş olan eserlerin çeşitli bölgelere dağılmış olması karşımızdaki en büyük güçlüktü. Konuyu bütün coğrafyasında işlemek ayrı maddî imkanları gerektiriyordu. Bölge kütüphanelerinde çalışma yapmak için baş vurduğumuz “Üniversite Öğrencilerini Destekleme ve Araştırma Fondu”ndan yabancı uyruklu öğrenci olmam nedeniyle destek alınamamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada daha ziyade İstanbul kütüphanelerinde bulunan Arapça ve Farsça el yazmalardan yararlanmak mecburiyetinde kalınmıştır. Bununla beraber bu konuda Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu’nun editörlüğünde hazırlanmış olan *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (OALT)* ve *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (OMLT)* adlı ikişer ciltlik eserler, en önemli müracaat kitaplarımız olmuştur. Burada danışman hocam Prof. Dr. E. İhsanoğlu’nun ve IRCICA Kütüphane Müdürü Dr. Halid Eren’in özel gayretleriyle Rusya, Tahran ve Taşkent’ten getirttikleri mikrofilmlere, kitaplara ve fotokopilere, buna ilâve olarak getirtebildiğimiz Kırgızistan ve Azerbaycan kaynaklarına da dayanılmıştır.

Yüksek Lisans öğrenciliğim süresince metot, bilgi, eğitim yanında her zaman maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen tez danışmanı hocam İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu’na burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İ. Ü. Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı öğretim üye ve okutmanlarına; tez çalışmamda son güne kadar büyük katkıda bulunan Doç. Dr. Mustafa Kaçar’a, metin tashihinde

görüşlerini esirgemeyen Dr. Sevtap İshakoğlu'na, yine aynı bölümden Prof Dr. Feza Günergün, Gaye Şahinbaş ve Aysu Albayrak'a, tezimde katkıları olan, her zaman maddî ve manevî yardımda bulunan Türk Dili hocası Halil Açıkgöz'e, kaynak taramada kendilerine müracaat ettiğim Prof. Dr. Ahmet Suphi Furat'a ve diğer Arap Dili ve Edebiyatı öğretim üyelerine ve M. S. Ü. Doç. Dr. Hayrünnisa Akbıyık'a yardımları için teşekkür ederim.

Bilgisayar kullanmamda ve tezimin teknik kısımlarında her zaman yardımcı olan İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Bilgi-İşlem Bölüm Başkan'ı Acar Tanlak'a ve diğer IRCICA'nın personeline ayrıca teşekkür ederim.

Bazı tercümelere ve tez tashihinde yardımcı olan İ.Ü. SBE Yüksek Lisans öğrencisi Muhammed Ali Demirdağ'a, tercüme kontrolünde yardımcı olan Farsça Kursu hocası İsmet Verçin'e, İ. Ü. SBF III sınıf öğrencisi Ekramuddin Bayazıt'a, ayrıca M.Ü. EBE Doktora öğrencisi Kadian Boobekova'ya, M.Ü. TAE Yüksek Lisans öğrencisi Sevinç Ahundova'ya ve kardeşim Dilbar'a; IRCICA, İSAM; Süleymaniye, İstanbul Merkez Kütüphanesi, Köprülü, Nuruosmaniye kütüphaneleri müdürlerine ve kütüphanecilerine huzurunuzda teşekkür ederim.

Kishimjan ESHENKULOVA

Ocak, 2001

KISALTMALAR

<i>a. e.</i>	: aynı eser
<i>a.g.e.</i>	: adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: adı geçen makale
<i>bkz.</i>	: bakınız
<i>BN</i>	: <i>Baburnâme</i>
<i>çev.</i>	: çeviren
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>DTCF Dergisi</i>	: <i>Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
<i>Eİ²</i>	: <i>The Encyclopedia of Islam, New Edition</i>
<i>GAL</i>	: <i>Geschichte der Arabischen Literatur</i>
<i>HA</i>	: <i>Hulasat al Ahbâr fi Beyân-i Ahvâl-i al-Ahyâr</i>
<i>HS</i>	: <i>Tarih-i Habib al-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer</i>
<i>hş</i>	: hicrî şemsî
<i>İRCİCA</i>	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
<i>İA</i>	: <i>Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>İSAR</i>	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Vakfı
<i>İÜEF</i>	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
<i>JA</i>	: <i>Journal Asiatique</i>
<i>JAOS</i>	: <i>Journal of the American Oriental Society</i>
<i>JMNP</i>	: <i>Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvetsheniya</i>
<i>MEB</i>	: Milli Eğitim Bakanlığı
<i>MN</i>	: <i>Mecâlis al-Nefâis</i>
<i>MS</i>	: <i>Matla' al-Sa'dayn va'l-Macma' al-Bahrayn</i>
<i>MSÜ</i>	: Mimar Sinan Üniversitesi
<i>OALT</i>	: <i>Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi</i>
<i>OMLT</i>	: <i>Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi</i>
<i>RC</i>	: <i>Ravzat al-Cennat fi Efsaf-ı Medinat-ı Herat</i>
<i>RS</i>	: <i>Tarih-i Ravzat al-Safa fi Sîret al-Enbiya va'l-Mulûk va'l-Hulefâ</i>
<i>SK</i>	: Süleymaniye Kütüphanesi
<i>Supl</i>	: Supplementalbande
<i>ŞN</i>	: <i>al-Şaka'ik al-Nu'mâniyya fi Ulemâ' al-Davlat al-'Osmâniyya</i>
<i>TDK</i>	: Türk Dil Kurumu
<i>TDV</i>	: Türk Diyanet Vakfı
<i>TN</i>	: <i>Tarihnâme</i>
<i>TSMK</i>	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
<i>TŞ</i>	: <i>Tazkirat al-Şuara</i>
<i>TTK</i>	: Türk Tarih Kurumu
<i>vd</i>	: ve diğerleri
<i>vr.</i>	: varak
<i>ZN</i>	: <i>Zafernâme</i>
<i>ZTB</i>	: <i>Zubdat al-Tavârih Baysungurî</i>

GİRİŞ

Tezimize başladığımız sıralarda Timurlular devri ilim hayatı ile ilgili pek az bilgilere sahiptik. Başlarda siyasî yönden büyük savaş ve politik çalkantıların yaşandığı bir dönemde ne gibi ilmî faaliyetlerin olabileceği aklımıza gelmekteydi.

Timurlular devrinde eğitim müesseseleri nasıldı ve nasıl bir faaliyet göstermekteydi? Bunların yanında “Timurlular dönemi biliminden” söz edebilir miyiz? Ulûm el-evâil nedir ve Timurlular dönemi âlimlerinin ulûm el-evâile katkıları nelerdir? O dönem âlimleri hakkında neler biliyoruz ve onlar ilme ne gibi katkılarda bulunmuşlardı? Daha önceki bilgileri aşan çalışmalar var mıydı ve varsa nelerdi? Bütün bunun gibi sorular tez çalışmamızın alt yapısını oluşturdu.

Ayrıca her hangi bir ülkede veya bir muhitte ilmin gelişmesinde neler olması gerekir?

1. Siyasî ve iktisadî istikrar.
2. Zihnî hazırlık.
3. Devlet adamlarının bunu görmeleri, âlimleri himaye etmeleri ve öyle bir ortam hazırlamaları.
4. Alt yatırım.
5. Elde edilen ilmî çalışmaların pratik hayata dökümü.

Bütün bunlara hazırlık varsa ve yerine getirilirse orada ilmî sıçrama olur ve etkisini uzun asırlar sürdüren buluşlar ve gelişmeler meydana çıkar hükmüne ulaşırız. Bizim bu yukarıda saydığımız değerler Timurlular devri ilmî hayatı için de söz konusu olabilir mi?

İki asır önce Cengiz Han tarafından harabeye çevrilip, daha sonra İlhanlılar döneminde tekrar canlanmaya başlayan Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde XIV. asrın

sonunda Timurlular Devleti ortaya çıkmış ve XVI asrın başlarına kadar hüküm sürmüştür. Dolayısıyla Timurlular Devleti Türk-İslâm ve Moğol kültürüne göre buldukları ülkeyi yeniden imar etmeye başlamışlardır. Birçok köy ve şehir kurmuşlar ve şehir medeniyetini yeniden canlandırmışlardır. Sonuç olarak bölgede siyasî ve iktisadî istikrarı sağlamışlardır. Bunların yanında Timur'un her gittiği ülkeden ve bölgeden âlimler, mimarlar, sanatkârlar ve o dönemin ileri gelenlerini kendi ülkesine davet edip onlara saygı ve itibar göstermesi Timurlularda ilmî faaliyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu devletin kurucusu Timur, niçin bunlara önem verdi? Sebebi neydi?

Kaynaklara göre tarih bilgisinin derin olduğu söylenen Timur, göçebelik hayatın kalıcı olmadığını idrak etmiş olsa gerektir. Bundan dolayı daha ilk günden işgal ettiği bölgeleri harabeye çevirirken kendi devlet merkezini ve etrafını imar etmeye başlamıştır. Ayrıca devletini siyasî, iktisadî, ticarî ve askerî yönden kuvvetlendirmek için çaba harcamıştır. İlim adamlarının gelip çalışmaları için bölge cazibe merkezi olmuştur. Böylece Timur'un ve Timur oğullarının ilim ve sanat hamisi olmaları, ve imar faaliyetlerine başlatmaları ile devlet ilim, irfan, sanat ve edebiyat merkezi haline gelmiştir. Nitekim Timurlular dönemi ilmî gelişme başlangıçta bir askerî, siyasî, iktisadî, ve toplumsal ihtiyaçlardan dolayı oluşmuşken Baysungur b. Şahruh himayesinde gelişen sanat ve Uluğ Bey döneminde gelişen matematik ve astronomi gibi riyazî ve tabiî ilimler merak ve zihnî ihtiyaçlardan dolayı hız kazanmıştır. Bunun canlı örneği de Uluğ Bey'dir. O çok küçük yaşında iken Meraga Rasathanesi'ni ziyaret etmiştir. Daha sonraları birçok âlimi Semerkand'a davet etmiş ve ilmî ortam yaratmıştır. Rasathane çalışmasında bu durum ve çocukluğundaki izlenimin rolü büyük olmuştur. Böylece Semerkand daha çok bir riyazî ve tabiî ilimlerin merkeziyken Semerkand'a nispetle Şahruh zamanında Herat ve çevresinde daha ziyade dinî ilimlerde, ve sanatta gelişme kaydetmiştir. Ama bu dönemlerde riyazî ve tabiî ilimler bütün hızıyla gelişmeye devam etmiştir.

Timurlular döneminde ilmin gelişmesinde ve ilmî yönelişlerin belirlenmesinde sadece hükümdar ve ailesi değil aynı zamanda ileri gelen devlet adamları da büyük katkıda bulunmuşlardır.

Timurlular döneminde kurulan medreseler, darüşşifalar, kütüphaneler ve rasathane gibi müesseseler, İslâm geleneklerine yaslanmıştır. Fakat devletin ve toplumsal ihtiyaçların politik rolünü de göz ardı etmemek gerekir.

Siyasî ve iktisadî istikrarı kurmuş devleti bilim, sanat ve edebiyat merkezi haline getirmiş ve bunun için gerekli olan alt yapıyı hazırlamış olan Timurlular Devleti'nde riyazî ve tabii ilimlerin gelişmesinden başka tabii bir şey olamazdı.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. TİMURLULAR DEVRİNE GENEL BAKIŞ

A. SİYASİ DURUM

1. Timurlular Devleti'nin Kuruluşu.

İranlıların Timurleng, Türklerin Aksak Timur, Avrupalıların ise Tamerlane diye adlandırdıkları Asyalı fatih ve büyük emir Timur¹ tarafından 771/1370'te kurulan Timurlu İmparatorluğu, onun oğulları ve torunları tarafından 913/1507 senesine kadar devam ettirilmiştir. Timur askerî bir lider ve devlet adamı olarak hüküm sürdüğü otuz beş yıl (771-807/1370-1405) içinde, doğuda Altay Dağları'na, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluk kurmaya muvaffak olmuştur.²

30 yıllık fütûhat sonunda teşekkül eden bu büyük devlet daha çok kurucusunun iktidarına dayanmaktaydı. Timur tarafından münferid eyalet ve memleketlere bey veya vali olarak tayin edilip oralarda daha ziyade yarı muhtar olarak hüküm süren oğulları³ ile torunları gerçekte ona saygı göstermekle beraber yine kendisi tarafından tahtına varis olarak gösterilen Pir Muhammed b.

¹ Keş (Şehr-i Sebz) şehri yakınlarında Hoca İlgar Köyü'nde 25 Şaban 736 Sıçkan yılında (9 Nisan 1336) dünyaya gelen Timur'un annesi Tekina Hatun, babası ise Çağatay ulusunun en mühim unsurlarından biri olan Barulas aşiretinin başbuğlarından Emîr Taragay'dır. Semerkand'da bulunan mezar kitabesinde Timur'un ataları şöyle gösterilmiştir: Emir Timur Küregen b. Emîr Taragay b. Emîr Bergel b. Emîr İlengir b. Emîr İcel b. Emîr Karacar Noyan b. Emîr Suguçiçin b. Emîr Erdemçi Barulas b. Emîr Kaçulay b. Emîr Tumanay. Timur'un en büyük cediti Tumanay'ın Cengiz Han'ın da cediti olduğuna dair bilgi verilmektedir. Tumanay'ın oğullarından Kaçulay'dan Timur, diğer oğlu Kaydu'dan ise Cengiz Han gelmiştir. (A. A. Semenov, "Gur-i Emîr Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri", çev. Abdülkadir İnan, TTK, *Belleten*, cilt XXIV, sayı 93, Ankara 1960, s. 143-144; Hondmîr, *Tarih-i Habib al-Siyer fi Ahbar-i Efrad-ı Beşer*, cilt III, Tahran 1362 hş, s. 392-393).

² Baymîrza Hayit, *Türkistan. Rusya ile Çin Arasında XVIII-XX Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstisâları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*, çev. Abdülkadir Sadak, TTK, Ankara 1995, s. 1-2. Bazı kaynaklara göre, Timur'un hükümdarlığı süresince zaptettiği bölgeler şu şekilde verilmiştir; Hitay (Çin) hudutlarından Rum (Anadolu) ve Şam (Suriye)'a kadar uzanan ülkeler; Maveraünnehir, Deşt-i Kıpçak, Horasan, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Fars bölgesi şehirleri Şiraz, İsfahan ve Gürcistan'a tâbi olan ülkeler, Yezd, Kirman ve Eberkuh hududuna kadar bütün kasaba ve kaleler ile Diyarbekir ülkesidir. (Tacü's- Selmânî, *Tarih-nâme*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1988, s. 10.)

Cihangir'in halef olma nizamına riayet etmiyorlardı.⁴ Timur'un oğullarından Cihangir 778/1376'da, Ömer Şeyh ise, 796/1394'te vefat etmişti.⁵ Üçüncü oğlu Miranşah 798/1395'te Timur tarafından Azerbaycan valiliğine tayin edilmişti, fakat Miranşah 802/1399'un sonbaharında attan düşmüş ve bu kaza sonucu da ruhî bir hastalığa yakalanmıştı.⁶ Bundan dolayı Timur, Anadolu ve Suriye sınırlarına kadar olan Azerbaycan ve ona tâbi bölgeleri Ömer Mirza b. Miranşah'a vermişti. Fars bölgesi, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'deki Timurlu mirzaları da ona bağlı olacaktı. Miranşah'ın askerleri ve beyleri de Ömer Mirza'ya verilmiş⁷ ve böylece Miranşah, oğlunun buyruk ve vasiliği altına konulmuş oluyordu. Timur'un en küçük oğlu Şahrüh⁸ ise, 799/1396'da Horasan'ın umumî valiliğine getirilmiştir.⁹ (Timur'un oğul ve torunlarının listesi için bkz. Ek 1) Timur'un vefat ettiği yıl (807/1405), oğlu Şahrüh (779-850/1377-1447) Horasan'ı, torunlarından Pir Muhammed b. Cihangir Afganistan'ı, Ömer b. Miranşah ve Ebûbekir b. Miranşah Azerbaycan ve Bağdat'ı, Pir Muhammed b. Ömer Şeyh, Rustem b. Ömer Şeyh ve İskender b. Ömer Şeyh İran ve Irak'ı idare etmekteydiler. Halil Sultan b. Miranşah, Çin seferi için hazırladığı askerleriyle Taşkent'teydi.¹⁰ Bazı kaynaklara göre ise, Pir Muhammed b. Ömer Şeyh Şiraz'da, Rüstem b. Ömer Şeyh İsfahan'da, İskender b. Ömer Şeyh de Hemedan'daydılar.¹¹

Böylece Timur'un (öl. 14 Şaban 807/15 Şubat 1405) vefatından sonra kendisinin varis gösterdiği Pir Muhammed b. Cihangir'in dışında kendinde kuvvet gören herkes, kendi hakimiyet sahasında adına hutbe okutup, sikke kestiriyor ve böylece müstakil bir hükümdar olma iddiasını taşıyordu. Bunlardan birisi de dedesinin ölümünden hemen sonra Semerkand'ı ele geçirip, kendi adına hutbe

³ Timur'un Cihangir (758-778/1356-1376), Ömer Şeyh (758-796/1356-1394), Miranşah (767-809/1366-1407), Şahrüh (779-850/1377-1447) adlı dört oğlu vardı. Hafız Abru'ya göre Cihangir 779/1377-78'de vefat etmiştir. (Hafız Abru, *Zubdat al-Tavârih Baysungurî*, Fatih, nr. 4370/1, vr. 167a-167b).

⁴ Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, cilt 12/1, MEB, İstanbul 1974, s. 347.

⁵ Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s. 84-88, 179; Mirhond, *Tarih-i Ravzat al-Safa fi Sirat al-Enbiya va'l-Mulûk va'l-Hulefâ*, cilt VI, Tahran 1339 hş./1960, s. 100-101, 227-229.

⁶ Mirhond, *RS*, cilt VI, s. 266, 328

⁷ *a. e.*, s. 463.

⁸ Her ne kadar bazı kaynaklara göre Şahrüh'un doğum tarihi 14 Rebiülâhir 778/2 Eylül 1376 olarak gösterilmekte ise de (Mirhond, *RS*, cilt VI, s. 101) A. A. Semenov tarafından incelenen kitabede Şahrüh'un 15 Rebiülâhir 779/21 Ağustos 1377'de doğup 20 Zilhicce 850/12 Mart 1447'de de vefat ettiği anlaşılmaktadır. (Semenov, a. g. m. s. 154)

⁹ Hafız Abru, *ZTB*, vr. 278b-279a; Hondmir, *HS*, cilt III, Tahran, 1362 hş./1984, s. 396

¹⁰ Wassiliy W. Barthold, "Timuridi", ed. Efron Brokgauz, *Ensiklopediçeskiy slovar'*, cilt XXXIII, Saint-Petersburg 1901, s. 194.

¹¹ Hafız Abru, *ZTB*, vr. 372a

okutan ve sikke bastıran Halil Sultan'dır (786-814/1384-1411).¹² Oğul ve torunlar arasında başlayan taht kavgası iç karışıklıklara sebep olmuş ve devlet, birçok hakimiyet sahasına ayrılıp parçalanmıştır. Azerbaycan ve Irak-ı Acem daha Timur'un vefatı üzerinden üç yıl kadar kısa bir zaman geçtiği halde Timurlu mirzalardan tamamen boşalmış ve bu bölgelerin büyük bir kısmına artık Kara koyunlular hakim olmuşlardı. Ömer Şeyh oğullarının hakimiyeti altında bulunan Fars bölgesi de büyük bir karmaşa içine girmişti. Taht kavgası ve karışıklıklarda, oğul ve torunlar birbirleriyle mücadele ederlerken, kendilerine saray ve eyaletlerde mansıp verilmiş olan emirler ve mahallî beyler de ayaklanmışlardır.¹³ 807-811/1405-1409 yılları arasında taht için birbirleriyle kavga eden Timurlular'dan velihaht Pîr Muhammed b. Cihangir (öl. 809-1407), Pîr Muhammed b. Ömer Şeyh, Miranşah b. Timur, Ebu Bekir b. Miranşah, Ömer b. Miranşah, Sultan Hüseyin¹⁴ vefat etmişlerdir. Timur'un vefatından sonra 811/1409 yılına kadar Semerkand'ı elinde tutan Halil Sultan da, beylerden Hudaydâd ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve amcası Şahruh'a sığınmıştır. Hudaydâd Emirzade Muhammed Cihangir'i hakim ve sultan ilân ederek kendisi de onun hizmetine girmiştir.¹⁵ Fakat çok geçmeden Timur'un mistik tabiatlı ve aynı zamanda "ilim ve sanat incisi" olarak isim yapmış olan oğlu Şahruh (779-850/1377-1447) büyük mücadelelerden sonra 811/1409'da Semerkand'ı ele geçirmiş ve babasının halefi olmuştur. 850/1447'deki vefatına kadar da Herat'tan idare ederek devleti ayakta tutmuştur.

Babası, Şahruh'u tahtına varis göstermemekle beraber, 799/1396'de devletinin en merkezî eyaleti olan Horasan'a umumî vali yapmıştır. Bu yüzden Herat'ta yaşamakta olan Şahruh hükümdar olduktan sonra da Semerkand'a taşınmamış ve Maverâünnehir'den Kaşgar'a kadar olan toprakları oğlu Uluğ Bey¹⁶ (796-853/1394-1449) vasıtasıyla idare etmiştir.¹⁷ Bu da birbirlerine bağımlı olan Semerkand ve Herat gibi iki merkezin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Daha sonra bu durum Timurlular'ı birçok yönden etkilemiştir. Şahruh'un zamanında Timur'un muazzam devleti

---

¹² Hafız Abru, *ZTB*, vr. 364b-365a; B. A. Ahmedov, "Ulugbek i političeskaya jizn' Maverannahra pervoy polovini XV v", *İz istorii epoha Ulugbeka*, ed. A. K. Anderes, AN Uz SSR, Taşkent 1965, s. 15.

¹³ 807-811/1405-1409 yılları arasındaki siyasi durum, mücadeleler ve iç karışıklıklar Tacü's-Selmânî'nin. *Tarih-nâme* adlı eserinde detaylı olarak anlatılmıştır. Ayrıca *ZTB*'ye de bkz.

¹⁴ Sultan Hüseyin, Timur'un kızlarından birinin oğludur. Timur'un vefatından sonra Semerkand'da büyük rol oynamıştır.

¹⁵ Tacü's-Selmânî, *TN*, s. 113

¹⁶ Uluğ Bey 19 Cemaziyelevvel 796/22 Mart 1399'da Sultaniye'de doğmuş ve 10 Ramazan 853/27 Ekim 1449'da da vefat etmiştir. (kay. Semenov, a. g. m., s. 156; Hafız Abru, *ZTB*, vr. 266b; Mirhond, *RS*, cilt VI, s. 232).

¹⁷ Baymirza Hayit, a. g. e., s. 1-2.

tamamıyla muhafaza edilemediyse de, Orta Asya ve Ön Asya'da geniş ve müttehit bir hükümdarlık sahası ayakta kalmıştır. Timur'un vefatından sonra çökme tehlikesiyle karşı karşıya iken kırk yıllık süre ile karışıklıktan korunmuş ve ülkenin bazı kısımlarında sadece iktisadî değil aynı zamanda kültürel sahada da bir yükseliş kaydedilmiştir.¹⁸

2. Timurlular Devleti'nin Çöküşü

Şahruh'un vefatından sonra, iktidar hırsıyla yeniden birbirlerine düşen Timur'un torunları ve emirler arasında yıllarca devam eden mücadeleler sonucunda Orta Asya ile Ön Asya'nın belli başlı siyasî kuvveti sahibi olan Timurlular Devleti çökmeye yüz tutmuştur. Her ne kadar zaman zaman birbirleriyle ittifak müzakereleri, hudutlar ve diğer hususlar hakkında anlaşmalar yapılsa da bunların hiçbirine uzun müddet riayet edilmediği gibi bu anlaşmaların ihlalleri de her seferinde yeni anlaşmazlıklara sebep olmuştur.¹⁹

Babası Şahruh'tan sonra ancak iki sene (850-853/1447-49) hükümdarlığını sürdürebilen Uluğ Bey, bu iki yıl zarfında da sürekli mücadele içinde olmuş ve 853/1449'da oğlu Abdullatif tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra, Abdullatif (yalnızca 6 ay) ve Abdullah b. Sultan İbrahim b. Şahruh (837-855/1333-1451) Semerkand'da iktidara gelmişlerdir.²⁰ Bu dönemlerde Alaüddevle b. Baysungur b. Şahruh ve Ebu'l-Kasım Babur b. Baysungur b. Şahruh da büyük rol oynamışlardır ve Ebu'l-Kasım Babur b. Baysungur b. Şahruh 853-861/1449-1457 yılları arasında Horasan'da hüküm sürmüştür. Ebu'l-Kasım Babur b. Baysungur'un vefatı üzerine oğlu Muhammed b. Babur 863/1459 yılına kadar Horasan hükümdarlığını devam ettirmiştir. Bir taraftan iç savaş sürerken diğer taraftan Özbekler ve Türkmenler gibi komşu beylik ve devletler de ayaklanmışlardır.

¹⁸ Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 349

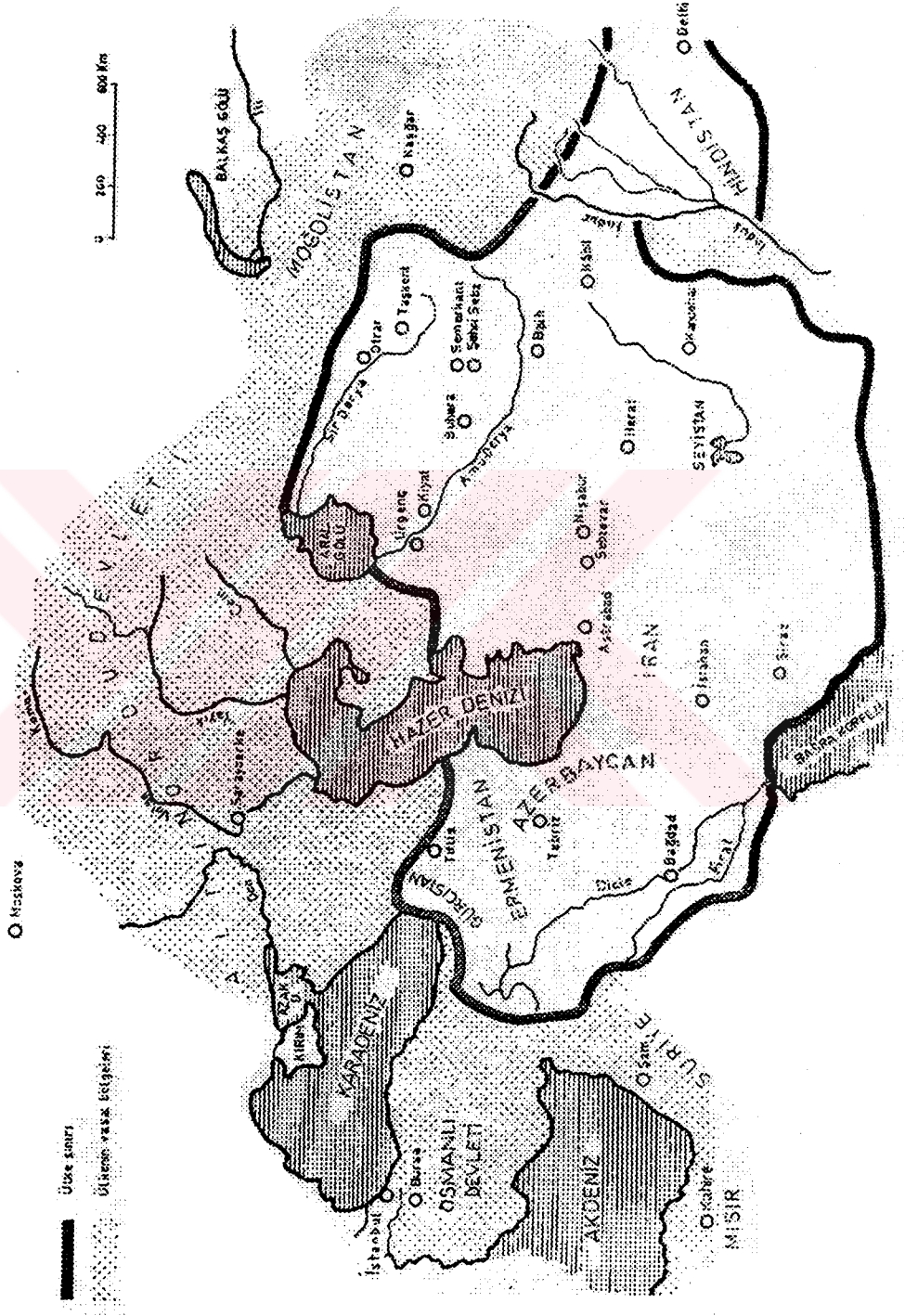
¹⁹ a. g. m., s. 350.

²⁰ Babur, *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB, İstanbul 1970, s. 78.

TIMUR İMPARATORLUĞU

(XIV. Yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlangıcı)

A

Bundan sonra Ebû Sa'id b. Muhammed b. Miranşah b. Timur (830-873/1427-1469) Semerkand'da tiktidara gelmiştir. Abdurrezak Semerkandî'ye göre Ebû Sa'id'in iktidara gelişi şöyle olmuştur:²¹ Ebû Sa'id, Uluğ Bey ile oğlu Abdullatif arasındaki muharebeden istifade ederek Argun Türkmen kabilelerinin yardımıyla Abdulaziz b. Uluğ Bey'den Semerkand'ı almaya kalkışmış ise de, başarılı olamayıp çekilmeye mecbur kalmıştır. Bir sene sonra Uluğ Bey'in, daha sonra da Abdullatif'in öldürülmesiyle Horasan'da Ebu'l-Kasım Babur b. Baysungur b. Şahruh (öl. 861/1457) başa geçmiştir. Maveraünnehir'de ise, Ebû Sa'id, önce Buhara'da sultan ilan edilmiş ve 855/1451'de de Özbek Hanı Ebu'l-Hayr'ın yardımıyla Semerkand'da kendi hükümdarlığını ilan etmiştir. Ebu Sa'id, 863/1459'da Horasan'ı da hakimiyeti altına almış ve 873/1468-1469'a kadar iktidarında bulunan Batı Türkistan, Horasan, Mazenderan ve bugünkü Afganistan'ın bazı kısımlarından (Kâbulistân, Zâbulistân) ibaret olan sahada istikrar sağlayabilmiştir.²²

Ebu Said'in ölümüyle Timurlular Devleti çöküşün yeni bir devresine girmiştir. Şahruh'un hiç olmazsa ismen hakim olduğu topraklar parçalanmış, her biri müstakil olmak üzere üç devlet teşekkül etmiştir. Birincisi; İran, Mâvera-i Kafkas ve Doğu Anadolu'da, artık Kara koyunlu hükümdarlarının değil, Ak koyunlu Uzun Hasan'ın (870-883/1466-1478) ve haleflerinin hüküm sürdükleri, merkezi Tebriz olan Ak koyunlu Türkmen Devleti idi. İkincisi, Batı Türkistan'da, Hoca Ahrar'ın 895/1490 yılındaki vefatına kadar nüfuzunu yürüttüğü, saltanatın ise, Ebu Sa'id'in oğullarına, -önce Sultan Ahmed'e (d. 855/1451, salt. 873-899/1469-1494) daha sonra Sultan Mahmud (899-900/1494-1495) ve Sultan Ali Mirza b. Mahmud b. Ebu Sa'id (öl. 905/1500), Baysungur b. Mahmud b. Ebû Sa'id (882-905/1477-1500) ve Zahirreddin Babur b. Ömer Şeyh b. Ebû Sa'id'e- geçtiği, merkezi Semerkand olan Timurlular Maveraünnehir Devleti'ydi. Üçüncüsü ise, Horasan'da ve bugünkü Afganistan'ın büyük bir kısmında Ömer Şeyh'in torunlarından Hüseyin Baykara b. Mansur b. Baykara b. Ömer Şeyh b. Timur'un (d. 842/1438, salt. 873-912/1469-1506) iktidarı eline aldığı Timurlular Devleti'ydi.²³ Hüseyin Baykara'nın hakimiyeti doğuda Belh, batıda Bistâm ve Damhan, kuzeyde Harezm, güneyde Kandahar ve Sîstan'ı içine

²¹ Semerkandî, *Matla' al-Sa'dayn va'l-Macma' al-Bahrayn*, Fatih, nr. 4370/2, vr. 655b-656a, 660a-661a; A. S. Beveridge, "Ebû Sa'id", *İA*, cilt 4, MEB, İstanbul 1964, s. 47.

²² *İstoriya Samarkanda*, ed. İ. M. Muminov, Taşkent 1969, s. 230.

²³ Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 356.

almaktaydı.²⁴ Otuz yedi yıllık Herat hükümdarlığı sırasında Baykara Timurlular Devleti'ni, sulh ve selamet içinde idare etmeyi başarmıştır.

Kısacası, imparatorluğun toprakları üzerinde kurulan üç küçük devletten Uzun Hasan'ın kurduğu Akkoyunlu Devleti yükselirken iki Timurlular Devleti gittikçe zayıflamış ve iktidarın çöküşü bilhassa Maverâünnehir'de Ebu Sa'id'in vefatından sonra Timurlular Maverâünnehir devleti de pek başarılı olamamış ve iç karışıklıklarından dolayı devlet zayıflayıp hızla çökmeye yüz tutmuştur. Özbek hanları ve beylikler bunlardan yararlanarak gittikçe kuvvetlenmişlerdir. Bu durum 906/1500-1501'de Semerkand ve Maverâünnehir bölgelerinin tamamen elden çıkmasına sebep olmuştur. Bununla beraber Horasan'da Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra ikisi birden tahta çıkan oğulları Beddiüzzaman ve Muzaffer'i²⁵ 913/1507'de Özbeklerin (Şeybânîlerin) yenmeleriyle Timurlular Devleti son bulmuştur. (Timurlu Hükümdarları'nın kronolojik listesi için bkz. Ek 2, Timurlu İmparatorluğu Kronolojisi için bkz. Ek 3).

B. DEVLET TEŞKİLÂTI

1. Timurlular'ın Devlet Anlayışı

Timur'un haleflerine bıraktığı devlet, idarî ve askerî yapısı bakımından Türk-Moğol unsurlarından ve İran karakterinin ağır bastığı İslâm kültüründen meydana gelmiştir. Bu unsurların birbirleri ile olan münasebetleri, birbirlerini takip eden münferit Timurlular devletlerinde, o sırada başta bulunan idarecinin görüş ve temayüllerine göre farklılık göstermiştir. Moğol an'anesine göre Tumanay oğullarından Kaydu Han'ın "han" olması hasebiyle onun neslinden gelen Cengiz de han olma hakkına sahipti. Halbuki Timur'un cediti Tumanay'ın diğer oğlu han olmadığı için Timur, hiçbir zaman hanlık iddiasında bulunmamıştır. Kunduz şehrinde yapılan muharebeden sonra 771/1370'te Timur, Çağatay Hanedanı'nı yeniden dirilterek Ügedey Kağan neslinden

²⁴ Beatrice F. Manz, "Timurids", *EP, New Edition* vol. X, Leiden- Brill 1999, s. 514.

²⁵ Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra oğulları Beddiüzzaman ile Muzaffer Herat tahtına müştereken çıkmışlar. Bu durumu Babur, "Hiçbir zaman padişahlıkta müşareket duyulmamıştır" diyerek garipsemektedir. (Babur, *BN*, 287-288)

Suyurgatmış'ı "han"²⁶, kendisini de "uluğ bey" olarak ilan etmiştir. Timur, han adına para bastırması, yanı başına da "Büyük Emir" olarak kendi adını yazdırmıştır.²⁷ En kudretli zamanlarında bile "Emîr el-Kebîr", "Sahib Kiran" ve sonra da "Kutbuddin" lâkabıyla birlikte Kazan Halil Han'ın kızı Saray Mülk Hatunla evlenmesi ile han damadı mânâsına gelen "Küregen" lâkabını da taşımıştır.²⁸ Timur, kendisinin de ifade ettiği gibi devletin çatısını İslâmiyet üzerine kurmuş ve idare için yasalar düzenlemiştir.²⁹

Timur'dan sonra Semerkand'da hakimiyeti ele geçiren, Halil Sultan, Timur'un vasiyetini yerine getirmiş olmak için "han" rütbesini Timurlular'dan olan dokuz yaşındaki Emirzade Muhammed Cihangir b. Sultan Muhammed b. Cihangir b. Timur'a vermiştir.³⁰ Halil Sultan'ın ve onun adını taşıyan paralar bastırılmışlardır. Daha sonra Halil Sultan'ın tahtını kaybetmesiyle Muhammed Cihangir b. Cihangir'in de hanlığı sona ermiştir.³¹

Şahruh ise ne "han" ne "küregen" unvanını almış ne de babasının yaptığı gibi birilerini 'han' tayin etmiştir. O, "Bahadır"³² unvanını kullanmıştır. Onun 813/1411'de resmî Türk-Moğol örfi yasalarını terk etmesi ve şeriatı yeniden tesis etmesi ona Padişah unvanını kazandırmış. Bu onun tüm İslâm dünyasının halifesi olarak kabul edilme iddialarına temel oluşturmuştur. Bastırdığı sikkelerde ve Herat'ta neşrettiği fermanlarında 'Hallada Allahu Hilafetuhu' (Allah onun hilafetini daim kılsın) ibaresi görülmektedir.³³ Fakat bütün bunlara rağmen Şahruh'un Türk-Moğol örfi yasalarını tamamen terk ettiği söylenemez. Şahruh'un devlet yönetiminde en başarılı yönü, önemli sorumluluk mevkilerine yetenekli kişiler seçerek, idareyi onların eline vermesidir. Şahruh döneminde yüksek devlet memuriyetlerine seçilen yetenekli kişiler bu görevlerde uzun süre kalabilmişlerdir. Mesela, Celaleddin Firuz Şah 1407-1442 yılları arasında yaklaşık 35 yıl askerî kuvvetler baş kumandanlığını yapmıştır. Giyaseddin Pir Ahmed Hâfi de kısa bir ara hariç

²⁶ Hondmir, *HS*, cilt III, s. 416; Timur, Suyurgatmış'ın (öl. 793/1388) vefatından sonra onun oğlu Sultan Mahmud'u (öl. 1402) "han" tahtına oturtmuştur. (Hondmir, *HS*, cilt III, s. 443).

²⁷ Baymirza Hayit, *a. g. e.*, s. 2.

²⁸ Mustafa Kafalı, "Timur", *İA*, s. 339; Şâmî, *ZN*, s. 73.

²⁹ *Tüzükât-ı Timurîn ve Cengiz Yasası*, haz. Alemdar Yalçın, İstanbul 1974, s. 60.

³⁰ Tacü's- Selmânî, *TN*, s. 111.

³¹ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991, s. 38.

³² 'Bahadır'lık rütbesi Moğollarda eski bir adettir. Her bayram ve ziyafette ahaliden hangisi daha iyi kılıç kullanırsa, bahadırılık rütbesi ona verilmiştir. (Babur, *BN*, s. 47)

1417'den Şahruh'un vefatına kadar yaklaşık 31 yıl Herat'ın mülkî idaresinde, Emir Alike Kükeltaş da, 4 yıl devlet maliye veziri olarak görev başında bulunmuşlardır.³⁴ Şahruh zamanında Timurlular'a gönderilen Çin elçisi Ch'en Ch'eng, Ming İmparatoru Yung-Lo için hazırladığı raporda; Şahruh'un döneminde unvan sisteminin olmadığını, herkesin birbirine adıyla hitap ettiğini, büyük küçük bütün işlerin hep Tiao-wan'da (divan) konuşulup halledildiğini anlatmaktadır.³⁵

Uluğ Bey ise, ülkeyi şer'î hükümlere kat'î olarak uymak suretiyle idare eden babası Şahruh hayattayken bile, yasalara ve Cengiz Han'ın törelerine olan temayülünü kabul ettirebilmiştir. Babasının aksine, dedesi Timur gibi Moğol ananelerine bağlı kalarak "Küregen" ünvanını almış ve Cengizlilerden birini "han" yapmıştır.³⁶

XV. yüzyılın ikinci yarısında hükümdarlar, hakimiyeti ele geçirmek ve devam ettirebilmek için din adamlarına ve dinî makamlara daha fazla rağbet etmeye başlamışlardır. Abdullatif b. Uluğ Bey, Ebu Said b. Muhammed b. Miranşah ve oğlu Ahmed'in din adamlarının tesiri altında kaldıkları görülmektedir. Meselâ, Ebu Sa'id'in Taşkent'ten Semerkand'a devet ettiği Nakşibendî tarikatının şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar'ın yönetimdeki etkisi Ebu Sa'id döneminde olduğu gibi oğulları zamanında da yaklaşık 40 yıl boyunca devam etmiştir.³⁷

Timurlular devrinde hanımlar da devlet idaresinde büyük rol oynamışlardır. Timur'un hanımlarından Saray Mülk, Tumanay Ağa, Halil Sultan'ın hanımı Şad Mülk, Şahruh'un hanımı Gevherşad, Hüseyin Baykara'nın annesi Firuze Begim ve hanımı Hatice Begim hükümdarlar

³³ Maria E. Subtelny- Anas B. Khalidov, "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timurid Iran in the Light of the Sunni Revival under Shah Rukh", *JAOS*, 115.2, 1995, s. 211.

³⁴ W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. Akdes Nimet Tahiroğlu, İstanbul 1930, s. 73; Saffet Bilhan, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim, Bilim, Sanat*, TDV, Ankara 1988, s. 38-39.

³⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, *Orta Asya'da Timurîler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*, MSÜ, İstanbul 1995, s. 47.

³⁶ Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 349

³⁷ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 85, 106.

üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmuşlardır.³⁸ Timurlular'da hanımların da eğitime önem verilmiş ve mirzalara olduğu gibi onlara da "atake"³⁹ tayin edilmiştir.⁴⁰

2. Devletin İşleyişi

Türk-Moğol unsurlarıyla yerli İran ve İslâm kültürünün karışmasından meydana gelen Timurlular Devleti'nin başındaki hükümdar ve eyaletlerdeki mirzalardan sonra devlet merkezinde biri askerî diğeri malî-idârî işlere bakan başlıca iki divan bulunmaktaydı. Timurlu İmparatorluğu askerî bir devlet vasfını taşıdığından dolayı "Dîvan-ı buzurg-i emaret" başta gelmektedir. Tavacı Divanı adı da verilen bu divanın beyleri, Cengiz Han yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önde geliyorlardı. On bin anlamına gelen tümen, binlik ve yüzlükten meydana gelen Timurlular devri askerî teşkilât, Cengiz Han'ın kurmuş olduğu düzenin bir devamıdır. Vergi işlerinin yürütülmesi, tarımda üretimin artırılması, şehirlerin imarı için kaynakların bulunması, para bastırılması, hesapların tutulması ve vergiler ile ilgili şikayetler gibi vazifeler ise, "Divan-ı Mal" veya "Sart Divanı" diye adlandırılan ikinci divanın temelini oluşturuyordu.⁴¹

3. Mâlî Yapısı

Timurlular Devleti'nin en belirgin hususiyetlerinden biri, derebeyliğin, askerî gücün maddî temelini teşkil etmesidir. Çünkü ilk planda bundan mirzalar, yüksek askerî kumandanlar ve daha sonra boy reisleri yararlanmışlardır. Şahrüh'un hükümdarlığının başından itibaren, eski "ikta" sisteminin geliştirilmiş hali olan "suyurgal" teşkilâtı görülmektedir. Suyurgal, hükümdarın hizmetindeki kimselere bir ikta'ı, bir ihсанı veya bir mükafatıdır. Bir toprağın timar, özellikle askerî timar olarak verilmesidir. Timar sahibi, orduda vazife almak ve silahlı savaşıları sağlamak mükellefiyeti altına giriyor, buna karşılık da kendi timar sahasında bütün vergi ve resimlerden muaf tutuluyordu.

³⁸ R. G. Clavijo, seyahatnâmesinde Türk-Moğol gelenek ve adetlerini devam ettiren Timur'un hanımlarından ve Miranşah'ın hanımı Hondzade'den bahsetmektedir. Roze Gonzales Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer R. Doğrul, İstanbul 1975; ayrıca bkz., Tacü's-Selmânî, *TN*; Şâmî, *ZN*.

³⁹ "atake" kelimesi, "atabek" kelimesi ile aynı anlamı taşımış olmalıdır. Atabek, Eski Türk devletlerinde, özellikle Selçuklularda şehzâdelerin eğitimi ve yetiştirilmesi veya bağımsız olarak bir eyaletin yönetimi ile görevli vezire denilmiştir. (*Türkçe Sözlük*, haz. Hasan Eren, Talat Tekin, Nevzat Gözaydın, İsmet Parlatur, Hamza Zulfikar, cilt I, TDK, Ankara 1988, s. 100)

⁴⁰ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 108.

Suyurgal zamanla vesaret yoluyla intikal etme karakterini kazanmıştır. Bu, sadece askerî işlerle görevli olanlara değil aynı zamanda din adamlarına ve makam sahiplerine de verilmiştir.⁴²

Timurlular başka devletlerle güçlü siyasî, iktisadî ve ziraî ilişkilerde bulunmuşlardır. Daha Timur'un döneminde ciddî ilişkilerde buldukları görülmektedir. İspanya elçisi Clavijo, seyahatnâmesinde Mısır elçileriyle beraber uzun bir yol katettikten sonra Timur'un huzuruna vardıklarında, Çin elçileriyle karşılaştıklarından bahsetmektedir.⁴³ Birçok kaynakta da Timur ile Beyazıt arasındaki siyasî olaylardan bahsedilmektedir.⁴⁴ Timurlular'la diğer ülkeler arasındaki siyasî ve ticarî münasebetlerde büyük rol oynayan İspanya elçisi Clavijo, Çin elçisi Ch'en Ch'eng, Giyaseddin Nakkaş, Ali Ekber gibi birçok elçiyi saymak mümkündür. Şahrüh da Çin, Hindistan, Mısır ile siyasî münasebetlerde bulunmuştur. Onun Herat'tan Pekin'e gönderdiği elçiler arasında Baysungur Mirza'nın elçisi olarak yer alan Giyaseddin Nakkaş daha sonra elçilikle ilgili hatıralarını kaleme almıştır.⁴⁵ Siyasî ilişkiler, aynı zamanda devletler arası ticarî ilişkilerin ilerlemesine de büyük katkıda bulunmuştur. Ülkenin yetiştirdiği ve imal ettiği ürünleri değerlendirmek için yeni siyasî yöntemler ortaya konmuştur. Müverrihler, Timurlular devrinde çeşitli ülkelerden gelen elçilere ve bu ülkelerle olan siyasî ve ticarî münasebetlere geniş yer ayırmışlardır.⁴⁶

C. TİCARÎ-ZİRAÎ FAALİYETLER

Timurlular devrinde Orta ve Ön Asya'da devletin sınırlarını aşan, canlı ve önemli bir ticarî hayat söz konusudur. Timur'un kendisi de ticaretin ve ziraatın devletin ilerlemesi için en büyük gelir kaynakları olduğunun farkındaydı. Timur bu düşünce ile, 805/1402 yılında Fransa Kralı'na gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gidip gelmesini, tüccarlara güçlük

⁴¹ *a. e.*, s. 110, 112

⁴² Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 361.

⁴³ R. G. Clavijo, *a. g. seyahatnâme*, s. 136-146, 177-179.

⁴⁴ Bkz. Şâmî, *ZV*, Hafız Abru, *ZTB*, vr. 334a-344a.

⁴⁵ Şahrüh 822/1419'da Hitay (Çin) İmparatoru'na elçi gönderdiği zaman heyet arasında Mirza Baysungur'un elçisi olarak Hoca Giyaseddin Nakkaş da bulunmuştur. Nakkaş, Herat'tan Hitay'a giderken ve oradan memleketine dönerken gördüklerini kaydetmiş ve 825/1422'de dönüşünde Farsça olarak kaleme aldığı *Aca'ibu'l-Letâif "Hitay Sefaretnâmesi"* adlı eserini yazmıştır. Nakkaş, Çin saraylarında görülen nakkaşçılık, heykeltıraşlık, çinicilik ve doğramacılıkla Horasan'daki ustaların yaptıklarını kıyaslamıştır. (Muhaddere M. Özerdim, "Acaibu'l-Letâif "Hitay Sefaretnâmesi" ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", *DTCF Dergisi*, cilt VIII, sayı 3, TTK, Ankara 1950, s. 345-371).

çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve mamur bir hal aldığını ifade etmiştir. Semerkand'da pek çok dokuma imalathanesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu.⁴⁷ İspanyol elçisi Clavijo'ya göre İskenderiye çarşılarında bile bunların eşini bulmak mümkün değildi. Elçi seyahatnâmesinde Semerkand'daki ticarî merkezlere ve pazarlara geniş yer ayırmış ve Deşt-i Kıpçak ve Moğol yurdundan deri, Çin'den ipek, Hatên'den elmas ve yakut gibi kıymetli taşlar geldiğini belirtmiştir. Yine Clavijo'nun ifadesine göre Timur, payitahtını dünyanın en mükemmel şehri yapmak için, ticareti daima teşvik etmiştir. Her sene Semerkand'a Çin, Hindistan, Taberistan gibi birçok memleketten yığın yığın ticaret malları geliyordu.⁴⁸

Tüccarları koruma siyaseti Şahrüh zamanında da devam etmiştir. Semerkandî, kendisi ile konuştuğu bir tüccarın defalarca Çin'den aldığı kumaşları Mısır ve Anadolu'ya, oradan aldığı malları da Çin'e götürdüğünü söylediğine işaret eder.⁴⁹ Hürmüz ve civarındaki adalar o zamanlarda da beynelmilel ticaretin merkezi haline gelmiştir. 845/1441-42 yılında elçilik heyetiyle Hindistan'a gönderilen müverrih Semerkandî, Hürmüz'e de uğramıştır. Semerkandî, dünyanın her tarafından Mısır, Suriye, Anadolu, Azerbaycan, Irak-ı Arap ve Acem, Fars, Horasan, Maveraünnehir, Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kalmak ülkesi, doğu ülkelerinin tamamından, Çin ve deniz ülkeleri yani Güney-Doğu Asya memleketlerinden, Habeşistan, Zengibar, Hind ve Arap Yarımadası kıyısındaki şehirlerden ve çeşitli dinlere sahip tüccarların buraya geldiklerini, mal getirip götürdüklerini, gerek para, gerek değiş-tokuş yolu ile alış-veriş yapılabildiğini, memurların gelenlere adil bir şekilde davranıp, altın ve gümüş dışında her şeyden vergi aldıklarını, bu yüzden tüccarların da o bölgeyi emanet evi diye adlandırdıklarını beyan etmektedir.⁵⁰ Bu da Şahrüh zamanında Mısır'dan Çin'e kadar uzanan ticarî faaliyetlerin geliştiğini söylememizi mümkün kılmaktadır.

Ch'en Ch'eng ise Herat çarşıları ve ticareti hakkında şu bilgileri vermektedir: "Dükkanlar ayrı ayrı mesleklere ayrılırlar; yay, ok, eğer, gem v.s. elbiseler kendilerinin emeğiyle yapılır, birbirine karıştırılmaz. Çarşılar geceleyin kapanmaz. Alışverişte genel olarak gümüş para kullanırlar. Köylerde açık çarşı kurulur. Her yedi günde bir toplanırlar ve var şeyle yok şeyleri değiştirirler.

---

⁴⁶ Hafız Abru, *ZTB, Semerkandî, MS*.

⁴⁷ İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK, Ankara 1994, s. 201.

⁴⁸ R. G. Clavijo, *a. g. seyahatnâme*, s. 169, 175-176

⁴⁹ Semerkandî, *MS*, s. 622b

⁵⁰ *a. e.*, s. 627b-628a

Akşam olunca herkes dağılır.”⁵¹ Semerkand’da ise hemşehrilere satılan malların yerleri ayrı, civar köy ve kasabalara satılan malların yerleri ayrı, göçebelere, yarı göçebelere ve uzak bölgelerden gelen yabancılara satılacak malların yerleri ayrıdır.⁵² Bununla beraber Semerkand’da altın, gümüş, bakır, demir, keçe imalatlarının yapıldığı,⁵³ otuz iki tane genel zenaat ve atölye çeşidinin olduğu, ihtisaslaşma nedeniyle üretim sahası sayısının yüz elliye yükseldiği⁵⁴ bilinmektedir.

Yabancı ülkelere giden elçiler ile gönderilen armağanların başında firuze geldiği ve buna çok değer verildiği, Hocend yöresindeki ve Nişabur’daki firuze madenlerinin işletildiği bilinmektedir.⁵⁵ Hazar denizi kıyısındaki Gilân’da ise elmas bulunuyordu.⁵⁶ Herat yakınındaki Şaklan Dağı eteğindeki Küruh kasabasında demir ve kurşun madenleri işletilmekte olup, Herat’ta kullanılan demir buradan geliyordu.

Ebu Sa’id dönemindeki mâli sıkıntılara rağmen Hoca Ubeydullah Ahrar’ın telkinleri üzerine tamga vergisini kaldırmıştır. Onun devrinde büyük bir ticaret merkezi haline gelen Herat’ta büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmıştır. Bununla beraber her türlü iktisadî faaliyetler artmıştır. Bu durum Hüseyin Baykara döneminde de devam etmiştir.⁵⁷

Timurlular buldukları bölgelerde su bendleri ve kanallar inşa ettirerek hem toprağın sulanması hem de su taşkınlarının önlenmesi için birçok faaliyette bulunmalarından tarıma verdikleri ehemmiyeti anlamaktayız. Timur ele geçirdiği ülkelerdeki iskan edilmemiş bazı yerleri tarıma açmıştır. Ayrıca, yeni tarım alanları sağlamak amacı ile ülkenin birçok yerinde kanallar açtırmıştır. Azerbaycan’da Barlas ırmağı diye tanınan Aras’ın Cenkşi Köşkü denilen mevkiinden başlayıp, Sorhe Pol mevkiine kadar 10 fersah uzunluğunda gemilerin bile çalışabileceği bir kanal açılmış, böylelikle pek çok yerde sulu tarım yapma imkanı elde edilmişti.⁵⁸

⁵¹ G. Çandarlıoğlu, *a. g. e.*, s. 48, 53.

⁵² R. G. Mukminova, “Semerkand’da Lonca Hayatı”, çev. S. Ayaz, *İktisad ve Din*, haz. M. Özel, İstanbul 1997, s.16.

⁵³ G. Çandarlıoğlu, *a. g. e.*, s. 58.

⁵⁴ R. G. Mukminova, *a. g. m.*, s. 14-15.

⁵⁵ İsfizârî, *Ravzat al-Cennât fi Avsaf-ı Medinat al-Herat*, cilt I, Tahran 1338 hş, s., 245.

⁵⁶ R. G. Clavijo, *a. g. seyahatnâme*, s. 162.

⁵⁷ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 133.

⁵⁸ Yezdî, *Zafernâme*, cilt II, s. 18, 283.

Tarımın gelişmesine önem veren Şahruh da Herat ve Merv yörelerinde su bendleri, kanallar inşa ettirerek hem toprağın sulanması hem de su taşkınlarının önlenmesi için birçok proje gerçekleştirmiştir.⁵⁹ Şehirlerin yeniden ihyasına ve kanalların açılmasına Uluğ Bey, Ebu Sa'id, İskender b. Ömer Şeyh, Hüseyin Baykara ve diğer Timurlu mirzalar zamanında da devam edilmiştir. Böylece Timurlular devrinde birçok yer bayındır hale gelmiştir.

Ziraî ürün olarak Semerkand'ın üzüm ve elmasının, Buhara'nın erik ve kavununun, Kabil'in sıcak iklim meyvesi olarak portakal, turunç ve şeker kamışının, Gazne'nin boya kökünün, Herat yakınındaki Siyavuşân köyünün üzümünün, Badgis'in fistiğinin, Şaburgan'ın kavununun, Murgab boyunun pirincinin, Merv'in tahıl, pamuk ve kavununun, Esterâbâd'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah yöresinin tahılının, Yezd'in ise şeker kamışının meşhur olduğunu Babur, eserinde tek tek anlatmıştır.⁶⁰

D. DİN

Timurlular devrinde halkın büyük kısmının Sünnî ve Hanefî fikh mezhebinden olduğunu söylemek her ne kadar yerinde bir ifade ise de bu ifade ile durum yeterli ölçüde açıklanamaz. Batı İran'da genelde Şafi'îlik olmasına rağmen, Hanefîlik doğuda hakim bir mezhepti, ancak birçok yerleşim bölgesi de karışık nüfusa sahipti. Rey, Varamin, Kum, Kâşân gibi bazı şehirler, Gîlân, Mâzenderân, Hûzistan ve Doğu Kûhistan ve bunlardan başka Horasan'daki Sebzvar gibi bazı bölgeler Şi'îliğin yahut daha doğru bir tabirle İsna Aşeriye'nin (On iki imam) merkezi sayılmıştır. Horasan'ın (Kayin, Bicand) Kuhistan bölgesindeki İsmailî topluluklar hariç buralar bütünüyle Sünnî'dir.⁶¹ Halkın sünnîlikle şî'îlik arasındaki kararsızlığında, zamanın siyasî iktidar sahiplerinin de büyük tesirleri olmuştur. Semerkand'da en kudretli kişi olan Ebu Said'in, şeri'atı yeniden geçerli kılmak için açıktan açığa sünnîlik gayesini tahakkuk ettirmeye çalışan Hoca Ahrar'ın kurduğu

⁵⁹ Recep Uslu, *Herat Tarihi*, İstanbul 1997, s. 33.

⁶⁰ Babur, *BN*.

Nakşibendîliğe mensubiyetinde hiç şüphesiz kendi temayülleri yanında amelî düşünceleri de etkili olmuştur.⁶² Hüseyin Baykara'nın Herat'ta tahta çıkınca on iki imam adına hutbe okutmayı düşünmesi, Şi'îliği kabul için ilk adımları atışı, bundan Ali Şir Nevâî ve diğer devlet adamlarının gayretiyle vazgeçmesi, daha sonraları Ehl-i Sünnet ve cemaat mezhebine uyması, oğullarından Muhammed Huseyin'in Şah İsmail'in müridi, daha sonraları koyu bir rafizî oluşu, nihayet Babur'un Semerkand'ı üçüncü defa zapt ettikten sonra şi'îliğe girişi dikkate değer olaylardandır.⁶³

Sünnîlik ile şi'îlik arasında cereyan eden karışıklık, dinî ve siyasî faaliyette de tesirini göstermiştir. Hurufiyye'nin kabalistik fikirlerinin yayılması, müfrit Muşa'sa'nın yükselişi, Nizar'î İsmailî'lerin faaliyetlerini canlandırmaları, Nurbahşiye ve Nimetullahiyye'nin karizmatik zikri ve Azerbaycan ile Doğu Anadolu'nun Türkmen göçebelere arasında etkisini gösteren Kızılbaş hareketinin başlamış olması, yüzyılı etkileyen dinî karışıklıklara sebep olmuştur.⁶⁴ Bunlara örnek olarak şunlar gösterilebilir:

Kendisini Allah'ın ve kâinatın aslı olarak gören ve hakikâti de kendinde tecellî eder gibi göstererek yeni bir peygamber olarak ortaya çıkan Esterâbâd'lı Fazlullah, daha Timur zamanında takibata uğramış, Miranşah tarafından öldürülmüş, ancak onun akideleri halk arasında oldukça taraftar bulmuştur.⁶⁵

836/1432'de Herat'ın büyük camiinde hurûfliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'nin müritlerinden Ahmed-i Lûr tarafından Şahrûh'a karşı suikast yapılmıştır.⁶⁶ Suikasta katılanlar, sorguya çekilip ağır bir şekilde cezalandırılmışlarsa da bu durum onların küçümsenmeyecek bir topluluk olduklarını göstermektedir.

⁶¹ M. E. Subtelny-A. B. Khalidov, a. g. m., s. 210.

⁶² Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 363.

⁶³ Babur, *BN*, s. 255, 259

⁶⁴ M. E. Subtelny-A. B. Khalidov, a. g. m., s. 211.

⁶⁵ İ. Aka, *Mirza Şahrûh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 209.

⁶⁶ A. A. Semenov, a. g. m., s. 150.

İran'da XX. yüzyıla kadar dinî ve siyasî varlıklarını devam ettiren zümrelerden biri olan Muşâ'sa'ların bir kuvvet olarak ortaya çıkışı yine Şahrüh devrine rastlamaktadır. Şiî inançlarına bağlı bir Arap sülâlesi olan bu topluluk Huzistan bölgesinde bulunmuştur. Sülâlenin kurucusu Seyyid Muhammed b. Felah Vâsıt'ta doğmuş olup, İmam Musa el-Kâzım'ın soyundan geldiğini söyleyerek Mehdîlik iddiasında bulunmuştur.⁶⁷

Timur ölür ölmez dinî sebeplerle Sebzvar'da ortaya çıkan ve Şahrüh'un büyük bir güçlüklerle bastırabildiği isyanlar, ayrıca bir sene sonra Mazenderan'da şi'î Mar'aşi seyyidlerinin emirliklerini yeniden kurmak için girişilen teşebbüs bu dini karışıkları ortaya koyan hâdiselerdir. Şahrüh'un Ehl-i Sünnete dönüş siyasetinin faal benimseyicisi olması, büyüyen şi'î ictimâî ve dinî hareketlerin tehdidini bertaraf etme ve siyasî yapısının devamını temin etme ihtiyacından ileri gelmiştir.⁶⁸

Şehzade Muhammed b. Baysungur'un 849/1446'daki isyanında da dinî sebeplerin bulunduğu kabul edilebilir. Şahrüh'un âsi şehzadelerin taraftarlarını şiddetle cezalandırması, İran'da yayılmış olan şi'îliğe bir daha kolay kolay kendini toparlayamayacak kadar ağır bir darbe indirmiştir. Onun bu hareketi dinî inancına, sünnilîği yeniden ihya etmesine, topladığı sünnî din adamlarının hâmisî olmak için oynadığı role uygundur.⁶⁹

Sünnî tarikatların en yaygını Nakşibendîlik olmuştur. Ne var ki 'sadr, şeyhülislâm, kadı ve müderris' gibi devlet hizmetindeki görevliler ile halk kitlelerinin temsilcileri olan tarikat dervişleri ve bilhassa Nakşibendî şeyhleri arasında da mücadeleler görülmüştür. Nakşibendî tarikatından Hoca Ubeydullah Ahrar'ın ülkenin idarî ve siyasî işlerinde büyük nüfûza sahip olduğunu ifade etmek gerekir.

Şahrüh ve oğullarının sünnî olmaları ve sünnî tarikatların bilhassa Şahrüh'un şahsında büyük bir koruyucu bulmuş olmalarına rağmen, sünnî din adamlarının Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, göçebeler içine gitmeyip şehirlerde yaşamaları, şi'îlik cereyanını gittikçe kuvvetlendirmiş ve XV

⁶⁷ İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 209-210.

⁶⁸ M. E. Subtelny-A. B. Khalidov, a. g. m., s. 211.

⁶⁹ Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 363-364.

yüzyılın sonunda halk arasında büyük çatışmaların çıkmasına yol açmıştır. Bu çatışmanın akisleri meşhur Şair Câmî'nin (ölm. 1492) şiirlerine kadar girmiştir.⁷⁰

Görüldüğü gibi, Timurlu hükümdarlar sünî akideyi yaşatmaya çalışmışlardır. Ancak sünîliğin mümessilleri, gittikçe daha büyüyen şi'îliğe veya diğer rafizî hareketlere karşı girişilen mücadelelerde başarı gösteremeyecek duruma düşmüşlerdir. Dolayısıyla da daha sonra şiilik, dinî görüşlerini mutaassıp taraftarlarından sağladıkları askerî güç ile birleştiren Safevîler'in ve bugünkü İran'ın resmî mezhebi haline gelmiştir.

E. TARİHÇİLİK

Timur başta olmak üzere Timurlu hükümdarlarının hemen hepsi tarihçiliğe çok önem vermişlerdir. Timurlular devrinde bina edilen mimarî yapılar, ilmî ve kültürel faaliyetlerin ehemmiyeti o dönemde yaşayıp bizzat Timurlular tarihini kaleme alan müelliflerin eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu kaynaklardan günümüze ulaşanlardan bazıları şunlardır:

1. Timur döneminde birçok eser yazılmasına rağmen günümüze kadar ulaşan ve Timur'un kendisi tarafından görevlendirilen müellif Nizamuddin Şâmî'nin *Zafernâme* adlı eseri büyük önem taşımaktadır. Şâmî, eserini Timur'un emriyle 804/1401-2'de kaleme almış ve 806/1404'te tamamlamıştır. Eser Timur'un hayatı ve fetihleri hakkında yazılmış olan en eski kitaplardandır.⁷¹

2. İbn Arabşah Abu al-Abbas Şahab al-Din Ahmad b. Muhammad al-Dimaşkî (791-854/1389-1450), *Aca'ib al-Makdur fi Navâ'ib Teymur* adlı eserini Arapça olarak 840'ta kaleme almış ve 841 Rebiülevvel/1437'de tamamlamıştır.⁷² Eser Timur'un nesebinden Şahrüh'un tahta çıkışına kadarki olayları içine alır. Ayrıca eserin sonunda o dönemde yaşamış olan âlim, sanatkâr, mimar, kuyumcu ve nakkaşlardan bazılarının isimlerini vermesi bakımından önemlidir.

⁷⁰ Câmî bir şiirinde: "Ey zamâne sahibi şarap kadehimi ver, zira sünî ve şiî kavgalarından mideme bulantı geldi. Bana hangi mezheptensin diye soruyorlar, yüzlerce şükür ki sünî köpeği ve şiî eşeği değilim" diyerek durumu gözler önüne sermektedir. (İhsan Yar Şatır, *Şi'r-i Farisi der Ahd-ı Şahrüh*, s.17, nak. İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani (1405-1447)*, s. 210).

⁷¹ Şâmî, *ZN*.

⁷² İbn Arabşah, *Aca'ib al-Makdur fi Navâ'ib Teymur*, ed. Ahmed Faiz al-Hamasî, Beyrut 1407/1986, s. 494.

3. Hafız Abru⁷³, Şahruh'un emriyle hazırladığı *Zeyl-i Kitâb-ı Zafernâme-i Şâmî* adlı eserinde 816/1413 yılına kadarki olayları ilâve etmiştir. Ayrıca müellif 820/1417'de Şahruh tarafından büyük bir tarih yazmakla görevlendirilmiştir. *Macmuat al-Tavârih* diye de adlandırılan bu eserin dördüncü kısmı *Zubdat al-Tavârih Baysungurî*'dir.⁷⁴ *Zubdat al-Tavârih*, İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id'in son günleri ve Timur'un doğumundan 830/1427 yılına kadar olan tarihi olayları ele almaktadır.⁷⁵ Hafız Abru'nun eserleri İlhanlıların son zamanları, Timurular devri ve İran tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır.

4. Tacü's-Selmânî 813/1410'da Şahruh'un divanında bulunurken tarih yazmakla görevlendirilmiş ve *Tarihnâme* diye adlandırdığı eserinde Muharrem 807/ Temmuz-Ağustos 1404 ile 12 Zil-Ka'ade 811/ 29 Mart 1409 yılları arasındaki olayları konu edinmiştir.⁷⁶

5. Şahruh'un emri ile yazılan *Muizz al-Ansab fi Şeceret-i Salatîn-i Moğol* adlı eser Cengiz ve Timur sülâlelerinin neseplerinden bahseder.⁷⁷ Sürekli ilâveler ile Beddiüzzaman Mirza b. Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığına kadar devam etmiştir. Fakat gerek eserin yazarı gerekse daha sonra ilâveleri yapan müelliflerin hiçbiri kendilerinden bahsetmemişlerdir.

6. Muinüddin Natanzî'nin *Muntehab-ı Tavârih-i Natanzî* adlı eseri de Şahruh'un ilk saltanat dönemlerinde yazılmış olup 816/1413'e kadarki olaylardan bahsetmektedir. Müellifin bu eserini İskender b. Ömer Şeyh için kaleme almış olduğu, fakat 817/1414'te Şahruh'un İskender'e galip gelmesiyle bir az değişiklik yapıp Şahruh'a sunduğu bilinmektedir.⁷⁸

7. Muhammed b. Fazlullah el-Musevî tarafından 1428'de kaleme alınan *Tarih-i Hayrat* da Timur'un vefatına kadarki olaylardan bahseden bir eserdir.⁷⁹

⁷³ Hafız Abru (öl. 833/1430) aynı zamanda Baysungur tarafından himaye edilen bir coğrafyacısıdır.

⁷⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul 1998, s. 242-243.

⁷⁵ Hafız Abru, *ZTB*.

⁷⁶ Tacü's-Selmânî, *TN*, s. 11.

⁷⁷ *Muizz al-Ansab fi Şeceret-i Salatîn-i Moğol*, nak. R. Şeşen, *a. g. e.*, s. 244

⁷⁸ Tacü's-Selmânî, *TN*, s. 5.

8. Şarafuddin Ali Yezdî (öl. 1454), *Zafernâme* adlı eserini Fars valisi İbrahim Sultan b. Şahrüh'un isteğiyle Farsça kaleme almış ve 828/1424 yılında tamamlamıştır. Timur ve Halil Sultan dönemindeki olaylardan bahseden ve dört sene içinde tamamlanan bu eseri yazarken müellif arşiv vesikalarına, tarih kitaplarına ve önemli kişilerin hatıralarına başvurmuştur.⁸⁰

9. Kemaluddin Abdurrazzak b. İshak Semerkandî (816-887/1413-1482)'nin *Matla' al-Sa'dayn va'l-Macma' al-Bahrayn* adlı eseri de Timur'un doğumundan Hüseyin Baykara dönemine kadar olan yaklaşık 170 yıllık bir tarihi kapsamı ve tarihî olayları ele alması bakımından çok önemlidir. Elçilik görevinde de bulunan müellif, Hindistan ve Asya ülkelerinin tarihini yazmıştır.⁸¹

10. *Mucmel-i Fasihî* adıyla meşhur olan Fasih-i Hâfî'nin (777-845/1375-1442) eseri de bir nevi biyografi olup bu dönemde yaşamış olan şahıslar ve ulemeden bahsetmektedir. Müellifin Şahrüh ve oğlu Baysungur'un hizmetinde uzun yıllar maliye işlerine nezaret etmesi de eserine ayrı bir kıymet kazandırmaktadır.⁸²

11. Herat tarihi ve yaşadığı dönemi çok iyi yansıması açısından önemli olan eserlerden biri de, Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî'nin himayesinde yetişen büyük tarihçi Mirhond ismiyle ün kazanan Hamiduddin Muhammed b. Hondşah b. Mahmud al-Belhî'nin (837-903/1433-1498) *Ravzat al-Safa fi Sîret al-Enbiya va'l-Mulûk va'l-Hulefâ* adlı kitabıdır. Kitabın başında elliye yakın kaynak adı verilmiştir ve tamamı yedi cilt olan kitabın altıncı cildi Timurlular devrine ayrılmıştır.⁸³

12. Mirhond'un torunu Hondmir diye tanınan Giyasuddin İbn Hoca Hemamuddin Muhammed b. Hoca Celaleddin b. Burhaneddin Muhammed Şirâzî (880-942/1475-1536) tarafından kaleme alınmış olan *Habib al-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı al-Beşer* adlı eser hilkat ile başlayıp 931/1524 yılına kadar gelir. Eser, Devletşah İsmail Safevî zamanında 927/1521'de kaleme alınıp

⁷⁹ Muhammed b. Fazlullah el-Musevî, *Tarih-i Hayrat*, nak. İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. XVII.

⁸⁰ Yezdî, *ZN*.

⁸¹ Semerkandî, *MS*.

⁸² Fasih-i Hâfî, *Mucmel-i Fasihî*, nak. İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. XIX-XX.

⁸³ Mirhond, *RS*, cilt VI.

930/1524'te tamamlanmıştır.⁸⁴ Müellifin 1471 yılına kadar gelen kısa bir umumî tarih mahiyetindeki *Hulasat al-Ahbâr fî Beyân-i Ahvâl-i al-Ahyâr* adlı bir başka eseri de 904-905/1498-1500 yılları arasında yazılmış ve Ali Şir Nevâî'ye sunulmuştur. Herat'ın tasviri, medreseler, imar faaliyetleri, âlimler, müderrisler ve tanınmış kimselerden bahseden son bölümü çok önemlidir.⁸⁵

13. Mu'iniddin Muhammed b. Zemçî-i İsfizârî'nin *Ravzat al-Cennât fî Evsaf-ı Medinat-ı Herat* adlı eseri de Timurlular devri Herat kültür hayatını anlatması bakımından Timurlular tarihi için büyük önem taşımaktadır. Müellif, Herat şehrinin 875/1470 yılına kadar olan tarihini anlatıp, eserini 897/1491'de de Sultan Hüseyin Baykara'ya sunmuştur.⁸⁶

14. Vasîfî (öl. 937/1530)'nin *Bedayî al-Vekâyî* adlı eseri Hüseyin Baykara devri Herat'ından ve Herat'ın üst tabakasının günlük hayatından bahsetmektedir.⁸⁷

15. Devletşah b. Alauddevle Bahtîşah el-Gâzî es-Semerkindî'nin (830-900/1427-1495) Farsça kaleme aldığı ve Ali Şir Nevâî'ye ithaf ettiği *Tezkirat al-Şuarâ'* adlı eseri klasik dönemden başlayarak, yaşadığı döneme kadar olan şairleri biyografik olarak ele alması ve ayrıca Timurlu sultanları, mirzaları ve onların himayesinde bulunan şairlerin biyografilerini zikretmesi bakımından Fars edebiyatı tarihinde önemli bir yere sahiptir ve değerli bir kaynaktır.⁸⁸

16. Ali Şir Nevâî'nin *Mecâlis al-Nefâis* adlı eseri de bir hal tercümesi olması bakımından o dönemin önemli kaynaklarından birisidir.⁸⁹

Timurlular devrinde tarihçilik o kadar gelişmiştir ki bazı hükümdarların bizzat kendilerinin de tarih kitapları kaleme aldıkları görülmektedir. Uluğ Bey, Cengiz Han tarihine dair *Tarih-i Ulus-ı Erba'*

⁸⁴ Hondmir, *HS*, cilt, I, s. 10.

⁸⁵ Hondmir, *Hulasat al-Ahbâr fî Beyân-i Ahvâl-i al-Ahyâr*, Ayasofya, nr. K 3190, vr. 480.

⁸⁶ İsfizârî, *RC*.

⁸⁷ Vasîfî, *Bedayî al-Vekâyî*, nak. İ Aka, *Mirza Şahruh ve Zamani (1405-1447)*, s. XXI

⁸⁸ Devletşah, *Tezkirat al-Şuarâ'*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.

⁸⁹ Alişer Navoyî, *Mecâlisu'n-Nefois*, haz. Suima Ganiyeva, Taşkent 1961 (orijinal nüsha); Mîr Nizamuddin Ali Şir Nevâî, *Tezkire-i Mecâlis-i Nefâis*, haz. Ali Asgar Hikmet, Tahran 1323 hş, (Farsça tercümesi); Ali Şir Nevâî,

adlı Farsça bir eser yazmıştır.⁹⁰ Babur'un da *Baburnâme*'si bir hatırat olarak Çağatay dilinde telif edilmiştir.⁹¹

F. EDEBİYAT VE DİL

Timurlular devrinde Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi olmak üzere üç dil kullanılmıştır.⁹² Arapça, eğitim görmüş herkes tarafından bilindiği için tüm İslâm aleminde en önemli dil olarak kullanıla gelmiştir. Fıkıh, hadis, tefsir gibi dinî ilimler Arapça okutulmuş ve bu ilimlerle ilgili kaleme alınmış eserlerin çoğu da Arapça yazılmıştır. Timurlular devrinde yaşamış olan ve özellikle Timur'un himayesinde bulunan Mes'ud b. Taftazânî ve Seyyid Şerif Cürcânî gibi iki büyük âlim eserlerini Arapça yazmışlardır. Hatta bu iki âlimin Timur'un meclisinde ilmî bir münakaşa ve münazaraya girdikleri bilinmektedir.⁹³ Arapça temel bilimler, felsefe ve dinî ilimlerde kullanılmıştır. Uluğ Bey, Giyaseddin el-Kâşî, Kadızâde Rumî, Ali Kuşçu matematik ve astronomiye dair eserlerinin çoğunu Arapça telif etmişlerdir. Ancak Farsça kaleme aldıkları eserleri de vardır.

Her ne kadar İslâmiyet geniş bir muhite yayılmış ve Arapça da önemli bir değer kazanmışsa da Maverâünnehir, Horasan ve İran bölgelerinde devlet kuran birçok hükümdarın himayesi altında Farsça da gelişmiş ve o bölgelerde resmî ve edebî dil olarak kullanılmıştır. Timurlular'ın himayesi altındaki müellifler tarafından yazılan Timurlular tarihi ile ilgili eserlerin büyük bir kısmının Farsça olduğunu söylemek yerinde bir tespittir.

Şahruh döneminde hükümdar başta olmak üzere şehzadelerle devlet adamlarının zengin sarayları şairlerle sanatçıları bu merkeze çekiyor, şiirin, musîkînin, yazının gelişmesini, sanatın bütün kollarında şaheserlerin meydana getirilmesini sağlıyordu. Şahruh'un oğlu Şehzâde Baysungur, edebiyat ve sanata büyük ilgi göstermiş ve bu hareketin öncülüğünü yapmıştır. Herat'ta büyük ve zengin bir kitaplık meydana getirmiş, sanatçıları toplamış, değerli eserlerin hat, tezhip, minyatür,

---

Mecâlisu'n-Nefâis, haz. H. Ayan, K. Yavuz, E. Gemalmaz, R. Toparlı, G. Ayan, Y. Akpınar, Erzurum 1995, (latin alfabesine transkripsiyonu).

⁹⁰ Mirzo Ulugbek, *Tort Ulus Tarihi*, ed. Börübay Ahmedov, Taşkent 1994.

⁹¹ Babur, *BN*.

⁹² W. M. Thackston, "Timurîds", *EP, New Edition*, s. 516.

cilt bakımından en güzel nüshaların meydana gelmesini sağlamıştır. Bu eserler arasında 823/1420 yıllarında hazırlanmış hat ve minyatürle süslü Firdevsî'nin *Şahnâme* adlı şaheseri zikredilmeye değer.⁹⁴

Devletşah eserinde Baysungur hakkında şunları söylemektedir, “Baysungur (802- 837/1399-1433) hüner sahibi olmak ve hüner sahiplerini korumakla meşhur oldu. Yazı ve şiir onun zamanında revnak buldu. Onun bu şöhretini işiten âlimler ve şairler kalkıp yanına geldiler. Kırk tane hattat ve kâtibin onun kütüphanesinde çalıştığını söylerler. Ca'fer Tebrizî bu kâtiplerin başıydı. Baysungur hüner sahiplerini severdi. Türkçe ve Farsça şiirler söyler ve şiirden anlardı. Altı türlü yazmasını bilirdi.” Ayrıca müellif, Baysungur'un Emîr Hüsrevî'nin *Hamse*'sini Şeyh Nizamî'nin *Hamse*'sinden üstün tuttuğunu, Uluğ Bey'in ise, Nizamî'nin *Hamse*'sini daha üstün tuttuğunu belirtmektedir. Devletşah, bu sebeple Uluğ Bey ile Baysungur arasında vuku bulan birçok münakaşadan ve yine Baysungur ile İbrahim Sultan b. Şahruh arasındaki mektuplaşmalardan bahsetmektedir.⁹⁵

Şiire ve edebiyata önem verilen Timurlular devrinde birçok şair ortaya çıkmıştır. Onlardan bazıları şunlardır: Timur döneminde yaşayan şairlerden: Siraceddin Bisatî-i Semerkandî (öl. 815/1412), Hoca İsmet Buharî, Molla Lutfullah Nişâbüri⁹⁶ Şahruh, Uluğ Bey ve Baysungur zamanında yetişen tanınmış şairlerden bazıları ise, İsmet Buharî, Ni'metullah Kirmânî, Kasımu'l- Envâr, Kâtibî Şemsüddin Muhammed, Arifi, Derviş Eşref Merâgî Tebrizî, Kemal Bedahşî, Baba Sevdâî, Yusuf Emirî, Emir Şah-ı Sebzarî, Kâtibî Turşizî'dir.⁹⁷ Süheyli Nizamuddin Şeyh Ahmed, Abdurrahman Câmî, Hatîfî, Mektebî, Unsî Kutbuddin Emir Hac ise, Hüseyin Baykara devri şairlerindedir.⁹⁸

⁹³ Taşköprülü-zâde, *al-Şakâ'ik al-Nu'mâniyya fî 'Ulemâ' al-Davlat al-'Osmâniyya*, haz. Ahmet Suphi Furat, İÜEF, İstanbul 1985, s.43.

⁹⁴ Agâh Sırrı Levent, *Ali Şir Nevâî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, cilt I, TTK, Ankara 1965, s. 12; W. M. Thackston, “Timurîds”, *EP*, New Edition, s. 516.

⁹⁵ Devletşah, *TŞ*, s. 295-296, 218-219, 418.

⁹⁶ *a. e.*, s. 390.

⁹⁷ *a. e.*, s. 433, 420; Agâh Sırrı Levent, *a. g. e.*, cilt I s. 15.

⁹⁸ Agâh Sırrı Levent, *a. g. e.*, cilt I, s. 15.

Yukarıdaki gibi sıralamakla beraber bir şairi sadece belirli bir döneme ait olarak göstermek de yanlış olur. Çünkü, bazı şairlerin yaşadığı dönem içinde birkaç hükümdarın himayesinde ve meclisinde bulunduğunu da unutmamamız gerekir. Öğrenim hayatı Şahruh'un saltanatı döneminde geçen Abdurrahman Câmî'nin Timurlu sarayı ile ilk temas kurması Mirza Ebu'l-Kâsım Babur b. Baysungur b. Şahruh (853-861/1448- 1457) devrinde olmuştur. Babur'a muamma ile ilgili bir eserini ithaf eden Câmî daha sonra Sultan Ebu Sa'id (855-873/1451-1468) döneminde ilk divanını tertip edip bazı tasavvufî risaleler de kaleme almıştır. Ancak, Câmî'nin sanat hayatının, ilmî ve manevî otoritesinin zirvede olduğu yıllar Hüseyin Baykara (873-912/1470-1506) dönemine rastlar.⁹⁹ Fars edebiyatının en büyük ustalarından sayılan Câmî, üstün şairlik kabiliyeti yanında dinî, edebî ve aklî ilimlerle tasavvuftaki derin vukufundan, bütün şiirlerinde, mesnevîlerinde ve özellikle tasavvufî mesnevîlerinde geniş bir şekilde faydalanmış, ele aldığı konuları çok rahat ve sade bir dille anlatma gücünü göstermiştir.¹⁰⁰

Timurlular devrinde halk dili olan ve Doğu Türkçesi diye anılan, günümüzde ise Çağatay Dili diye adlandırılan basit, sade Türkçe o dönemde orta seviyede edebî bir dil olarak kullanılmıştır. Bu dil önce Moğol döneminden kalma Uygur alfabesi daha sonra da Arap alfabesi ile yazılmıştır.¹⁰¹ Timurlular devrinde Uygur alfabesi ile Türkçe yazılmış olan birkaç esere rastlamak da mümkündür. Şahruh Mirza'nın 825/1422 tarihinde yazdığı suyurgal Uygur alfabesi ile Çağatay Türkçesi'nde kaleme alınmıştır.¹⁰² Ayrıca Şahruh'un "yurtuk" yazarı olduğu da bilinmektedir.¹⁰³

Edebiyatta ise, daha önce örneği bulunmayan Çağatay Türkçesi ile yazılan eserler yer almıştır. Bunun ilk örneklerini bir Maveraünnehir şairi olup, XV. asrın ilk yarısında vefat eden Sekkâkî'nin eserlerinde görmek mümkündür. Bu şair kendi eserlerini daha çok Timur devrinde yazmış olsa da, adı Sultan Halil ve Uluğ Bey saray şairi olarak geçmektedir. Nitekim Sekkâkî'nin Uluğ Bey'e şöyle dediği de bilinmektedir: "Benim gibi bir Türk şairi ve senin gibi bir padişah doğurmak için

⁹⁹ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, cilt 7, TDV, İstanbul 1993, s. 95.

¹⁰⁰ a. g. m., s. 96.

¹⁰¹ W. M. Thackston, "Timurids", *EP, New Edition*, s. 516.

¹⁰² Jean Deny, "Un Soyurgal du Temouride Sahruh en écriture Ouigoure", *JA*, CCXLV, 1957, s. 253-266, nak. İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamani (1405-1447)*, s. XIII.

¹⁰³ S. Bilhan, a. g. e., s. 40.

felek daha çok devredecek...¹⁰⁴ Sekkâkî 'nin haleflerinden Heratlı Lütfî'nin (770-869/1369-465) Şahrüh sarayı şairlerinden olup eserlerini Çağatayca ve Farsça yazdığı bilinmektedir. Bunlar arasında, en önemli eserlerinden ve gazellerinden meydana gelen *Divan*'ı ve *Gül-ü Nevbahar* (Gül ü Nevruz) adlı manzum mesnevîsini saymak mümkündür.¹⁰⁵ Bu dönemde üç dilde eser vermiş olan Şeyh Hüsameddin Asımî de Arapça şiirlerin fesahatı ile, Farsça şiirlerin melâhatı ile, Türkçelerin ise sıhhat ve samimiyeti ile tanındığını ifade etmiştir.¹⁰⁶

Çağatay şiir sanatı, edebiyatı Sultan Hüseyin döneminde Herat'ta gelişmiştir. Dilin gelişmesinde Ali Şir Nevâî'nin büyük bir tesiri olmuştur. Bundan dolayı Çağatay Türkçesi'ne "Nevâî Dili" denmiştir.¹⁰⁷ Nevâî Türkçeye önem vermekle beraber çağının etkisi altında kalmıştır.¹⁰⁸ Büyük şair Câmî'nin tesiri altında kalan şair, şiire Farsça başlamış ve dolayısıyla "zu'l-lisaneyn" diye tanınmıştır. Daha sonraları Ali Şir Nevâî, Türkçeye daha çok önem vererek "Muhâkemetü'l-Lugateyn" adlı eserini kaleme almış ve burada Türkçeyi Farsça'dan üstün tutarak ispat etmeye çalışmıştır. Ali Şir Nevâî, Türkçe yazmış olduğu şiirlerini dört divan halinde bir araya getirmiştir.¹⁰⁹ Nevâî'nin şairlerin hal tercümesi mahiyetindeki *Mecalis al-Nefâis* adlı eserinin Çağatay Türkçesi ile yazılmış olması bakımından Çağatay Edebiyatı Tarihi'nde önemli bir yeri vardır. Müellif, eserinde şairlerden bahsetmekle beraber son bölümünde sanata ve şiire önem veren Timurlu sultanları ve sultanzadelerine yer vermiştir. Ali Şir Nevâî'ye göre Sultan İskender Şirazi, Halil Sultan, Uluğ Bey, Baysungur, Babur Mirza, Abdullatif Mirza, Cihanşah Mirza, Seyyid Ahmed Mirza, Sultan Ahmed Mirza, Yakub Mirza, Hüseyin Baykara, Küçük Mirza, Sultan Beddiüzzaman, Şah Garib Mirza'lar da şiir yazmış ve matla söylemişlerdir.¹¹⁰ Hüseyin Baykara, devrinin büyük ilim ve sanat hâmisî olmakla beraber Hüseyinî mahlası ile kendisi de Çağatay Türkçesiyle şiirler yazmış, bir divan ve bir de risale bırakmıştır. Sultan Halil, Ebubekir, Babur gibi hükümdarlar da Türkçe şiirler yazmışlardır.

¹⁰⁴ a. e., s. 74.

¹⁰⁵ D. G. Voronovskiy, "Astronomi Sredney Azii ot Muhammeda al-Havarazmi do Ulugbeka" (Muhammed al-Harezmi'den Uluğ Bey'e Kadar Orta Asya Astronomları), *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 159.

¹⁰⁶ Safet Bilhan, a. g. e., s. 74.

¹⁰⁷ Günay Kut, "Ali Şir Nevâî", *DİA*, cilt 2, TDV, İstanbul 1989, s. 450.

¹⁰⁸ Agâh Sırrı Levent. *Ali Şir Nevâî Hamse*, cilt III, TTK, Ankara 1967, s. 6.

¹⁰⁹ Safet Bilhan, a. g. e., s. 75.

¹¹⁰ Ali Şir Nevâî, *MN*, haz. H. Ayan- K. Yavuz v.d., Erzurum 1995. s. 180-185.

Çağatay Türkçesi'nde yazılmış olan diğer bir eser de Babur'un eseridir. Ali Şir Nevâî ve Hüseyin Baykara eserlerinde daha çok Farsça'nın etkisinde kalmışken, Babur ise halkın kullandığı basit ve sade Türkçe ile yazmıştır.¹¹¹

Edebiyattaki bu gelişme Ebu Sa'id dönemi için pek geçerli değildir. Ebu Sa'id, Uluğ Bey'in yanında yetişmiş, uyanık fikirli, bilim ve sanata meraklı bir devlet adamı olmakla beraber gelenekçilerin etkisinden kendisini kurtaramamış ve Semerkand'ın kültür bakımından sönmesine sebep olmuştur.¹¹²

G. İMAR FAALİYETLERİ

Timur'dan sonraki Timurlu hükümdarlarının ideali, kendi payitahtı Semerkand'ı İslâm âleminin cazibe merkezi haline getirmek için gayret sarf eden Timur'u emsal kabul edip bu yönde eserler bırakmaktı. Bu gayretin tezahürü olarak, bütün olumsuz şartlara rağmen günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşan mimarî yapıları gösterebiliriz. O dönemin ihtişamını Timurlular devrinde yaşamış müverrihlerin ifade ve tasvirlerinden de anlamaktayız.

Timurlu mimarisi İran geleneğinin bir devamı olarak değerlendirilmekte ise de birçok yönüyle ondan ayrılmaktadır. Zira mimar ve sanatkârların farklı coğrafyalardan olmaları üslûbu da etkilemiştir. Timurlu mimarisinin kendisine has üslûp ve tarzı daha Timur devrinde ortaya çıkmıştır.¹¹³ Clavijo'nun kaleme aldığı seyahatnâmesinden de bu hüküm anlaşılmaktadır.

Timur, zaptettiği ülkeleri sadece harap etmekle kalmayıp oralarda yoğun imar faaliyetlerinde de bulunmuştur. O dinî, mimarî ve tarihî yapıların hamisiydi. Timur, 771/1370'ten sonra Semerkand'ı büyük bir merkez haline getirmek için ele geçirdiği ülkelere büyük sanatkâr ve ustaları getirip imar faaliyetlerine başlamıştır. Semerkand civarlarına Suriye, Bağdad, Mısır, Sultaniye gibi İslâm coğrafyasının belli başlı şehirlerinin isimlerini koyduğu köyler kurdurtmuştur. Daha sonra kendisinin doğduğu ve büyüdüğü Keş'i (Şehr-i Sebz'i) imar ettirmek için büyük çaba harcamıştır.

¹¹¹ W. M. Thackston, "Timurids", *EP, New Edition* s. 517

¹¹² Ağâh Sırrı Levent, *Ali Şir Nevâî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, cilt I, s. 14.

¹¹³ R. G. Clavijo, *a. g. seyahatnâme*.

Şâmî ve İbn Arabşah, eserlerinde Timur'un gittiği ve ele geçirdiği ülkelerden büyük ustaları, sanatkarları, âlim ve din adamlarını Semerkand'a getirdiğini haber vermektedirler.¹¹⁴ Babur, eserinde Semerkand'ı tasvir ederken Semerkand ve mahallelerinde Timur ve Uluğ Bey'in Kök Saray köşkü, Bağ-ı Boldı, Bağ-ı Dilgûşâ, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Şimal, Bağ-ı Behişt, Kan-ı Gil'in, Dilgûşâ gibi çok sayıda imaret ve bahçeleri olduğunu ifade etmiştir. Babur'a göre Timur, büyük bir köşk yaptırmıştır. Ahenin kapısına yakın bir kalenin içinde cami yaptırmıştır. Bunun taşlarını Hindistan'dan getirttiği taşçılar işlemiştir.¹¹⁵ Birçok cami, hânkah, medrese türbe inşa ettirdiği ve bazı mekanları tamir ettirdiği de bilinmektedir.

Şeyhlerin halk üzerindeki mânevî nüfuzlarından istifâde etmek maksadı ile zaman zaman İslâmî bir siyaset takip eden Timur, 799/1397 yılında, çoğunlukla elçileri kabul ettiği Dilgûşâ sarayını inşa ettirdikten sonra, Taşkent taraflarına doğru yola çıkarak, Seyhun ırmağını geçip, Hoca Ahmed Yesevî'nin mezarını ziyâret için Yesî'ye gitmiş. Burada Hoca Ahmed Yesevî'ye hürmeten kabri üzerine yerli dervişler ve gelecek misafirler için kocaman bir kazanı da bulunan büyük bir imaret yapılmasını buyurmuştur. Bunun üzerine, büyük bir kubbe ile iki minare ve çok sayıda sofa, hücre ve kümbetten meydana gelen muhteşem bir binâ iki yılda tamamlanmıştır.¹¹⁶

Semerkand'ın yükselişine eşit olarak, Çin, Hind, Deşt-i Kıpçak ve İran gibi birçok memleketten mallar gelmeye başlayınca, Timur, şehrin bir ucundan öbür ucuna kadar uzanan bir cadde ve bunun iki yanına mağazalar yapılmasını buyurmuştur. Clavijo, seyahatnâmesinde cadde kenarlarındaki evlerin yıktırılıp yerine mağazalar yapılmaya başladığını da kaydetmiştir.¹¹⁷

Timur döneminde hanımı Saray Mülk ve Timur'un büyük kız kardeşi Kutlug Tereken Ağa da büyük hayrat işlerinde bulunmuşlardır. Şâmî, Kutlug Tereken Ağa'nın kendi asrında yaşamış hatunlar arasında hepsini geçtiğinden, yaptığı hayrat ve hasenatlarıyla meşhur olduğundan söz etmektedir.¹¹⁸

¹¹⁴ İbn Arabşah, *a. g. e.*; Şâmî, *ZN*.

¹¹⁵ Babur, *BN*, s. 70-71.

¹¹⁶ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 116- 117.

¹¹⁷ R. G. Clavijo, *a. g. seyahatnâme*, s. 169-170.

¹¹⁸ Şâmî, *ZN*, s. 108.

Timur döneminde inşa edilen binalarda üç ayırt edici özellik dikkati çekmektedir: Yeni bir estetik, bu estetiği gerçekleştirmek için yeni teknolojiler ve bilhassa dekorasyon için pahalı maddelerin cömertçe kullanımı. Binalar Timur'un seleflerinin derme çatma mimarisinin aksine sarı hatlara sahiptir. Düzenli geometrik kütleler-küpler, dörtgen biçiminde katı cisimler, silindireler, sekizgenler- Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevî ziyaretgâhının en fazla etkileyici formlarındandır.¹¹⁹

Timur döneminin mimarî başarılarında birkaç faktör göze çarpmaktadır: Onların inşa ve süslemedeki yüksek kalitesi, yaratıcılık derecesi ve estetik değeri. Materyallerin yüksek kalitesi. Timur'un büyük servetine ve tabii kaynaklara ulaşmaya hamledilebilir. Yaratıcılık kalitesi ise, Timur'un insan kaynaklarına ulaşmasına bağlıdır.¹²⁰ Daha önce de zikredildiği gibi Timur ele geçirdiği her yerden en büyük ustaları, sanatkârları Semerkand'a getirmiş ve onları himaye etmiştir.

Her ne kadar Timur'un ölümünden sonra hızlı bir gerileme ve toprak kaybı görülmüş ise de Timurlular, ilme, kültüre ve sanata büyük değer vermeye devam etmişlerdir. Timurlu hükümdarlarının himayesi altında ortaya çıkan yapılardan bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.

Kertler zamanında var olduğu bilinen Bağ-ı Zagan, Bağ-ı Sefid, Köşk-i Merganî Timurlular devrinde de önemini kaybetmemiş, Şahruh zamanında tamir edilerek Timurlular tarafından birer ikametgâh ve karargâh olarak kullanılmıştır.¹²¹

Timur'un ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıkların her şeyi olduğu gibi büyük ölçüde imar faaliyetlerini de etkilediği görülmektedir. Şahruh 811/1409'da Herat'ı Timurlular'ın payitahtı yapmış ve imar faaliyetlerine girişmiştir. Abru'nun verdiği bilgilere göre daha 807/1404-1405'te Emir Celaleddin Firuzşah'ı Herat'ın imarı için, Emîr Seyyid Hoca'yı da Tûs ve Meşhed'in imarı için görevlendirmiştir. Emîr Seyyid Hoca, Nisa, Nişabur ve Sebzvâr gibi birçok bölgelere gitmiş

¹¹⁹ L. Golombek, "Discourses of an Imaginary Arts Council in Fifteenth Century Iran", haz. L. Golombek, M. E. Subtelny. *Timurid Art and Culture, Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, E. J. Brill-Leiden, New York, Köln 1992, s. 3.

¹²⁰ L. Golombek, a. g. m., s. 6

¹²¹ Hafız Abru, *ZTB*, vr. 465a-466a

ve imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu sırada Tûs kalesini de tamir ettirmiştir.¹²² Timur'un Semerkand'da yaptığı gibi Şahruh da 850/1447 yılına kadar süren saltanatı boyunca Horasan'ı, özellikle de Herat'ı büyük bir merkez haline getirmek için çaba harcamıştır. Şahruh tarafından Herat'ın imarına memur edilen Büyük Emir Firuzşah ve Alike Kükeltaş şehrin kuzeyinde İncil ve Hıyâbân kanalları koyunda kendileri için konaklar ve bahçeler yaptırmışlardır. Bu inşaat daha sonraları Hüseyin Baykara devrinde de devam etmiş ve Ali Şir Nevâî burada birçok bina yaptırmıştır.¹²³

Şahruh Herat'ı Timurlular'ın ikinci bir merkezi haline getirebilmek için medrese, hânkah, su kanalları, cami, türbe, hamam ve pazarlar yaptırmıştır. Şahruh'un Herat'ta bir de dârüşşifa yaptırdığı bilinmektedir. Burada Şahruh'un hanımlarından Gevherşad ve Milket Ağa tarafından da medrese, cami, hânkah, dârülhadis, dârüşşifa, hamam ve türbeler inşa ettirilmiştir. Gevherşad idarî işlerde olduğu gibi imar faaliyetlerinde de rol oynamış ve muhteşem eserlerin ortaya konmasını sağlamıştır. Yapımı, Gevherşad tarafından mimar Kıvameddin'e havale edilen ve 1418 yılında sona eren Meşhed'teki camiin açılışında Şahruh ve Gevherşad da bulunmuşlardır. Şahruh, camiin bitişiğindeki İmam Rıza'nın türbesine 3.000 miskallik¹²⁴ altın bir kandil armağan etmiş, ayrıca Meşhed'in doğusunda bir bahçe ve konak inşa ettirmiştir.¹²⁵ Gevherşad, Herat'ta Hıyâban'ın başında, İncil kanalının kıyısında da bir cami yaptırmıştır. Sağında ve solunda iki minaresi, lacivert çinileri ile güzel bir görünüm arz eden bu camiin kitabelerinin ise oğlu Baysungur'un yanında çalışan devrin meşhur hattatı Ca'fer'e ait olduğu bilinmektedir. Gevherşad, medresenin kuzeyinde ayrıca bir türbe de yaptırmıştı. Şahruh'un diğer hanımı Milket Ağa'ya âit hankah, dârülhadis, dârüşşifa ve iki hamam bulunduğu gibi, Herat'tan 9 fersah uzaklıkta Dere-i Zengî ile Çihil Duhterân arasında büyük bir rıbatın bânisi olarak gösterilmektedir.¹²⁶

Şahruh'un oğlu Baysungur, resim, minyatür ve yazı sanatında rönesans yaratmış biri olarak tarihe geçmiştir. Onun devrinde yapılan hat ve resim türleri üslup bakımından "Baysungurî" olarak

¹²² a. e., vr. 365b-366a

¹²³ İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 194

¹²⁴ Miskal, bir ölçü birimi olup, yüz tane buğday ağırlığı bir miskaldir. Osmanlı ölçü birimine göre 1.44 dirheme eşittir. Bugünkü ölçüye göre de 4.5 gramdır. (M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt II, MEB, İstanbul 1971, s. 546).

¹²⁵ Hafız Abru, *ZTB*, s. 546a

adlandırılmaktadır. Onun hattatlık ve minyatür sanatındaki üstünlüğünü gösteren eserleri bazı mimarî yapılarla günümüze kadar gelmiştir. Mesela, annesi Gevherşad'ın Meşhed'de yaptırdığı büyük camiin yazıları Baysungur'un elinden çıkmıştır.¹²⁷ Devletşah, eserini kaleme aldığı dönemlerde, İbrahim b. Şahrüh b. Emir Timur'un (öl. 834/1431) Fars bölgesindeki imaret, medrese ve mescidler üzerinde yazdığı yazıların halen mevcut olduğundan bahsetmektedir.¹²⁸

Timur'un yapıları, cihan fatihi ve yeni bir nizamın kurucusu imajını verirken, Şahrüh'un sarayı - camiler, medreseler, ziyaretgâhlar- ona hem İslâm şeriatının hem de geleneksel İran hükümdarının destekleyicisi rolünü vermektedir.¹²⁹ Uluğ Bey'in Semerkand'da yarattığı ihtişam, daha babasının devrinde bile Herat sarayındakinden geri kalmamaktaydı. Uluğ Bey zamanında Semerkand, ulemayı, şairleri, hattatları, sanatkârları, mimarları cezbeden büyük bir merkez haline gelmiştir.¹³⁰ Uluğ Bey tarafından da birçok medrese, hamam, pazar, hânkah, bahçe yaptırılmış bu inşaatlar için birçok otlak ve kanallar vakfedilmiştir. Uluğ Bey, Semerkand'daki medrese ve hânkaha yakın bir yerde Mirza hamamını inşa ettirmiştir.¹³¹ Babur bu hamam hakkında şunları söylemektedir: "Zemini çeşitli taşlarla döşenmiş olup, Horasan ve Semerkand'da böyle başka bir hamam bulunmuyordu." Babur, Uluğ Bey döneminde inşa edilen İslâmî ve Çin usûlü nakışlarla yapılmasından dolayı Mescid-i Mukatta diye adlandırılan camiin ve bazı yapıların özelliklerini de saymaktadır.¹³²

İsfahan ve Şiraz'da hakim bulunan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarındaki sonu gelmez çatışmalara rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Timur'un vefatından hemen sonra 808/1405-1406 yılında Yezd'e gelen Mirza İskender kale duvarları ile şehrin surlarını birleştirmiş, hendek kazdırıp şehrin kapısına inip kalkan bir köprü koydurmuş, İsfahan'da ise Dudang ve Nakş-i Cihan'ı şehirden ayırmış, tuğladan bir kale inşa ettirerek, etrafındaki hendeği su ile doldurtmuş, surlar

---

¹²⁶ İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 195-197.

¹²⁷ Saffet Bilhan, *a. g. e.*, s. 66-67.

¹²⁸ Devletşah, *TŞ*, s. 448-449.

¹²⁹ L. Golombek, *a. g. m.*, s. 8.

¹³⁰ B. Ahimedov-Z. Menurov, *al-'Arab va'l-İslam fi Uzbekistan, Tarih Asya al-Vusta min Eyyâm al- Asar al- Hakima Hatta al-Yavn*, cilt I, Beyrut 1997, s. 235-236.

¹³¹ İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 198.

¹³² Babur, *BN*, s. 48, 71-72.

içinde ikinci bir duvar çektirdikten sonra burada büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve dârüşşifa yaptırmıştır. Ona uyarak beyler de kendileri için konaklar yaptırmıştır.¹³³

Şahruh'un vefatından sonraki fetret devrinde pek de parlak eserlerin, yapıların ortaya çıkmadığı görülmektedir. Ancak 864/1460'larda maden işlemeciliği ve seramik sanatı lüks eşyalar seviyesine ulaşmıştır. Bu türün en erken tunç maşraba kakması 861/1456-1457 tarihlidir.¹³⁴

Ebu Said'in ölümünden kısa bir zaman sonra Hüseyin Baykara devrinde Herat gerek siyâset, gerekse kültür merkezi olarak yeniden yükselmiştir. Hüseyin Baykara'nın uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, zenginleştiği, yeni binalar ile süslendiğini bilinmektedir. Hükümdar başta olmak üzere bütün devlet adamları ve zenginler, medrese, kütüphane, köprü, kervansaraydan başka hastane, aşevi, hamam ve eczane gibi içtimaî yardım kurumları inşa ettirmişlerdir. Hüseyin Baykara kendisine ikametgâh olarak şehrin kuzeydoğusunda geniş bir sahada Cihanârâ adı verilen bağ ve sarayları, oğlu Bediüzzaman Mirza için ise Bağ-ı Nev'i yaptırmıştır. O ayrıca medrese, hânkah, dârüşşifâ inşa ettirmiş olup, medresenin inşası için Meraga'dan mermer getirtmiştir.¹³⁵

Ayrıca yapıları itibarıyla Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese, ribat, hânkah, köprü, türbe, hamam, ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek kullanılmaya devam edilmiştir.¹³⁶

Timurlular devri yapıları, İran mimarî eserlerinden sayılıyor ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran eserlerinden üstündür. Timurlu mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, bilhassa sadece ilk Horasan devrindeki binaların yüksekliği, büyük masrafa mal olan satıh süslemeleri, kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin çokluğu ile kalmaz aynı zamanda ilk olarak Semerkand'daki Gûr Emir'de görüldüğü gibi, damla şeklinde mukarnaslı cümle kapları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmaya devam edilen yayvan

¹³³ İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 198.

¹³⁴ L. Golombek, a. g. m., s. 9.

¹³⁵ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 121.

¹³⁶ İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 200.

kubbelerin yanında, büsbütün göze çarpan yüksek kubbe gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Daha da önemli bir unsur da, o zamana kadar asla erişilememiş olan renk zenginliğidir.¹³⁷

H. TİMURLULAR'DA SANAT

İster mimarî, ister süsleme bakımından olsun yapı sanatlarının seçkin eserleriyle Timurlular devri kültürü yüksek bir seviyeye erişmiştir. Timurlu devrinin tezhipli yazmaları, doğu ve batı kütüphanelerinin en değerli eserleri arasında yer alır. Timurlular devri resminin kaynağı olarak Bağdat ve Tebriz'deki Celayiri belki de Şirazdaki Muzafferîlerin atölyeleri görülmektedir. Timur bu şehirleri zapt ettetiği zaman buralardaki sanatkârları Semerkand'a götürmüştür. Resim sanatı, İskender b. Ömer Şeyh ve İskender b. Şahrüh zamanında Şiraz'da ve Şahrüh ile Baysungur himayesi altında Herat'ta gelişmiştir.¹³⁸ Timur devrine ait minyatürlü yazma ele geçmemiştir. Ancak bu dönemin en büyük nakkaşı olarak Bağdadlı Abdulhayy zikredilmektedir.¹³⁹

Şahrüh'un hakimiyet devresinde, kültür ve her şeyden evvel sanat ve fikir hayatının mühim hamleleri görülür. Bunlar resim bilhassa minyatür ve hattatlık, mimarî, musiki, tarih yazıcılığı, fıkıh ve ilahiyat sahalarını içine alır. Fakat sanat ve fikir alanındaki faaliyetler yalnız hükümdar tarafından değil aynı zamanda onun oğulları, eşi, akrabaları tarafından da himaye edilmiştir. Emir Baysungur hattatlığa yaptığı hizmetleri ile, Şiraz'da Emir İskender b. Ömer Şeyh ise ilmi himaye etmesi ile bilinmektedir.¹⁴⁰

Hattatlık, resim, minyatür, müzik, edebiyat ve hatta İslâm dünyasında pek ilgi görmemiş heykeltıraşlık gibi güzel sanatlara yeteneği olan Baysungur'un konağında meydana getirdiği kütüphanesinde kırktan fazla sanatkâr ve katip çalışıyor ve bunların başında ise Tebrizli Ca'fer Baysungurî bulunuyordu. Burada çalışan sanatkârlar Baysungurî nisbesini kullanmışlardır. Hat, tezhip, tasvir, ciltçilik gibi kitap ile ilgili konularda yapılan çalışmalar çağın sanat hareketlerine hakikaten hız vermiştir.¹⁴¹

¹³⁷ Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 366.

¹³⁸ a. g. m., s. 367.

¹³⁹ İbn Arabşah, *a. g. e.*, s. 227.

¹⁴⁰ Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, s. 349.

¹⁴¹ Devletşah, *TŞ*, s. 418.

Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî döneminde birçok hattat yaşamıştır. Bunlardan en ileri geleni nesih ve talikte Sultan Ali Meşhedî idi. Babur, Ali Meşhedî'nin Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî için birçok kitap istinsah ettiğinden bahsetmektedir.¹⁴²

Timurlular devri resim sanatı büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Timurlular devri ressamlarından Behzad'ın resimleri günümüze kadar gelmiştir. Behzad'ın yetiştirdiği öğrenciler arasında Horasanlı Şeyhzâde, Mir Musavvir gibi ressamı zikretmeye değer. İsfahanlı Hoca Muhammed Nakkaş, Mir Nakkaş adıyla tanınmış ve Ali Şir Nevâî'nin himayesinde bulunmuştur. Onun için sanat eseri olan duvar saati ve porselenler üzerinde resimler yapmıştır.¹⁴³ Resim sanatının gelişmesine büyük katkıda bulunanlardan Sultan Üveys, Bağdadlı Abdülhayy, Şah Muzaffer'i de kaydetmek yerinde olacaktır.

Timurlular'ın diğer sanatlarda olduğu gibi müziğe de büyük önem verdikleri kaynaklarda görülmektedir.¹⁴⁴ Bu devirlerde yetişmiş olan musikişinasların bazıları şunlardır: Hoca Abdullah Mervârid, Kul Muhammed Üdî, Şeyh Nâyî, Şah Kulu Gıcekî, Hüseyin Üdî. Bestekârlardan ise, Gulan Şâdî, Muhammed Bû Sa'id, Mir Azû, Bennâyî'dir.¹⁴⁵ Bu devirde özellikle Andicanlı Yusuf ve Abdulkadir Merâgî büyük musikişinaslar olarak zikredilmektedirler.

Timur ve Timurlu şehzâdelerinin himayesinde gelişen XIV.-XV. asırdaki edebiyat, sanat, mimarî yapılar tarihte büyük bir gelişme ve ilerleme olarak kaydedilmiştir.

Sonuç olarak Timurlular devri hakkında genel olarak şunları söyleyebiliriz; Doğuda Hindistan ve Çin'e batıda Anadolu ve Suriye'ye kadar uzanan büyük bir coğrafyaya sahip olan Timurlu İmparatorluğu, Timur'un vefatından sonra meydana gelen dinî ve siyasî karışıklıklar, kendi aralarında senelerce devam eden mücadeleler sonucu parçalanmış olmasına rağmen yaklaşık 137 sene Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde hakimiyetini sürdürmüştür. Bir devlet olarak kendi

¹⁴² Babur, *BN*, s. 285.

¹⁴³ S. Bilhan, *a. g. e.*, s. 103.

¹⁴⁴ R. G. Clavijo, *a. g. seyahatnâme; HS; TŞ*.

¹⁴⁵ Babur, *BN*, s. 285-287. Müellif onlara ayrıca yer ayırmış ve özelliklerinden de bahsetmiştir.

içinde bir bütünlüğe erişemeyişi, sünnî ve şîî mezhepleri arasında devam eden karışıklıklar ve bu durumdan yararlanan komşu beyliklerin giderek güçlenmeleri, Timurlu İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve sona ermesine neden olmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen Timurlu İmparatorluğu, ilmî ve mimarî faaliyetleri ile Türk-İslâm bilim, sanat ve kültür geleneğine büyük katkıda bulunmuştur.

II. TİMURLULAR ÖNCESİ EĞİTİM FAALİYETLERİ

A. MEDRESE ÖNCESİ EĞİTİM FAALİYETLERİ

İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte önce Arap yarımadasında daha sonraları da diğer bölgelerde Kuran-ı Kerim, hadis ve İslâm akîdelerinin öğretilmesi için eğitim faaliyetleri hızla yayılmıştır. İslâmiyet'in ilk döneminde Hz. Peygamber'in Mekke'de sahâbeden Erkam'ın evinde Kuran öğretimine başlaması ile İslâm'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinin temeli atılmıştır. Hz. Muhammed, Hicretten iki yıl önce bazı Medinelilerin Mekke'ye olan seyahatları sırasında İslâmî gaye etrafında toplanmaları üzerine Kuran ve İslâm'ın bazı unsurlarını öğretmek için bir muallim ve bir mübelliğ göndermiştir. 622 hicretinde ise, Medine'de bir mescid inşa ettirmiştir. Mescid-i Nebevî adıyla anılan bu camide üç kısım bulunuyordu; Namaz kılmak için mekân, eğitim ve öğretim için suffa veya zulle ve Hz. Muhammed'in aile efradı için birkaç küçük oda.¹⁴⁶ Suffada Kuran ve hadis öğretilmiştir. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de verdiği hadis derslerine "Meclisü'l-İlm" denilmiştir.¹⁴⁷

George Makdisi, İslâm'daki eğitim ve öğretim faaliyetlerini ve müesseselerini iki devre ayırarak incelemektedir:¹⁴⁸

1. Medrese öncesi devir;
2. Medrese sonrası devir;

¹⁴⁶ M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. S. Mutlu, S. Tuğ, cilt II, İstanbul 1969, s. 74.

¹⁴⁷ Ahmed Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, cilt 7, TDV, İstanbul 1993, s. 50

¹⁴⁸ George Makdisi, *Naş'at al- Kulliyât*, çev. Mahmud Seyyid Muhammed, Cidde 1994, s. 13-14.

Ahmed Çelebi de İslâm eğitimini; Medreseler açılmadan önceki eğitim yerleri ve medreseler olarak ikiye ayırarak incelemiştir.¹⁴⁹

Medreselerden önce İslâm'da ilk öğretim yerleri olarak evler, mescidler ve camiler kullanılmıştır. Mescid ve camilerin dışında küttâp ve mektep adı verilen yerlerde de Kuran ve okuma-yazma öğretilmiştir.

1. Mescidler-Camiler

Mescid kelimesi Arapça'da "alnını yere koymak, secde etmek, baş eğmek" gibi manalara gelen *s-c-d* kökünden bir mekan ismi olup "ibadet yeri" anlamına gelmektedir. Mescid kelimesi ilk olarak Kuran'da Mekke'deki Mescid el-Haram daha sonra Kudüs'teki Mescid el-Aksa için kullanılmıştır. İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte birçok yerde yeni mescidler inşa etme ihtiyacı duyulmuştur. Daha sonra bunların yanı sıra camiler de inşa edilmeye başlanmıştır. Başlangıçta cami kelimesi, sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için "el-mescid el-cami" olarak kullanılmıştır.

İslâm'ın ilk devrinde eğitim ve öğretim faaliyetleri Mekke'de Erkam'ın evinde başladığı gibi mescidlerin inşasının ilk günlerinden itibaren eğitime çok önem verilmiştir. Mescidlerdeki öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesiyle ifade edilmiştir.¹⁵⁰ Meclis, mescidde namazdan sonra müderrisin veya ders verenin eğitim için kullandığı yere denilmiştir. İslâm tarihinin ilk asırlarında bu kelime hadisin öğretildiği, okutulduğu yer için kullanılmıştır. Daha önce, Hz. Muhammed'in verdiği hadis dersleri için kullanılan "meclisü'l-ilm" tabiri daha sonra, âlimlerin bir yerde toplanıp hadis üzerinde, dinî ve ilmî sorular üzerinde yaptıkları müzakereler için kullanılmaya başlanmış ve hadisin öğretildiği yere de "hadis meclisi" denilmiştir. Ancak meclis kelimesi zaman geçtikçe daha geniş bir anlam kazanarak "tıp meclisi", "vaaz meclisi", "eğitim meclisi", "şiiir meclisi", "edebiyat meclisi" gibi birçok yerde kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵¹

Mescidlerde olduğu gibi camilerde de öğretim faaliyetleri gerçekleşmiştir. Cami, cuma hutbesinin okutulduğu ibadet mekanı olma yanında çeşitli İslâmî ilimler, edebiyat ve Arap dilinin okutulduğu

¹⁴⁹ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İzmir 1974, s. 31

¹⁵⁰ Ahmed Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, s. 50

¹⁵¹ G. Makdisi, *a. g. e.*, s. 15-16

bir eğitim merkezi haline gelmiştir.¹⁵² Müderrislerin etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici talebe topluluğuna "halka" denirdi. Aynı müderrisin birkaç konuda birden ders verdiği de bilinmektedir. G. Makdisi buna ilişkin birçok örnek getirmektedir.¹⁵³ Mezhep imamları ve o zamanın büyük âlimlerinin çoğu mescidlerde ders halkalarında yetişmişler ve daha sonraları kendileri de öğretimle meşgul olmuşlardır.¹⁵⁴ Halkaların düzeni bütün camilerde, mescidlerde ve bölgelerde müşterekti ve derse katılan kişilerin sayısı orada okutulan konuya göre değişmekteydi. Mesela, fıkıh veya nahiv halkalarına kıyasla hadiste daha büyük bir halka oluşurdu. Ayrıca halkaların büyük veya küçük oluşunda hocaların şöhreti de büyük rol oynamaktaydı. Camide birkaç halka bulunurdu. Bu halkalar bazen "nahivciler halkası", "fıkıh halkası", "hadis ehlinin halkası" gibi ders adıyla, bazen "Beramike halkası"¹⁵⁵ gibi halka ehlinin ismiyle,¹⁵⁶ bazen de "Ebu İshak Şirazi halkası" gibi ders veren hocaların ismi ile adlandırılmıştır.¹⁵⁷ Sünnî dört mezhebe ait fıkıh ilminin yanında şî'î fakihlerinin de ders verdikleri bir ilim merkezi olduğunu ve zaviyelerin kurulduğunu zikretmek mümkündür.¹⁵⁸

Mescidler ve camiler sadece dinî ilimlerin öğretildiği mekanlar değil, aynı zamanda edebiyat ve dil derslerinin de öğretildiği yerler olmuştur. Daha sonra camilerde nazarî tıp dersleri de öğretilmiştir. Bunun örneklerinden birisi, V./XI. yüzyılda tıp derslerinin verildiği Ezher Camii'dir. Ezher'de 365/975'te Muhammed Nu'man'ın gayretleriyle ilk eğitim başlatılmıştır. Burada İbnu'l-Heyssem'in tıp dersleri verdiği bilinmektedir.¹⁵⁹

İslâmiyet'in yayılmasıyla mescidler ve camiler Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde de büyük önem kazanmıştır. İlk mescid, 94/713'te Buhara'da Kutayba b. Muslim tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra zamanla Semerkand ve diğer şehirlerde çok sayıda mescidler yapılmıştır.¹⁶⁰

¹⁵² a. e., s. 17

¹⁵³ a. e., s. 23

¹⁵⁴ Ahmed Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, s. 50

¹⁵⁵ Abu Hafs Omar b. Ahmad al-Bermekî, (öl. 387/997) ve üç oğlundan oluşan Bermeke ailesinin ismiyle adlandırılan bu halkaya "al-Beramike" halkası denilmiştir.

¹⁵⁶ G. Makdisi, a. g. e., s. 23-24

¹⁵⁷ Hüseyin Sultanzade, *Tarih-i Medaris-i İnan*, Tahran 1364 hş., s. 379

¹⁵⁸ G. Makdisi, a. g. e., s. 28

¹⁵⁹ Ahmed Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, s. 50

¹⁶⁰ W. W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 114, 201

Ayrıca İslâmiyet'in hızla yayıldığı dönemlerde daha önce de belirtildiği gibi mescid dışında evlerde ve çarşılarda da eğitim yapıldığı bilinmektedir. Fakat bunlar her ne kadar yaygın hale gelmişlerse de bir müessese şeklini alamamışlardır. Eğitim faaliyetleri için inşa edilen müessese örnekleri daha sonra ortaya çıkmıştır.

2. Küttâb-Mektepler

İslâmiyet'in başlangıcında okuma-yazma bilen müslümanların sayısı az olduğu için Hz. Muhammed okuma-yazma bilen ilk müslümanları kendi huzurunda vahiy katibi olarak görevlendirmiştir. O yıllarda, okuma ve öğrenme arzusunda olanlara ve müslüman çocuklarına okuma-yazma öğretimi vazifesini gayri muslimler ve Bedir esirleri üzerlerine almışlardır.¹⁶¹ Daha sonraları müslümanlar okuma-yazma öğretimini geniş kitlelere yaymışlardır.

Mescidlerde başlayan eğitim-öğretim faaliyetleri, mescid ve cami dışı müesseseler kurulduktan sonra da devam ettiği gibi, küçük çocukların eğitimine de önem verilmiştir. Emevîler devrinde çocuklara okuma-yazma öğretmek üzere "küttâp" veya "mektep" denilen müstakil ve mükellef eğitim ve öğretim yerleri açılmıştır. Küttâp ve mektep faal öğretim kurumları olarak ortaya çıkmıştır. Küttâp, ekseriyetle okuma yazma öğretimine tahsis edilen müesseselere denmektedir. Küttâp önceleri sadece okuma-yazma öğretilen yerler için kullanılmakta iken, daha sonra öğrendikleri konu ne olursa olsun -ister Kuran, ister okuma yazma- çocukların öğrenim yaptıkları bütün yerler için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶²

Mekteplere gelince, mektep programlarının Kuran-ı Kerim üzerinde bina edilmiş olması, okuma-yazma öğretimi amacıyla ortaya çıkan küttâplardan daha sonra meydana geldiği kanaatine götürmektedir. G. Makdisi de A. Çelebi'de olduğu gibi mektep ile küttâbın her ikisinin de başlangıç eğitim müessesesi olmalarına rağmen ikisinin arasında küçük bir fark olduğuna değinmekte ve örnekler getirmektedir.¹⁶³

---

¹⁶¹ A. Çelebi, *a. g. e.*, s. 35

¹⁶² *a. e.*, s. 38

¹⁶³ G. Makdisi, *a. g. e.*, s. 15

Mescidlerde Kur'an-ı Kerim öğretimi yapan hocaların etrafında kümelenen çocukların meydana getirdiği pek çok halkadan bahsedilmesine rağmen çocuk eğitiminin mescidden ayrı bir yerde yapılması daha çok tercih edilmiştir. Bu durum müstakil mekteplerin ortaya çıkmalarına sebep olmuştur. Dolayısıyla da zamanla Osmanlı Devleti'nde "dârü't-ta'lim", "dârü'l-huffaz", "taş mektep", ve "sıbyan mektepleri" denilen müstakil çocuk eğitim müesseseleri ortaya çıkmıştır.¹⁶⁴

Horasan ve Maverâünnehir bölgelerine gelince, buralarda İslâm öncesi de genç nesillerin eğitimlerine verilen önem, eski dönemlerle ilgili yapılan araştırmalardan ve kazılardan anlaşılmaktadır. VII. asırda Çin seyyahı Suan' Tsan'ın kaydına göre Semerkand'da beş yaşından itibaren çocuklara yazı ve hesap öğretiliyor, yetişkin çağa geldiklerinde de ticarî işleri öğrenmeleri için kervanlarla beraber gönderiliyorlardı. Arapça ise, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde İslâm okullarının yayılmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁶⁵ Bendrikov'a göre ilk eğitim müesseseleri olan mektepler, İslâm'ın yayılması, mescid ve camilerin inşa edilmesiyle beraber aynı dönemde Kuran ve okuma-yazmayı öğretme amacıyla batıdan doğuya doğru yayılmıştır.¹⁶⁶ Horasan'ın ilk teşkilâtçılarından Abdullah b. Tahir herkesin tahsil yapması gerektiği fikrini kesin bir dille şöyle açıklamıştır: "İlimle uğraşmak herkes için mümkün olmalıdır, ilim kendini gözetir ve değersizlerin yanında kalmaz". Gerçekten o devirde en fakir köylülerin çocukları bile tahsil yapmak için şehirlere giderlerdi. Bu cümleden olarak Hergün köyü halkından iki kardeş, babaları tarafından 233/847-48 yılında Semerkand'a gönderilmişler. Üç sene tahsillerine devam etmişlerdir. Anneleri yün dokuyarak onları geçindirmiştir.¹⁶⁷ Diğer bir misal de, VIII. asırda 3.000 talebeyi barındıran Belhli Ebu'l-Kasım Dahhâk'ın (öl. 732) mektebidir. Bu mektep, ilk öğretimde önemli bir merhale kabul edilebilir.¹⁶⁸

Timurlular devrine ait çocukların eğitimi için teşkil edilen müesseseler hakkında bilgimiz olmamasına rağmen aşağıdaki örnekler göz önüne alındığında, Timurlular devrinde bu kurumların

¹⁶⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, cilt II, IRCICA, İstanbul 1998, s. 231

¹⁶⁵ Kiriak Efimovich Bendrikov, *Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1864-1924)*, Moskva 1960, s. 12

¹⁶⁶ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 12-13

¹⁶⁷ W. W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 230

¹⁶⁸ Yakut b. Abdullahi'l-Hamavî, *İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edîb, Mu'cemu'l-Udeba'*, Kahire 1907, cilt IV, s. 273; Mu'cem al Buldan'a bkz

mevcut olabileceği tahmin edilebilmektedir: Bunlardan biri küçükken bir müddet mektebe devam eden Hoca Ahrar'dır.¹⁶⁹ Diğer bir örnek de çocukken bir mektepte bulunan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî'dir.¹⁷⁰ Nevâî, küçükken Şerafeddin Ali Yezdî ile karşılaşmış. Yezdî ona şöyle sorular sormuştur;

-Nereye kadar okudun?

-Tebareke sûresine kadar.

-Mektebe gittin mi?

-Gittim.¹⁷¹

Medrese öncesinde eğitim faaliyeti sadece bu belli başlı müesseselerde kalmayıp saray, kitapçı dükkanları, çarşı ve âlimlerin evlerinde de yürütülmüştür.

3. Beytülhikme ve Dârülilimler

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle müslümanların Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle teması sonucu bu kültürleri iyi tanıma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da antik dünyanın bilinen ilmî ve felsefî eserleri çeşitli dillerden Arapça'ya tercüme edilmeye ve öğrenilmeye başlanmıştır. Abbasiler döneminde Halife Mansur, dil, edebiyat ve dinî ilimlerin yanı sıra 'ulûm el-evâil' dediğimiz riyaî ve tabîî ilimlerle ilgili olarak Grekçe, Süryanice, Sanskritçe ve Farsça'dan tercüme edilen eserler için kütüphane olarak sarayında bir yer ayırtmış ve buraya Hizanetü'l-Hikme adı verilmiştir. 215/830'da Abbâsi halifelerinden Me'mun tarafından Bağdat'da bir ilim merkezi olarak kurulan Beytülhikme'nin çekirdeğini bu kütüphane oluşturmuştur. İlk dönemlerde bir tercüme yeri ve bir kütüphane olarak kurulan Beytülhikme, giderek fizikî ve fonksiyonel açıdan da gelişip genişlemiş, özellikle temel bilimlerin araştırıldığı bir eğitim kurumu haline gelmiştir. Bağdat'daki Beytülhikme'nin bağımsız bir yapı olmayıp, saray müştemilâtı içinde kitapların konulduğu hücreler, müellif, mütercim vs. için ayrılan odalar gibi çeşitli bölümleri ihtiva eden bir bina olduğu bilinmektedir.¹⁷²

¹⁶⁹ O. D. Chekhovich, *Samarkandskiye Dokumentı XV-XVI vv.*, Moskva 1974, s. 19

¹⁷⁰ Babur, *BN*, s. 266

¹⁷¹ Ali Şir Nevâî, *MN*, s. 25

¹⁷² Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, cilt 6, TDV, İstanbul 1992, s. 88-89

X. yüzyılın başlarında Tunus'un Kayravan şehrinde de Bağdat'daki Beytülhikme'ye benzer bir müessese III. Ziyadetullah (290-296/903-909) tarafından kurulmuştur. Kayravan'da da kütüphane yanında telif ve tercüme heyetleri için ayrılan odalar, tıp, eczacılık, matematik, geometri, astronomi ve botanik alanlarında araştırma ve öğretim yapılan bölümlerin olduğu bilinmektedir.¹⁷³ İslâm dünyasında tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı beytülhikme diye adlandırılan merkezler, bir süre sonra yerlerini Dârülilimlere bırakmışlardır. İlk Dârülilim şair ve aynı zamanda Şafîi fakih olan Ebu'l-Kasım Ca'fer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsîlî (öl. 323/934-935) tarafından Musul'da kurulmuştur. Burada hemen her bilim dalına ait önemli eserlerin, özellikle kurucusunun ilgi alanından dolayı çok sayıda fıkıh, kelim, edebiyat, felsefe ve astronomi kitaplarının bulunduğu ve orada ders okutulduğu ve toplantıların yapıldığı bilinmektedir. Daha sonra zamanla buna benzer müesseseler Büst, Basra, Ramhürmüz gibi bölgelerde de kurulmuştur. İslâm dünyasındaki dârülilimlerin en ünlüsü 395/1004'te Fatimî Halifesi Hakim Biemrullah tarafından Kahire'de kurulan ve dârülhikme adıyla tanınan merkezdir.¹⁷⁴

Uluslararası kervan ticaret yolunun Maveraünnehir'den geçmiş olması ilmî faaliyetlerin burada gelişmesine zemin hazırlamıştır. Daha VIII. asrın sonlarında Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde tercüme faaliyetleri büyük bir önem kazanmıştır. Soğd, Baktriya ve Harezmi kültürü, eski Yunan ve Hind matematiği, astronomi, tıp vb. ilimler Arapça'ya aktarılmıştır. Bu bölgelerdeki tercüme faaliyetleri ve ilmî faaliyetler daha sonra zamanla Farâbî, İbn Sina, Birûnî, Harezmi gibi birçok büyük âlimin yetişmesine sebep olmuştur.¹⁷⁵

Bu müesseseler her ne kadar ilk başta İslâm dünyasına yabancı eserleri kazandırmak için tercüme faaliyetlerini amaçlayan kurumlar olarak ortaya çıkmış ise de daha sonraları kurumun büyümesi ve yaygınlaşmasıyla oralarda derslerin verilmesi, toplantı ve ilmî araştırmaların yapılması bakımından büyük bir önem taşımıştır.

¹⁷³ a. g. m., s. 90

¹⁷⁴ İsmail E. Erünsal, "Dârülilim", *DİA*, cilt 8, TDV, İstanbul 1993, s. 540

¹⁷⁵ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 13-14

B. MEDRESELERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Medrese kelimesi, Arapça'daki öğrenmek, tahsil etmek anlamındaki *d-r-s* kökünden gelmiş olup "derse çalışılan yer, ders okunan, ders öğrenilen yer" anlamına gelen bir yer ismi olup, İslâmî ilimlerin öğretildiği mekana denir. İslâm âleminde ilk devirlerde mescid, cami doğrudan doğruya bir tahsil müessesesi vazifesini gördüğü gibi daha sonraları ortaya çıkan medreseler, yer ve faaliyet bakımından kendisinden önceki mescid ve han gibi iki müesseseye çok sıkı bir şekilde bağlı bulunuyordu. Bundan dolayı medreselerin gelişmesi üç merhaleden geçmiştir; mescidlerden mecma' al-mescid-han'a, sonra da medreseye. Mescidde fıkıh, eğitimin temelini oluşturmuştur. Mescidde genelde fıkıh öğretimi dört sene sürmüştür. Şehir dışından gelen öğrencilerin kalabilecekleri yerler sağlanmıştır. Bundan da mecma' al-mescid- han ortaya çıkmıştır. Han ise mescidde fıkıh eğitimi alan öğrencilerin kaldıkları yere denilmiştir.¹⁷⁶ Daha sonra bunlardan medreselere geçilmiştir.

"Medrese" kelimesinin ilk olarak ne zaman kullanılmaya başladığı kesin olarak bilinmemekle beraber bazı kaynaklarda¹⁷⁷ IX. asırda kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir. W.W. Bathold ise ilk medresenin ortaya çıkışı ile ilgili şu görüşü öne sürmektedir: "Müslümanların en büyük dinî kuruluşları olan medreseler, halîfeliğin orta ve batı bölgelerinden önce doğu bölgelerinde ortaya çıkmıştır." Akabinden de "Medreselerin ortaya çıkış yerleri de İslâmiyetin tamamen yerleşmesine dek Budizm'in üstünlüğünü koruduğu Amu Derya ırmağının Belh civarındaki iki kıyası olsa gerekir. Bu daireye dahil şehirlerden biri olan Tirmiz XV. asra kadar dinî bir merkez olmakla tanınmıştı." gibi tahminlerde bulunmaktadır.¹⁷⁸ Bendrikov da aynı görüşü savunmaktadır. Ona göre de medreseler, Orta Asya'da (Maveraünnehir'de) X. asırda ortaya çıkmıştır. Bendrikov, medreselerin ortaya çıkışının sebebini ise şunlara dayandırmaktadır: Bu bölgelerde İslâm, Budizm, Maniheizm ve diğer dinlerle karşı karşıyaydı. Bu durumla mücadele etmek için İslâm'ın kendi içinde de birkaç grup oluşmuştu. Sosyal ve millî anlaşmazlığı aksettiren dinî düşünceler için yapılan şiddetli savaşlar, İslâm dinini yaymak için medreselerin ortaya çıkmasını gerektirmişti.¹⁷⁹

¹⁷⁶ G. Makdisi, *a. g. e.*, s. 35

¹⁷⁷ M. Dağ, R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s. 119

¹⁷⁸ W.W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamani*, s. 7

¹⁷⁹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 15

Diğer bir kaynağa göre de sadece fıkıh öğrenimi yapılan ve medresenin çekirdeği niteliğinde olan ilk öğretim müessesesi X. asırda önce Taberan'da, sonra da Bağdat'da açılmıştır. Daha sonra fıkıh ile beraber kelâm, hadis, tefsir ve diğer İslâm ilimlerinin okutulduğu müstakil ilk medrese fıkıh bilgini Sâig en-Nişâbûrî (öl. 349/960) adına Nişâbûr'da açılmıştır.¹⁸⁰

Her ne kadar Selçuklu Sultanları Melik Şah ve Alp Arslan'ın veziri, Nizâmü'l-Mülk (öl. 485/1092) tarafından 457/1064'te inşasına başlatılıp 459/1066'ta tamamlanan Bağdat'daki Nizâmiye Medresesi, birçok araştırmacı tarafından "ilk medrese" olarak kabul ediliyor ise de medreselerin resmi bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması X. asırda Karahanlılar döneminde olmuştur.¹⁸¹

Naci Ma'ruf ise, Nizâmiye ve Ebu Hanife medreselerini İslâmiyette ilk medrese olarak kabul edenlere karşı çıkararak şunları söylemektedir:¹⁸² "Benim elde ettiğim neticelere göre Nizâmiye veya Ebu Hanife Medreseleri ilk İslâm medreseleri değildir. Çünkü bu iki medreseden önce, yani Nizâmiye Medresesi'nden en az 165 yıl önce Horasan ve Maverâünnehir'de birçok medrese inşa edilmiştir." Müellif bu eserinde büyük ölçüde o devrin kaynaklarını esas alarak, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden önce Horasan ve Maverâünnehir'de inşa edilmiş olan otuz üç medreseden, onların kurucularından veya ilk müderrislerinden bahsetmektedir. Ona göre, bu medreselerde çok sayıda müderris dinî, tabîî ve riyazî ilimler gibi çeşitli ilimler okutuyorlardı. Bu medreseler camilerde halka şeklinde olan mescid eğitiminden farklıydı ve mescidlerin dışında müstakildiler.¹⁸³

Medreselerin müstakil bir müessese olarak ortaya çıkışlarının en önemli sebeplerinden biri de, o dönemlerdeki dini ve siyasi karışıklıklardır. Emevîler devrinde İslâmiyeti yaymak için Horasan ve Maverâünnehir'i fethetmeye çalışılmış ise de Maverâünnehir'in tamamıyla İslâm hakimiyeti altına girmesi Samânîler döneminde olmuştur.¹⁸⁴ Daha önce de bahsi geçtiği gibi Abbasiler döneminde Bağdat'da kurulan Beytülhikme'den sonra Mısır'da Fâtimiler tarafından kurulan Dârülhikme de

¹⁸⁰ M. Şehabeddin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi 1973*, İstanbul 1973, s. 4

¹⁸¹ Cahit Baltacı, *XV-XVI Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 5

¹⁸² Naci Ma'ruf, *Madâris Kabla al-Nizâmiya*, Bağdat 1393/1973, s. 8

¹⁸³ a. e., s. 4

¹⁸⁴ W. W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 227

oradaki siyasi karışıklıkların bir neticesi olarak görülebilir. XI. yüzyılda Şii'ler Orta ve Batı İran'da Irak ve Mısır'da hilafeti ele geçirmek için gittikçe kuvvetleniyor ve yukarıda da bahsedildiği gibi eğitim müesseseleri inşa ederek kendilerine bir zemin hazırlıyorlardı. Bu durum, daha sonra şiiliğin daha fazla yayılmasını sağlayacak müstakil eğitim ve öğretim müesseselerinin ortaya çıkmasına ve inşa edilmesine sebep olmuştur. Şi'a hareketi başlangıçta Hz. Muhammed ailesinin Ehl-i Beyt menfaati için başlatılmış ve belirli bir isim üzerinde durmamıştı. Zamanla Şi'ilerin gittikçe şiî hareketinin yanında Hâriciler gibi birçok dinî hareket ortaya çıkmış ve kendi akîde ve düşüncelerini yaymak için faaliyetlere girişmişlerdir. Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde ve özellikle Nişâbü'r'da yaklaşık X. asrın ikinci yarısında şiîlerin ve Karamî gibi bazı tarikatların etkisine karşı koymak maksadıyla sünnî mezheplerine mensup idareciler, âlimler ve maddî güce sahip olan şahıslar tarafından medreseler inşa edilmiştir.

Medreseler ilk dönemlerde daha çok dinî ilimleri okutma ve öğretme amacıyla açılmışken daha sonraları gittikçe yaygınlaşan medreselerde islâmî ilimlerin yanında matematik, astronomi ve tıp ilimlerinin de okutulmaya başlandığı görülmektedir.¹⁸⁵

C. TİMURLULAR ÖNCESİ HORASAN VE MAVERAÜNNEHİR MEDRESELERİ

Geniş bir coğrafyaya sahip olan Horasan ve Maverâünnehir bölgeleri birçok tarihi olaya sahne olduğu gibi kültürel faaliyetler açısından da önem kazanmış merkezlerdir. Dolayısıyla bu muhitlerde medreselerin de çok erken tarihlerde ortaya çıktıkları görülmektedir.

Samânîler'den önce Buhara şehrinin kapılarından olan Farcek kapısıyla aynı adı taşıyan Farcek Medresesi W. W. Barthold'a göre, en eski medreselerden biridir ve medreseler ilk olarak, Maverâünnehir'de ortaya çıkmış daha sonra diğer bölgelere yayılmıştır.¹⁸⁶ Bu medresede müderrislerin ders verdikleri ve değerli el yazmaların bulunduğu bir kütüphanenin de bulunduğu bilinmektedir.¹⁸⁷ Bersûhî (öl. 348/959), Buhara'nın Bikkâr mahallesinde bulunan Farcek

¹⁸⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 59.

¹⁸⁶ W. W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 108.

¹⁸⁷ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 14

Medresesi'nin 325/936'da yandığını, diğer bir medresenin de Emir Kadir Han Cebrail b. Ömer tarafından 348/959 senesinden önce Buhara'da yapıldığını zikretmektedir.¹⁸⁸

A. Vambéry, *History of Bokhara* adlı eserinin dördüncü bölümünde Sâ mânîler dönemini (261-389/874-999) anlatırken Emir İsmail b. Ahmed b. Esed b. Sâ mân (261-295/874-907) döneminde Maverâünnehir ve Asya'nın birçok şehrinde mimarî ve kültürel alanlarda gelişmeler olduğundan ve Buhara'da birçok medresenin bulunduğundan bahsetmektedir. Vambéry ayrıca, İsmail b. Ahmed'in medresesinde eğitimlerini tamamlamak için veya onun vakfettiği kıraathanede ilimle uğraşmak için birçok talebenin uzak bölgelerden geldiklerini de kaydetmektedir. Bu dönemlerde Buhara'daki ilmî faaliyetler dinî ilimlere yönelikti. Burada İmam Muhammed Şeybânî, Hoca Ebu Hifz Buharî (150-227/767-841) Abdullah al-Fakih Buharî (öl. 256/869), Muhammed Subdemunî (öl. 304/916) gibi birçok meşhur din âlimi yetişmiştir.¹⁸⁹ W. W. Barthold, Sâ mânîler dönemi ile ilgili şunları zikretmektedir: "Sâ mânîler'in hâkim oldukları ülkelerde âlimlerin itibarı büyüktü. Hanedan'ın kurucusunun bile Buhara'da hakimiyetini mahallî âlimlerin yardımıyla kurduğunu görmekteyiz. Buhara'da Hanefî fakihlerinin arasından en âlim ve değerlisi seçilerek mühim meseleler onun görüşüne göre halledilir, istekleri yerine getirilirdi. Müftü veya şeyhülislâmlara eşit olan şahsa, o zaman Farsça "üstaz" unvanı verilirdi ve bu memuriyet İsmail'in zamanında bile vardı."¹⁹⁰

Medreselerin o dönemde hem idareciler ve âlimler hem de bazı şahıslar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Fukahadan Ebu'l-Velid Nişâbûrî diye tanınan Kureyş kabilesinden Hassân b. Muhammed al-Karşî Emevî (öl. 349/960) ve Temimî kabilesinden Ebu Hâtim al-Fakih Muhammed Hibban al-Bustî Temimî (öl. 354/965) tarafından inşa edilen iki medrese, Nişâbûr'da Arap âlimleri tarafından inşa edilen ilk medreseler olarak bilinmektedir.¹⁹¹

Bugünkü Afganistan'da kurulmuş olan ve Horasan ve Kuzey Hindistan'a doğru ilerleyerek geniş bir toprağa sahip olan ilk Türk-İslâm devletlerinden biri olan Gazneliler (352-582/963-1186) döneminde kültür ve imar faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Gazneli Sultan Mahmud zamanında

¹⁸⁸ N. Ma'ruf, *Madâris Kabla al-Nizâmiya*, s. 8

¹⁸⁹ Arnimius Vambéry, *History of Bokhara From the Earliest Period Down to the Present*, London 1873, 2. Edition, Nendeln/Liechtenstein 1979, s. 68-69

¹⁹⁰ W. W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.250

¹⁹¹ N. Ma'ruf, *Madâris Kabla al-Nizâmiya*, s. 9

Beyhakiyye, Saîdiye, Ebu Sa'd Esterabâdî ve Ebu İshak İsferyîni'nin (öl. 418/1027) adlarını taşıyan dört medrese kurulmuştur. Yine Gaznelilerden olan Tûs Valisi Arslan Câzib tarafından Sengbest'te yaptırılan külliyyede bir medresenin de bulunduğu bilinmektedir.¹⁹² Gazneli Sultan Mahmud'un oğlu ve onun halefi I. Mesud (421-431/1030-1040) da pek çok medrese inşa ettirmiştir.¹⁹³

Selçuklular Türk-İslâm tarihinde önemli bir yere sahip oldukları gibi, kültür ve medeniyet tarihinde de büyük iz bırakmışlardır. Selçuklular daha ilk dönemlerden itibaren kültür ve imar faaliyetlerine önem vermişlerdir. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey (428-459/1037-1067) zamanında ilk Selçuklu medresesi inşa edilmiştir. Onun Nişâbûr'da 437/1046 tarihinde bir medrese yaptırdığı bilinmektedir.¹⁹⁴ Selçuklular devri içinde bilhassa Alp Arslan ve Melik Şah dönemi yenilikler ve gelişme devridir. Bu devirlerde meşhur Selçuklu veziri, aynı zamanda Şafîî olan Nizâmü'l-Mülk (öl. 485/1092) Nizâmiye medreselerini vücûda getirmiştir. Sünnîliği halk arasında ilim ve tedris yollarıyla yaymak ve yerleştirmek gayesiyle, Nizâmiye Medresesi'nin temeli 457/1064 yılında hilafet merkezi Bağdat'da atılmış ve 459/1067'da tamamlanmıştır. Bu medrese, zengin bir kütüphane ile mücehhez edilip devrin en şöhretli ilim ve din adamlarını bünyesinde toplamıştır. Daha ziyade Şafîî mezhebine istinat eden medreselerin cephesine Nizâmü'l-Mülk adına izafetle Nizâmiye yazıldığı için bu isim ile anılan bu yüksek ilim ve din müesseselerinin sünnî müslümanlığın gelişmesine büyük tesiri olmuştur.¹⁹⁵ Bazı kaynaklara göre, Nizâmü'l-Mülk tarafından kurulan ilk medrese Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi değil ondan birkaç yıl önce yaklaşık 450/1058'de Nişâbûr'da inşa edilmiş olan Nizâmiye medresesidir.¹⁹⁶ Hemen akabinde de birçok yerde Nizâmiye medreseleri inşa edilmiş ve aynı adla adlandırılmıştır. Naci Ma'ruf, eserinde Horasan ve Maverâünnnehir bölgelerinde inşa edilen 10 Nizâmiye Medresesi'nin ve çeşitli şehirlerde kurulan yaklaşık 67 medresenin kurucuları veya müderrisleri ile ilgili bilgi vermektedir. Herat'ta inşa edilen Nizâmiye Medresesi'nin müderrisleri arasında, Nizâmü'l-Mülk'ün hürmet ettiği Şafîî âlimlerden Ebu Bekir Muhammed b. Ali Şâşî (öl. 485/1092) ve Ebu Amr Ezdî (öl. 487/1094)'yi saymak mümkündür.¹⁹⁷ Mehmet Altay

¹⁹² Ara Altun, "Gazneliler", *DİA*, cilt 13, TDV, İstanbul 1996, s. 485

¹⁹³ A. Sayılı, "Higher Education in Medieval Islam", *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, cilt II, 1948, s. 55.

¹⁹⁴ aynı yer.

¹⁹⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmü'l-Mülk", *İA*, cilt 9, MEB, İstanbul 1964, s. 332

¹⁹⁶ N. Ma'ruf, *Ulemâ al-Nizâmiyât*, Bağdad 1393/1973, s. 41

¹⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, XVIII, s. 525-526; XIX, 33, 96, nak. R. Uslu, *a. g. e.*, s. 56

Köymen, Nizâmiye medreseleri, müderrisleri ve ilmî faaliyetlerini geniş bir şekilde incelemeye çalışmıştır.¹⁹⁸ Kirmanlı Selçuklular döneminde de birçok yerde çok sayıda medreselerin yapıldığı ve ilmî faaliyetlere değer verildiği bilinmektedir.¹⁹⁹

Burada görüldüğü gibi Nizâmiye Medreseleri, ilk medreseler değil daha önceki medreselerin bir devamıdır. Ancak Nizâmü'l-Mülk daha önceki medreseleri ve eğitim müesseselerini düzenli ve sistemli bir devlet teşekkülü haline getirmiştir. Dolayısıyla da Büyük Selçuklular'dan sonra medrese tesisi, bütün İslâm dünyasında bir gelenek halinde yerleşmiştir. Teşkilât ve işleyiş bakımından Nizâmiyeler örnek alınarak her yerde benzeri medreseler açılmıştır. Hamdullah Mustevfi de, Gurlular zamanında (999-612/1000-1215) Herat'ta 359 adet medrese, hankah ve aşhane olduğunu rivayet etmektedir.²⁰⁰

Harezmşahlar devrinde Harezm ve Horasan, bilhassa Harezmşahların payitahtı olan Gürgenç, XII. asırda maddî bakımından büyük bir inkişaf gösterdiği gibi, ilim ve sanat merkezi olma itibarı ile de Horasan'ın büyük şehirleri ile rekabet edecek bir seviyeye yükselmiştir. Sâ mânîler devrinden itibaren Horasan'ın en büyük merkezi olma özelliğini taşıyan Nişâbûr, Toğan Şah zamanında da ilim ve sanat adamlarının saray etrafında toplandıkları parlak bir medeniyet merkezi olmuş, eski binalar tamir edilmiş yeni medreseler, hankahlar ve saraylar ile süslenmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün buradaki Nizâmiye Medresesi'nden başka, Hatûniye ve İnanç medreseleri gibi büyük medreseler Sancar'ın annesi Tacüddin Hatun tarafından tesis edilmiştir.²⁰¹ Hârezmşahların vezirlerinden biri olan ve 596/1200'de İsmailîler tarafından öldürülen Nizâmü'l-Mülk Mes'ud b. Ali Harezm'de Şafîiler için Nizâmiye adında bir medrese inşa ettirmiştir.²⁰²

Yukarıda görüldüğü gibi Moğol istilâsına kadar X.-XII. asırda Horasan ve Maverâünnehir'de çok sayıda medrese yapılmıştır. Ebu Fazl Beyhakî'ye göre Huttalân bölgesinde 20 medrese vardı. Fakat bunlardan sadece Seyyid Şartuz mahallesindeki Hoca Meşhed günümüze kadar gelmiştir. Belh ve

¹⁹⁸ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin Dördüncü Sayısından Ayrı Basım*, Ankara 1973, s. 75-125

¹⁹⁹ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989

²⁰⁰ Muhsin Kayini, s. 199?

²⁰¹ M. Fuad Köprülü, "Hârezmşahlar", *İA*, cilt 5/1, MEB, İstanbul 1977, s. 288

²⁰² N. Ma'ruf, *Ulemâ al-Nizâmiyât*, Bağdad 1393/1973 s. 81-82

Gazne'de de yüzlerce medresenin olduğu söylenmektedir. Muhammed Salih'e göre 617/1220'deki Moğol İstilâsına kadar Belh'te 400 medrese vardı.²⁰³ Moğolların istilâsı sonucu birçok yer kültürel ve medenî özelliklerini kaybedip büyük bir çöküşe uğramış ve daha önceki refah düzeyine ulaşamamış ise de İlhanlılar döneminde imar faaliyetlerinin başlatıldığı ve ilmî faaliyetlere önem verildiği görülmektedir. Bu dönemlerde birçok yer tekrar tamir edilmiş ve medreseler, hamamlar, camiler inşa edilmiştir. Moğol hakimiyeti yıllarında Buhara'da Mengü Kaan (Monke), Kubilay Hülâgu ve Arıg Böke gibi büyük şehzâdelerin anneleri Sorkoteni Bilge Hatun medrese inşa ettirmek için bin baliş gümüş vererek Şeyüslâm Seyfuddin el-Baharzî'yi görevlendirmiştir. Bundan başka o civardaki köyleri satın alarak gelirini inşa ettirdiği medresenin müderrisleri ve talebelerini destekleyen vakfa bırakmıştır.²⁰⁴ Daha sonraları Nakşibendî tarikatının halifesi Seyfuddin el-Baharzî, İlhâniye olarak adlandırılan bu medresede müderrislik yapmıştır.²⁰⁵ Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mes'ud Bey de, Registan'da Mes'udiyî Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Her iki medrese de 659/1261'de yapılmış olup en büyük medreselerden sayılmışlardır. Tarihçilerin anlattıklarına göre ikisi de iki katlıdır. Her birinde çok sayıda ders odaları ve hücrelerin bulunduğu söylenmektedir. Ancak medreseler pek uzun süre faaliyet gösterememiş ve 1273'de ikisi de yanmıştır.²⁰⁶ 733/1333'te şehri ziyaret eden İbn Batuta da cami, medrese ve pazarların harabe halinde olduklarını belirtmektedir.²⁰⁷

Kert hanedanlığının ortaya çıkmasıyla Herat onların payitahtı olmuş ve şehir ile civarları tekrar canlanmıştır. Belh ve Merv'in Moğollar tarafından tahrip edilmesinden sonra Batı Asya'dan Doğu Türkistan'a ve Hindistan'dan Güney Doğuya giden ticaret yolları, Kertler döneminde Herat'a yöneldiği için şehrin değeri artmıştır. İmar faaliyetleri ilerlemiş, birçok medrese, hamam, hankah, mescid, kapı ve bahçe yapılmıştır. Onlar tarafından inşa edilen bazı saraylar Timurlular'dan Şahruh, Ebu Sa'id ve Hüseyin Baykara tarafından kullanılmıştır.²⁰⁸ Kert Meliklerinden Muizziddin Hüseyin Kert'in inşa ettirdiği medresede Mevlâna Muzaffer'in çalıştığı ve ilimle uğraştığı bilinmektedir.²⁰⁹

²⁰³ A. K. Mirbabayev, "The Islamic Lands and Their Culture", *History of Civilization of Central Asia*, vol. IV, UNESCO 2000, s. 38

²⁰⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 447

²⁰⁵ B. Ahmedov-Z. Menurov, *a. g. e.*, s. 280

²⁰⁶ *a. e.*, s. 279

²⁰⁷ Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, cilt 6, TDV, İstanbul 1992, s. 366

²⁰⁸ İsfizari, *RC*; Zehebî, *Siyer*

²⁰⁹ Devletşah, *TŞ*, s. 322

Kert meliklerinden Fahreddin ve Giyaseddin zamanında da çok sayıda cami ve medrese yapılmıştır.²¹⁰ 782/1381'de Timur Herat'ı Kert meliki Giyasedin Pir Ali'nin elinden almakla Kert Hanedanlığına son vermiş fakat kültür ve imar faaliyetleri daha da gelişmiş ve en yüksek refah seviyesine ulaşmıştır.

Horasan ve Maverâünnehir'de medreselerin ortaya çıkmasıyla medreseler ve orada bulunan âlim, müderris ve talebeler için vakıflar ve kütüphaneler kurulduğu, ibate ve iaşelerin de sağlandığı kaynaklarda zikredilmektedir.²¹¹

Yukarıda izah edildiği gibi Horasan ve Maverâünnehir bölgelerindeki bilim ve eğitim kurumlarının ortaya çıkışı erken bir dönemlere dayanmakta ve büyük bir önem taşımakta olduğu kanaatini ortaya koymaktadır. Genel itibarıyla Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde yaklaşık 137 yıllık hakimiyetini sürdüren Timurlu İmparatorluğu, Timur'un vefatından sonra meydana gelen Timur torunları arasındaki devamlı kavgalar sonucu yerini beyliklere ve Safevîlere bırakmak zorunda kaldıysa da Türk-İslâm tarihinde siyasî, iktisadî, kültür ve sanat açısından önemli bir yere sahiptir. Timurlular diğer devletler ile güçlü siyasî ve iktisadî ilişkiler kurmuşlardır. Ayrıca kültür, sanat, mimar ve edebiyatta İslâm geleneklerini devam ettirmekle kalmayıp ortaya koydukları eserleri ve bu sahalara verdikleri önemlerle büyük başarılarla imza atmışlardır.

Diğer yandan bu bölümde kısaca anlatılmaya çalışılan Timurlular öncesi Horasan ve Maverâünnehir eğitim müesseseleri ve ilim faaliyetlerinin de diğer muhitlerde olduğu gibi büyük önem taşıdığı görülmektedir. Mektep, medrese ve kütüphane gibi müesseselere ve âlimlere verilen değer dinî, tabî ve riyazî ilimlerin gelişmesini sağlamış ve Timurlular'a zemin hazırlamıştır.

²¹⁰ Recep Uslu, "Herat", *DİA*, cilt 17, İstanbul 1998, s. 215-218

²¹¹ İbn al-Bayyî' al-Zabî, *Tarih Nisabur*; Abd al-Gafir Farisi, *al-Siyak*; al-Subkî, *Tabakat*, vs, nak. N. Ma'ruf, *Madâris Kabla al-Nizâmiya*, s. 18.

İKİNCİ BÖLÜM

I. TİMURLULAR DEVRİ EĞİTİM MÜESSESELERİ VE İLMÎ FAALİYETLER

A. MEDRESELER

Timur'un siyasî birliği sağladıktan sonra fetihlerde bulunduğu bölgelerden âlim ve fazıl kişileri zaman zaman beraberinde Semerkand'a götürmesi ile orada ilim canlanmaya başlamıştır. İbn Arabşah, Siracettin Muhammed b. Ömer Halebî, Mehmet Asar b. Mehmet Cezeri gibi şahıslar bunun belli başlı örneklerindedir. Bu şekilde Semerkand, Buhara, Herat civarında yeniden ilmî bir ortamın oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu canlılığın en önemlilerinden biri de medrese yapımı ve onlara verilen değerlerdir. Medrese, daha önce de bahsi geçtiği gibi İslâm aleminin en önemli eğitim merkezidir ve Timurlular döneminde de bu önemini kaybetmemiş aksine büyük gelişmeler kaydetmiştir. Timur döneminde Maveraünnehir kentleri, özellikle Keş, Semerkand, Buhara gibi büyük merkezler, medreselerin çokluğu ve bu medreselerde öğretim ve öğrenim yapmak için buralara gelen âlimler ve talebelere sağlanan geniş imkanlar ile ün salmıştır. Timur tarafından davet edilen âlimler daha ziyade Semerkand'da toplanmıştır. Timur, inşâ ettirdiği cami, medrese, hamam, dârüşşifa, saray gibi mimarî yapılarla devletini bayındır hale getirmeye çalışmıştır. Kaynaklarda verilen malumatlara göre her ilde en az birer cami, zaviye, yoksullar için hastane ve medrese kurulmuş¹ olduğuna bakılırsa azımsanmayacak kadar medrese yapıldığını tahmin etmek mümkündür. Ancak burada elimize geçen kaynaklardan yararlanarak Timurlular döneminde inşa edilen ve faaliyet gösteren medreseler ve idari yapıları hakkında aşağıda detaylı bilgiler vermeye çalışacağız.

Timurlular döneminde ilk medresenin ne zaman, nerede, kim tarafından yapıldığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Fakat Timur döneminde çok sayıda medresenin yapıldığına dair bilgiler vardır. Burada Timurlular dönemine ait inşa edilen medreseler sırasıyla Timur, Timur'dan sonraki hükümdarlar, mirzalar, hanımlar, vezirler, beyler, âlimler ve devrin ileri gelen şahsiyetlerine göre tertip edilmiştir. Bu şekilde tertip edilmesinin sebebi ise birçok

---

¹ *Tüzükât-ı Timurî ve Cengiz Yasası*, s. 111

medresenin ne zaman inşa edildiğine dair kesin bilgilerin olmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla da pek çok medresenin kuruluş ve bina ediliş zamanını tarihlendirmek mümkün olamamıştır.

Bibi Hanım Külliyesi

Bibi Hanım Külliyesi, adını Timur'a 'kan damatı' anlamındaki küregen unvanının verilmesine sebep olan gözde eşi, Çağatay Hanı Kazan Halil Han'ın kızı Saray Melik Hanım'ın halk arasındaki lakabından almıştır. Bazı kaynaklara göre bu külliyenin bünyesinde yer alan medrese, Timur döneminde Semerkand'da inşa edilmiş ilk medrese olduğu beyan edilmektedir.² Bir meşhed-cami ve medrese olarak tasarlanan binanın yapılış amacı, Timur'un Hindistan seferi (801/1398-99) sırasında kazandığı zaferinin hatırasını ebedileştirmektir. Tarihî kaynaklar, Timur'un Ramazan 801/Mayıs 1399 tarihinde yer tespit ederek yapım işini başlattığını fakat batı seferi (802/1400) sebebiyle Osmanlı ve Memlûklerle savaştığı zaman zarfında inşaata Saray Mülk Hanım nezaret ettiğini ve 806/1404 yılında büyük ölçüde tamamlandığını belirtmektedirler. 807/1404'te seferden dönen Timur, inşaat faaliyetinden memnun kalmamış ve binanın taç kapısı başta olmak üzere bazı bölümleri yıktırarak yeniden yaptırmıştır. Yeni taç kapı eskiden daha geniş ve daha yüksektir.³ Dış ölçüleri 167x109 m olan bina 87x63 m boyutlarındaki iç avlu etrafında teşkil edilmiş bir plana sahiptir. Bu plan şeması, Orta Asya'da mevcut özelliklerle Timurlu mimarisinin genel hareketlerini gösteren dört eyvanlı plan tipine bağlı bir mimarî teşkilâta göre tanzim edilmiştir.⁴ Medresenin banisi, odaları ve burada ders veren müderrisler ile ilgili bilgilere rastlanmamıştır. Bir meşhed ve medreseden meydana gelen külliye de ayrıca Saray Mülk Hanım'ın kendi türbesi de vardır.⁵

² N. P. Ostroumov, "Madrası v Turkestanskoy kraye", *JNPP*, novaya seriya. VII; Ocak 1907, Saint-Petersburg 1907, s. 3 (Rusya Devlet Kütüphanesi Dış Hizmetler Bölümü'nden mikrofilm)

³ Hondmir, *HS*, cilt III, s. 529

⁴ A. Engin Beksaç, "Bibi Hanım Camii", *DİA*, cilt 6, TDV, İstanbul 1992, s. 126

⁵ aynı yer.

Bîbî Hanım Camii ve Medresesi, Semerkand (*DİA*, cilt 6)

Keş'te Timur Tarafından İnşa Edilen Medrese.

Timur, Keş'te doğduğu için bu şehri payitaht yapmak için çok uğraşmış ve birçok bina yaptırmıştır. Burada bir medrese ve bir de makbere inşa ettirmiştir.⁶ Bilindiği kadarıyla bu medrese ile ilgili daha fazla malûmatımız yoktur. Timur, Ankara savaşından sonra İbnü'l-Cezerî'yi ülkesine götürüp, Keş'te inşa ettirdiği medresede görevlendirmiştir.⁷

Şahruh Medresesi

Şahruh daha hakimiyetinin ilk yıllarında Herat'ın kuzeyinde Kale Altı denilen mahallede İhtiyareddin Kalesi'nin eteğinde bir medrese ile hankah inşasını buyurmuş ve bunlar 813/1410 yılında tamamlanmıştır. Bu külliye Ehl-i Sünnet akidesini yayma amacı ile inşa edilmiştir.⁸ Medresenin mimarî özellikleri ile ilgili bilgiler elimize geçmemiştir. Buraya Yusuf-i Evbihî, Yusuf-i Hallac, Abdurrahim Yar Ahmed ve Lûtfullah müderris olarak tâyin edilmişlerdir. İlk gün bizzat hükümdar da medreseye gelmiş, müderrisler fıkıh ve tefsir konularda ders vermişlerdir. Hankah'ın şeyhliği ise, şeyhülislâm Ali-i Çaştî'ye verilmiş, imam, müderris, vâiz ve diğer hizmetliler tâyin edilmiştir. Her iki bina için birçok yerler vakfedilmiştir. Medresedeki derslere zaman zaman Fîruzşah ve Alike Kükeltaş gibi meşhur beyler ile

⁶ Babur, *BN*, s.76

⁷ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, cilt 20, TDV, İstanbul 1999, s. 552

⁸ M. E. Subtelny-A. B. Khalidov, a. g. m., s. 212

Herat'taki âlimlerin de geldiği ve âlimler arasında ilmî tartışmaların yapıldığı bilinmektedir.⁹ Bu medresenin Timurlular devrindeki en önemli medreselerden biri olduğu söylenebilir.

Müverrih A. Semerkandî¹⁰ eserini yazmakla meşgul olduğu 874/1470 yılında bu iki binanın bayındır bir halde olduğunu ve hankahın şeyhliğinin de kendi üzerinde bulunduğunu ifade etmektedir. Hondmir¹¹ de kendi zamanında medresede dört kişinin ders vermekte olduğunu, hankah'ın da işler durumda bulunduğunu kaydetmektedir. Ali Şir Nevâî ise kendi zamanında, şiir yazar ve muamma söyleyen Burhaneddin Ataullah'tan bahsederken, onun Şahruh'un Medresesi'nde ve diğer bazı medreselerde ders vermekte olduğunu, çok sayıda talebenin ondan istifade ettiğini kaydetmektedir.¹²

Balaser Medresesi

Şahruh, Meşhed'de de bir medrese inşa ettirmiştir. Ancak yukarıda bahsi geçen medreseden önce mi yoksa sonra mı inşa ettirdiği belli değildir. Bu medrese Hazret-i Riza'nın medfun olduğu Balaser ve Dârü's-Siyade'nin batı tarafında olduğundan Balaser Medresesi adıyla anılmaktadır. Medresenin giriş kapısı Meşhed'in büyük pazarına açıyordu. Bu medrese iki katlı ve dört eyvana sahipti. Medresenin müderrisleri ve öğrencileri ile ilgili de her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Doğu tarafında alçıdan yapılmış Şah Süleyman Safevî'ye ait bir kitabe vardır. Kitabe medresede yapılan bir takım tamirat münasebetiyle oraya nasbedilmiştir. Mirza Ebu'l-Kasım Babur b. Baysungur b. Şahruh'un türbesi de medresenin kuzey doğusundaki kümbetin altında yer almaktadır.¹³

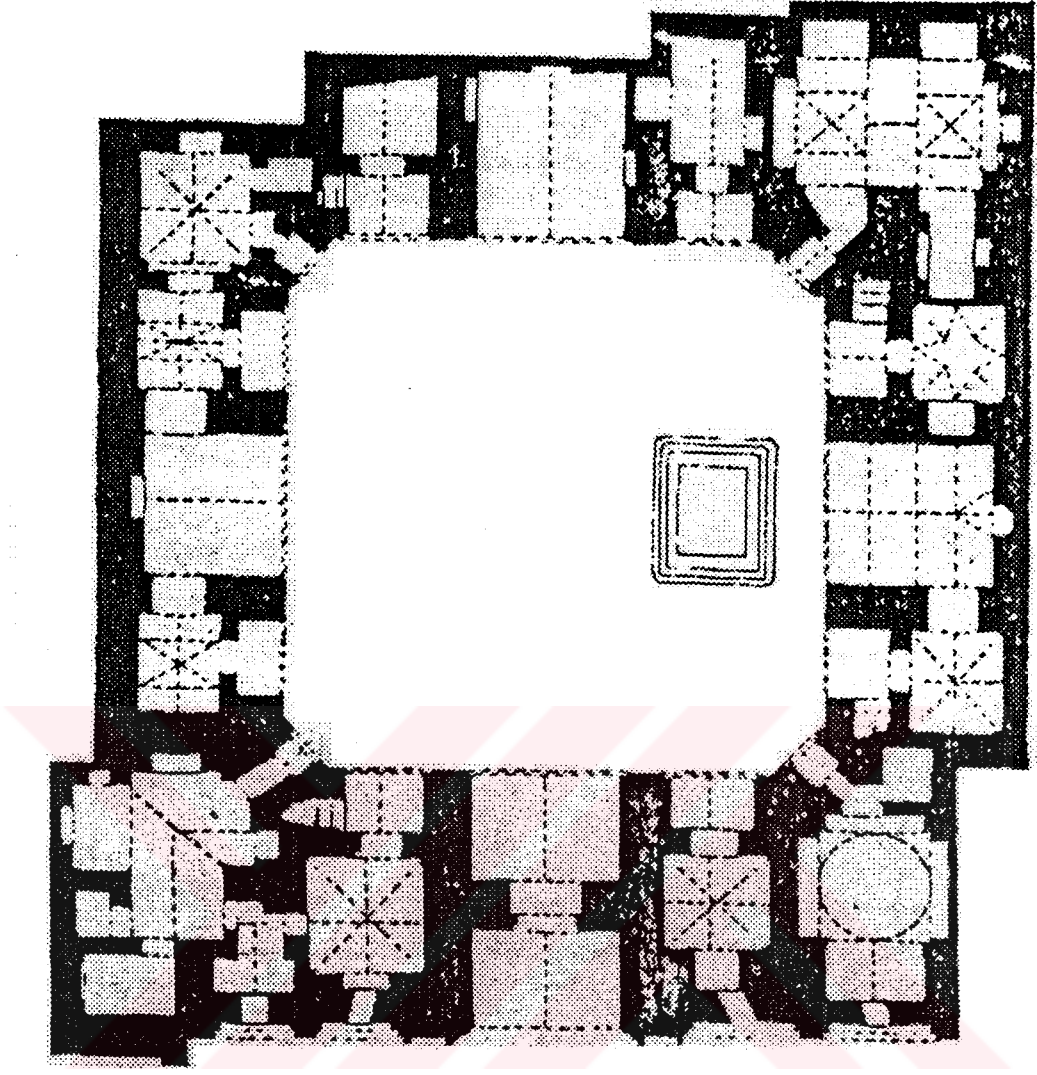
⁹ Hafız Abru, *ZTB*, s. 465a; Semerkandî, *MS*, s. 627b

¹⁰ Semerkandî, *MS*, s. 628a

¹¹ Hondmir, *HA*, vr. 466b

¹² Ali Şir Nevâî, *MN*, s. 126

¹³ H. Sultanzade, *Tarih-i Medaris-i İran*, Tahran 1364, s. 205

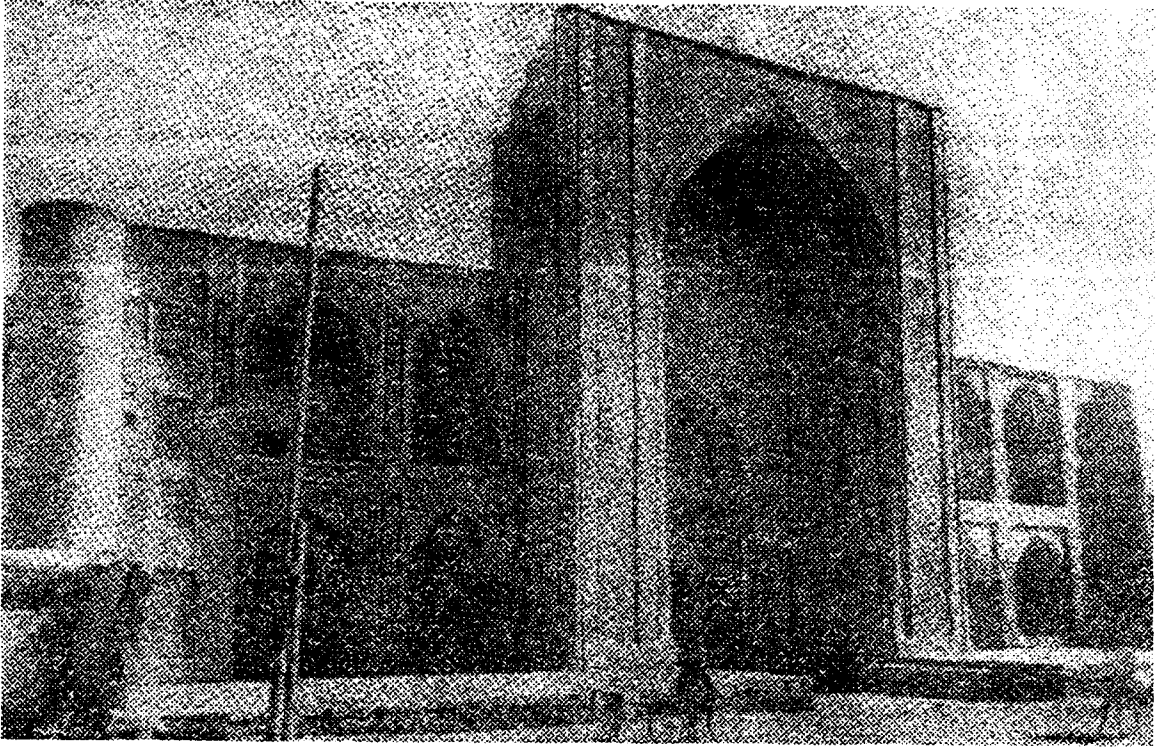

Balaser Medresesi, Meşhed (*Tarih-i Medaris-i İnan*, s. 206)

Buhara Medresesi

Uluğ Bey tarafından inşa edilen medreselerin en eskisidir. Uluğ Bey ilk medresesini 820/1417'de Maveraünnehir'in İslâm merkezi olan Buhara'da yaptırmış ve 822/1419 yılı sonlarında Buhara'ya geldiğinde bu medreseye gitmiş, talebe ve diğer bazı kimselere ihsanda bulunmuştur.¹⁴ Medresenin mimarları ve kurucuları o zamanın en tanınmış sanat-

¹⁴ B. Ahmedov-Z. Menurov, *a. g. e.*, s. 281; *İstoriya Samarkanda*, s. 214

Uluğ Bey Medresesi, Buhara (*İz İstorii Epohi Ulugbeka*, s. 242)

kârları Necmeddin Buharî ve İsmail İsfahanî'dir. Bu medrese, avlusu ve methali süslü yüksek baş kapısı bulunan dikdörtgen şeklinde bir yapıdır. Girişten sonra bir koridor gelmektedir. Bu koridorun bir başında derslane, diğer başında da bir mescid bulunmaktadır. İkinci katta kütüphane vardır. Fasad çift katlı kemerlerden ve iki kanattan oluşmaktadır. İki tarafından da 'Güldeste' minareleri yükselmektedir. Duvarlar ve kemerler pek süslenmemiş ise de parlak çiniler kullanılmıştır. Medresenin yapısı ile dekoru birbirleriyle o kadar uyum sağlamış ki daha sonraları ortaya çıkan Orta Asya medreseleri bu medreseyi esas almışlardır. Yapının iç kısmı çok güzel düşünülmüştür. Avlu öğrencilerin yaşadığı iki katlı hücrelerle kuşatılmıştır. Medresenin kemeri ve duvarlarının astronomi ile ilgili şekillerle süslendiğini görmek mümkündür. Bu da Uluğ Bey'in astronomiye olan ilgisinin, inşa ettirdiği yapılara yansımış olduğunu göstermektedir.¹⁵ Medresenin mimarî yapısının mühim inceliklerinden biri de kapısıdır. Çok ince işlemlerin bulunduğu kapıda, "İlim öğrenmek bütün Müslümanlara farzdır..." Hadis-i Şerif'i yer almaktadır.¹⁶ Birçok müderrisin ders verdiği tahmin ediliyor ise

¹⁵ V. G. Saakov-A. A. Muzaffarov-R. H. Reyher, *Buhara, Gosudarstvennyy istoriko-arhitekturnyy muzey-zapovednik, p utevoditel'*, Taşkent 1987, s. 36-37

¹⁶ Rusya Devlet Kütüphanesi Dış Hizmetleri Bölümü, 92-5/1167a no'lu kitabın mikrofilm, W. W. Barthold, *İslam i kul'tura musul'manstva*, MGTU, 2. baskı, Moskva, 1992, s.

de kesin bilgilere ulaşamamıştır. Buradan birçok ünlü âlimin, şairin ve düşünürün neşet etmesi bir tesadüf eseri değildir. Onlara medreselerde müsait bir ortam sağlanmış olduğu muhakkaktır.

İlk Rus seyyahlarından N. Khanykov 1841-1842 tarihinde bu medreseyi ziyaret etmiş ve izlenimlerini yazmıştır. Khanykov'un ifadesine göre: “Bu medresede öğrenciler eğitime 15 yaşından 20 yaşına kadar devam ederler ve yılda 3.5 tilla alırlardı. O yıllarda medresenin 80 odası vardı, ders güneş doğduktan sonra batana kadar yani sabahtan akşama kadar devam ederdi. Medrese mezunları arasından birçok dil bilgini ve din bilgini çıkmıştır. Öğrenim ve öğretim serbestti. Öğrencinin istediği hocadan ders alma hakkı vardı. Ders genelde münazara ve mübahese şeklinde geçiyordu.”¹⁷ Medresenin XIX. yüzyılda bile klasik yapısını koruduğunu ve devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

Uluğ Bey Medresesi

Medrese Semerkand'ın merkezinde yer almaktadır.¹⁸ Medresenin fasadındaki iki yazıdan anlaşıldığı gibi Semerkand'da Uluğ Bey tarafından medresesinin inşaatına 820/1417'de başlatılıp 823/1420'de tamamlanmıştır.¹⁹ 56x81 m ölçüsünde dik dörtgen planında olan medrese, yazın derslane olarak kullanılan eyvan, avlu ve iki katlı hücrelerden oluşmaktadır. Köşelerin kesilişinde dersaneler ve batı kısmında da mescid bulunmaktadır. Bir ana kapı olmak üzere üç girişi vardır.²⁰ Uluğ Bey Medresesi diğer medreselerden çinilerle süslenmiş iki yan girişiyle ayrılıyor. Duvarlar, minareler ve methaller geometrik şekiller ile süslenmiştir.²¹ Bina iki katlı olup dört köşesinde dört yüksek kubbe ve minareleri vardır. Öğrenciler için her kemer altında ikişer oda vardır. Her oda iki bölüme ayrılmaktadır ve her birinde ikişer

¹⁷ V. G. Saakov-A. A. Muzaffarov-R. H. Reyher, *a. g. e.*, s. 36-37

¹⁸ N. P. Ostroumov, *a. g. m.*, s. 3

¹⁹ Medresenin kuruluş tarihi ile ilgili hemen hemen bütün kaynaklarda aynı tarih gösteriliyor ise de fasaddaki yazının orijinal metnini elde etme imkanımız olmamıştır. Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka Otdel Vneshnego Obslujivaniya'nın no. 40/1470a'da bulunan kitabın mikrofilm kullanılmıştır. V. Vyatkin, *Pamyatniki drevnostey Samarkanda*, Glavnauka Narkomprosa Uz. SSR, İstoricheskaya Sektsiya, Samarkand 1927, s. 2; ayrıca bkz. Semerkandî, *MS*, 745b; Hafız Abru, *ZTB*, s. 597a

²⁰ *İstoriya Samarkanda*, s. 250; G. A. Pugachenkova, “Arhitekturiye Pamyatniki Maverannahra epohi Ulugbeka”, *İz istorii epohi Ulugbeka*, 244-246

²¹ V. Vyatkin, *Pamyatniki drevnostey Samarkanda*, s. 3

talebenin kaldığı bilinmektedir.²² Ancak yapının mimarının kim olduğu belli değildir. Babur'un bu medrese hakkında verdiği malumatlara göre: "Medrese ve hankah Semerkand kalesinin iç tarafındadır.

Uluğ Bey Medresesi, Semerkand (*İz İstorii Epohi Ulugbeka*, s. 245)

Hankahın kubbesi fevkalade büyüktür. Bir de medresenin güneyinde Mescid-i Mukatta²³ denilen bir mescid yaptırmıştır. Medrese ile mescidin kiblesi arasında büyük bir fark vardır ve mescidin kible yönünü herhalde yıldızlara göre tayin etmişlerdir."²⁴ Aynı şekilde Timurlular dönemi müelliflerinden Devletşah *Tazkirat al-Şuarâ*' adlı eserinde şunları söylemektedir: "Uluğ Bey, Semerkand'da öyle bir medrese yaptırmıştır ki, süsü ve teferruatı bakımından bütün dünyada kimse eşini gösteremez. Bugün bu medresede yüzden fazla talebe vardır. Onlar orada yatıp kalkarlar ve oradan maaş alırlar".²⁵ Uluğ Bey'in bilime ve eğitime verdiği en önemli değerlerden biri de yaptırdığı medreselerde ders verecek müderrisleri sınavla kendisi

²² Abu Tahir Semerkandî, *Samariya*, haz. İraj Afshar, Tahran 1965, s. 45; N. P. Ostroumov, a. g. m., s. 3; W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 101

²³ Bütün duvarları ve çatısı parça parça ağaçları yontup, İslâmi ve Çin usûlü nakışlarla yapıldığından Mescid-i Mukatta denilmiştir. (Babur, *BN*, s. 71)

²⁴ Babur, *BN*, s. 71

²⁵ Devletşah, *TŞ*, s. 433

seçip tayin etmesidir. Buna örnek olarak şunları gösterebiliriz; Semerkand'da tamamlanmakta olan medresenin müderrisi kim olacağı sorusu cereyan edince Uluğ Bey, bütün ilimlere vakıf olan birinin müderrisi olacağını söylemiş. Bu sırada orada bulunan Mevlana Muhammed Hâfî, bu hizmete kendisinin layık olduğunu bildirmiştir. Bunu üzerine Uluğ Bey derhal ona sorular sormuş ve onun gerçekten bilgili olduğunu anlayınca medreseye ilk müderris olarak Muhammed Hâfî'yi tâyin etmiştir. Medresenin açılış gününde Mevlana Muhammed ders vermiştir. Ancak Uluğ Bey ve Kadı-zâde dışında orada bulunan 90 kadar âlimden kimse dersi anlayamamıştır.²⁶ Ne yazık ki o gün hangi konu üzerinde ders verdiğine dair her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Uluğ Bey dönemi âlimlerinden Gıyasuddin al-Kâşî babasına yazdığı ilk mektubunda medresenin faaliyette olduğunu ve orada Kadı-zâde, Mevlana Muhammed Hânî²⁷ ve Mevlana Abu'l-Fath adlı üç müderrisin ders vermekte olduğundan bahsetmektedir.²⁸ Uluğ Bey'in kendisi ve medresede görevli olmayan bazı kimseler birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunuyor ve ilmî münazaralar yapıyorlardı. Zaman zaman hükümdar ile talebe arasında da herhangi bir ilim dalında mübahase oluyordu. Burada ayrıca Kadı-zâde Rumî ve bizzat Uluğ Bey'in de ders verdikleri, hatta Kadı-zâde'nin bu medresede müderrisler reisi olduğu bilinmektedir.²⁹ Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın o fen erbabının çoğunun Semerkand'da toplanmış olduğu ifade edilmekle birlikte riyazî ve tabîî ilimlerde en büyük âlimler olarak Kadı-zâde Rumî, Ali Kuşçu ile Kaşanlı Gıyaseddin Cemşid ve Muinuddin'in adları Uluğ Medresesi ile birlikte anılmaktadır.³⁰

Bazı kaynaklara göre rasathane ile medresenin aynı yılda kurulduğu söylenmektedir. Kari-Niyazov'a göre rasathane medreseden dört yıl sonra inşa edilmiş ve medresedeki astronomi çalışmaları rasathanenin zeminini hazırlamıştır.³¹ Medresede tabîî ve riyazî ilimlere ağırlık verildiği ayrıca şu örneklerden de anlaşılmaktadır; Uluğ Bey Medresesi'nin öğrencisi Abu Sa'id Evbihi, ilim hususunda hayal kırıklığına uğrayarak Hoca Ahrar ile tanıştıktan sonra medresedeki arkadaşlarına odasındaki her şeyi hatta kitaplarını bile hediye ettiği bilinmektedir. Ancak XVIII. asrın başlarında ortaya çıkan olaylarda kaleyi işgal eden asiler

²⁶ W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 102

²⁷ Mevlana Muhammed Hânî biraz önce zikredilen Muhammed Hâfî ile aynı şahıs olsa gerek.

²⁸ M. Bakırî, *a. g. e.*, s. 41-42

²⁹ Taşköprülü-zâde, *ŞN*, s. 16

³⁰ A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti hakkında Gıyasuddin-i Kâşî'nin Mektubu*, s. 78, 91

³¹ A. Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 272

kaleden yüksek olan medresenin üst katını yıkmışlardır. Bu asrın ortalarında da medrese, hubutat anbarı olarak kullanılmıştır. XIX. asırda tekrar medreseler ve vakıflar konusunda yeni tedbirler alınmaya başlamış ve Emîr Haydar (1799-1825) zamanında talebeler orada ders görüyorlardı.³² N. P. Ostroumov bu medrese hakkında şunları bildirmektedir: “Bu medresenin ilk müderrisleri Kadı-zâde ile Mevlâna Hâfi’dir. Bazen Uluğ Bey’in kendisi de ders vermiştir. Fakat ne yazık ki, medresenin ilk, orta ve yüksek bölümlerinde ne gibi dersler verilmiş olduğu belli değildir. Medresede okutulan dersler ile ilgili hiçbir belge elimize geçmemiştir. Günümüzde Uluğ Bey Medresesi’nde iki müderris ders veriyor ve yıllık 40 ruble alıyorlar. Öğrencilerin sayısı 60 kadar olup vakıftan yıllık 10 ruble alıyorlar. Binanın dersane kısmı sağlam olmadığı için dersler talebelerin odalarında takrir edilmektedir.”³³ Yukarıda görüldüğü gibi çeşitli olaylara tanık olan ve günümüze kadar ulaşan Uluğ Bey Medresesi’nin şu anki durumunun bazı kaynaklara göre 823/1420’deki hali olmadığı ileri sürülmektedir.³⁴

Gijduvan'daki Uluğ Bey Medresesi

Uluğ Bey, 836/1432-33’te Buhara’nın kuzey batısında bulunan Gijduvan’da bir medrese yaptırmıştır.³⁵ Bu medrese Uluğ Bey’in Buhara’daki medresesinin planına göre yapılmıştır. Ancak Buhara medresesinden daha küçük ve hücreleri daha azdır.³⁶ Fakat medresenin müderrisleri ve eğitim faaliyetleri hakkında elimizdeki kaynaklardan bilgi bulmak mümkün olmamıştır.

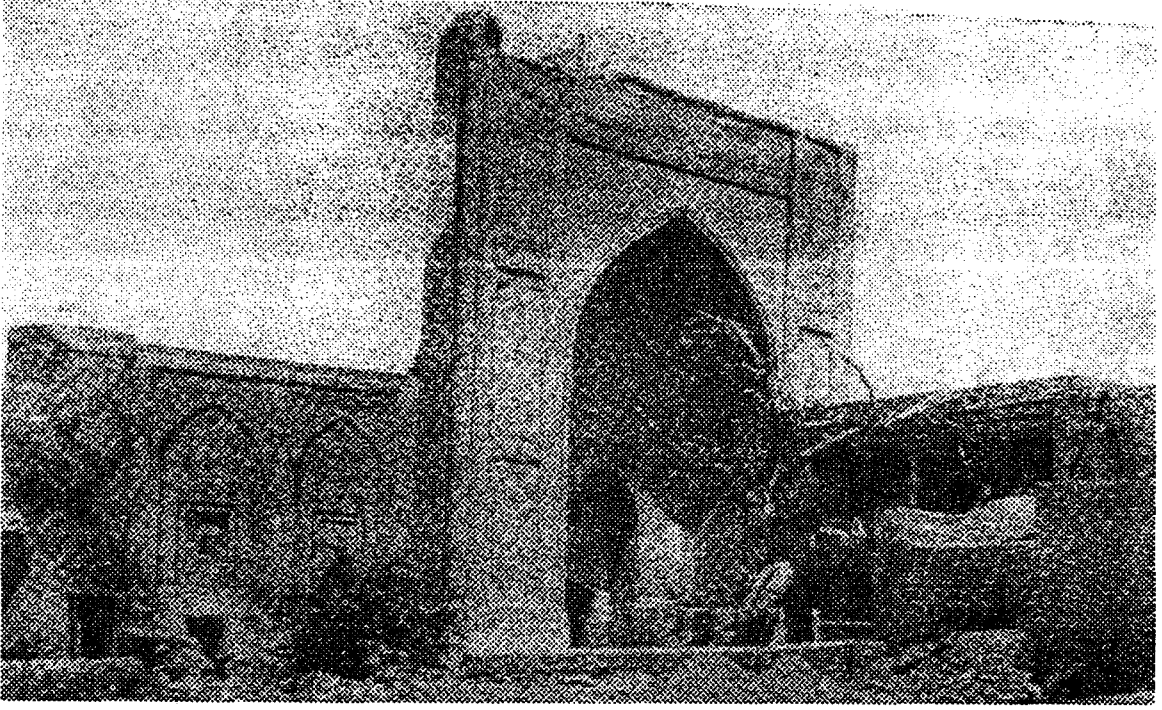
³² W. W. Barthol’d, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 103

³³ N. P. Ostroumov, “Madrasi v Turkestanskih krayah”, s. 4

³⁴ Boturhon Valihodja oğlu, “Mırzo Ulugbek davrida Samarkand adabiyot muhiti”, (tebliğ, özbek dilinde). Samarkand 1994, s. 2

³⁵ B. Ahmedov-Z. Menurov, *a. g. e.*, s. 281; *İstoriya Samarkanda*, s. 214

³⁶ G. A. Pugachenkova, “Arhitekturnye pamyatniki Maverannahra epohi Ulugbeka”, s. 241-242

Uluğ Bey Medresesi, Gijduvan (*İz İstorii Epohi Ulugbeka, s. 243*)

Ebu Sa'id Medresesi

Medrese, Timurlu hükümdarlarından Sultan Ebu Sa'id b. Muhammed b. Miranşah b. Timur tarafından Herat'ta yaptırılmıştır. Kale altında yapılan medresenin kapısında çeşitli dillerde yazılmış kitabesi vardır.³⁷

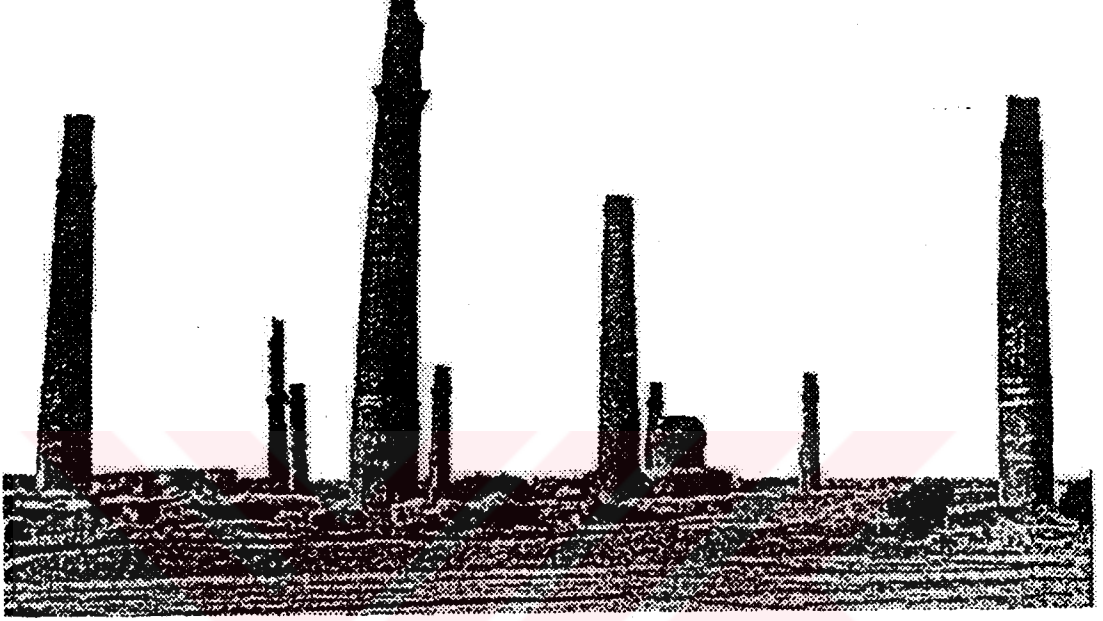
Medrese-i Sultaniye veya Koş Medrese

Timur torunlarından Hüseyin Baykara (842-911/1438-1506) tarafından Herat'taki İncil (?) köprüsünün yakınında yaptırılmış olan medresenin ve hankahın inşaatı 898/1492'de tamamlanmıştır. Medresenin ebatları 122.50x99.80 m. olup dört minaresi olduğu bilinmektedir. Sultan Hüseyin'in türbesi bu medresenin batı tarafındadır. Baykara döneminde yaklaşık 10.000 talebenin Herat medreselerinde tahsil gördükleri söylenmektedir.³⁸ Hondmir, *Hulasat al-Ahbâr* adlı eserinde bu medrese ile ilgili şunları kaydetmiştir: "Şimdi bu medrese

³⁷ R. Uslu, *a. g. e.*, s. 69

³⁸ Hasan Rumlu, *Ahsan al-Tavârih*, s. 89, nak. H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 212

ve hankahta meşhur âlim ve bilginlerden sekiz kişi ders veriyor ve maaşlarını sultan vakıflarından alıyorlar. Hankahtın hademeleri her sabah fakirleri ve miskinleri doyuruyorlar. Mevlana Kemaleddin Hüseyin al-Va'iz hankahta haftada bir gün vaaz veriyor ve halkı irşad ediyor."³⁹ Gevherşad Medresesi'nin 100 metre kuzey doğusunda yer alan bu medrese Emîr Abdurrahman Han zamanında yıktırılmıştır.⁴⁰

Herat'ta Musallâ Gevherşad Camii ve Medresesi ile Hüseyin Baykara Medresesi'nin Minareleri
(DİA, c. 17, s. 218)

Medrese-i Mirza

Hüseyin Baykara tarafından Herat'ta İncil köprüsü yakınında inşa edilmiştir. Timurlu döneminin bu yapısı baştan başa çinili olup renk ve yazıları ustalıkla yapılmıştır. Bu medresenin inşası için Baykara'nın dostu Akkoyunlu Yakup Bey büyük taşlar hariç bina taşı olmak üzere 600 kervan Meraga mermeri göndermiştir. Baykara yarım milyon, Ali Şir 20 000 dinar kepekî, kadınlar mücevherlerini satarak 100 000 kadar dinar, ordu emirleri de altı aylık maaşlarını hibe ederek binanın inşası için büyük masraflar harcadığından bahsedilmektedir.⁴¹ Bütün bunlara rağmen medresenin müderrisleri ve öğrencileri ile ilgili bilgi bulunamamıştır.

³⁹ Hondmir, HA, vr. 467a

⁴⁰ R. Uslu, a. g. e., s. 76

⁴¹ R. Uslu, a. g. e., s. 77

İhlâsiye Medresesi

Sultan Hüseyin Mirza'nın Herat'ta dârüşşifâya yakın bir yerde Hulâsiye Hankahı ve İhlâsiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Hondmir, eserini yazdığı sırada medrese ile ilgili şunları yazmıştır: “zikredilen bu iki yapıda meşhur, fazıl ve ihtirama sahip yedi âlim fikhî ve ilmî konular üzerinde çalışıyorlar ve ders veriyorlardı. Semerkand'dan Herat'a gelen Mevlana Şemseddin Muhammed (öl. 901/1495-96) bu medresenin müderrislerindendir.”⁴² Oraya yakından ve uzaklardan dünyanın dört tarafından “binlerce” talebe ilim elde etmek için geliyorlar ve ilimlerini tamamladıktan sonra âlim olarak vatanlarına dönüyorlardı. O beldenin talebeleri de tedris makamlarına yükseliyorlardı.⁴³ İhlâsiye Medresesi'nin müderrislerinden her birine yılda 1.200 altın ve 24 yük zahire; 22 talebeden her birine de tahsil derecelerine göre 24 altından 12 altına kadar aylık ve ayrıca zahire verilmiştir.⁴⁴ Ayrıca bazı kaynaklara göre hankahta her gün fakara ve yoksullar için yemek yapıldığı, her sene onlara yaklaşık 2.000 kürk, elbise, gömlek ayakkabı vs. gibi ihtiyaç duydukları şeylerin dağıtıldığı bildirilmektedir.⁴⁵

Medrese-i Bedi'îyye

Bu medrese, Beddiüzzaman Mirza b. Sultan Hüseyin Baykara tarafından Herat'taki Cuy-i İncil (?) sahilinde inşa edilmiş ve onun zamanında bayındır hale gelmiştir.⁴⁶ Hondmir bu medrese hakkında şu bilgileri vermektedir: “Şu an orada Emir Sadreddin Yunus ders vermekte ve ondan birçok talebe istifâde etmektedir. Hazire çini ve çeşitli süslerle süslenmiştir. Emîr Seyyid Ataullah o makamda ders vermekte ve ondan talebeler istifade etmektedirler. Emir Sultan Cevgânî Haziresi de onun yanında yer alır.”⁴⁷

---

⁴² Mirhond, *RS*, cilt VII, s. 270; Hondmir, *HA*, vr. 469a

⁴³ Hondmir, *HA*, vr. 468a

⁴⁴ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 122

⁴⁵ Hondmir, *HA*, vr. 467b

⁴⁶ Babur, *BN*, s. 302

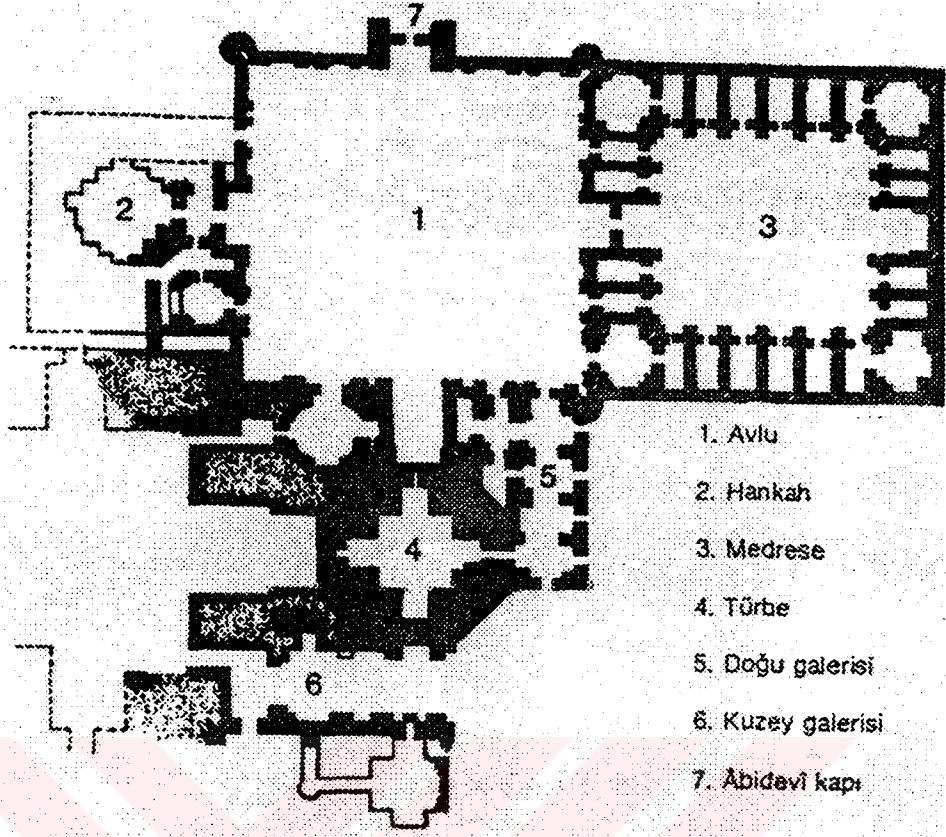
⁴⁷ Hondmir, *HA*, vr. 468a

Muhammed Sultan Medresesi

801/1399 yılında başlayan inşaat 806/1403'e kadar devam etmiş ve bu sürede tarihî kaynaklardan, asıl zade çocuklarının terbiye ve tahsiline ayrılmış bir medrese ile hükümdarlık misafirlerinin ağırılanmasına mahsus bir külliye olarak teşkilâtlandırıldığı öğrenilen ilk yapılar inşa edilmiştir. Zaman içinde ortadan kalkan bu ilk bölümlerin mimarî durumu hakkında ancak arkeolojik kazılar sonunda bilgi sahibi olunabilmiş ve ortaya çıkarılan kalıntılardan külliye'nin Timurlu mimarisine uygun bir teşkilâta göre planlanmış merkezi bir tören meydanı ile ona açılan hankah ve medreseden teşekkül ettiği anlaşılmıştır.⁴⁸ Bazı kaynaklara göre de medrese, iki katlı olup, yirmi dokuz hücre ve iki dershaneden oluşmuştur. Bu medrese ve hankahın mimarı İsfahan'dan getirilen Muhammed b. Mahmud İsfahanî'dir ve yapı İsfahan özelliklerini taşımaktadır. Özellikle minareler İsfahan'daki Baba-Suhte mescidinin minarelerini hatırlatmaktadır. Muhammed Sultan Medresesi, daha çok, ileride siyasî ve askerî işlerde görev yapacak olan devletin ileri gelen ailelerinin çocukları için tahsis edilmiştir. Fakat müderrisleri ve öğrencileri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu yapıdan günümüze çok az izi kalmıştır.⁴⁹ Bu medrese daha çok Ankara savaşından dönüşte Timur tarafından inşa edilen ve Timur, Ömer Şeyh, Miranşah, Şahruh, Uluğ Bey ve Muhammed Sultan'ın kabirlerinin bulunduğu türbe ile beraber anılmaktadır.

⁴⁸ A. Engin Beksaç, "Gur-i Emir", *DİA*, cilt 14, İstanbul 1996, s. 197

⁴⁹ *İstoriya Samarkanda*, s. 242-243; Babur, *BN*, s. 71

Gûr-i Emîr ve Muhammed Sultan Mirza Medresesi'nin Planı (DİA, C. 6, s. 197)

Pir Muhammed b. Ömer Şeyh Medreseleri

Timur tarafından Pir Muhammed b. Ömer Şeyh b. Timur'a Şiraz verilince şehrin birkaç yerine medrese, mescid gibi hayrat yapılmış ve bazı mahallelere sular getirmiştir.⁵⁰ Fakat kaç medrese yaptırdığı, özellikleri, müderrisleri ve öğrenciler ile ilgili malumatımız yoktur.

İskender Mirza Medresesi

Ömer Şeyh oğulları da iç mücadelelere rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunlar arasında Mirza İskender'in birçok yerde yapılar meydana getirmekle beraber İsfahan'da bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir.⁵¹

⁵⁰ Şâmî, ZN, s. 181

⁵¹ J. Aubin, *Le Mécénat Temouride*, s. 76, nak. İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK, Ankara 1994, s. 198

İbrahim Mirza Medresesi veya Daru's-Safâ

Daha sonraları kendisine Fars bölgesinin hâkimliği verilip yirmi sene orada hakimiyetini sürdüren Şahruh'un oğlu Abu'l-Fath İbrahim Mirza (796-837/1394-1433), 836/1432-33 yılında Şiraz'da bir medrese ve hankah inşa ettirmiştir. Ancak bu medrese, 845/1441-42 yılında Fars bölgesinde aralıksız yağın yağmurların sebebiyet verdiği su baskını sonunda harap olmuştur.⁵²

Tuman Ağa Medresesi

Devrinin tarihçilerinden Hâfız Abrû (öl. 833/1430) *Zubdat al-Tavârih* adlı eserini yazdığı sıralarda Kusuye kasabası Timur tarafından kendisine suyural olarak verilmiş olan Timur'un hanımlarından Tuman Ağa bu kasabada oturmakta olup, ribatlar, hankahlar, medreseler ve diğer birçok hayır eseri inşa ettirdiği ve onların bayındır bir halde olduklarını kaydetmektedir.⁵³ 814/1411-12 yılında Şahruh'un Maverraünnehir'den Herat'a döndüğü zaman Şahruh'u karşılamaya gelen Tuman Ağa ve onun hayır işlerinden bahsedildiğine göre bu seneden daha önce inşa edildiği tahmin edilebilir.⁵⁴

Tuman Ağa Medresesi

Tuman Ağa tarafından 844/1440 yılında yine bir medrese inşa ettirilmiştir.⁵⁵ Fakat bu medrese hakkında baka bir bilgiye sahip değiliz.

Gevherşad Medresesi

816/1413 yılında annesinin hastalığı sebebiyle Herat'tan Meşhed'e giden Gevherşad annesinin vefatından sonra bir süre orada kalmış ve bazı ilâvelerde bulunduğu İmam Rıza Türbesi'nin yanına bir türbe ve medrese inşa ettirmiştir.⁵⁶

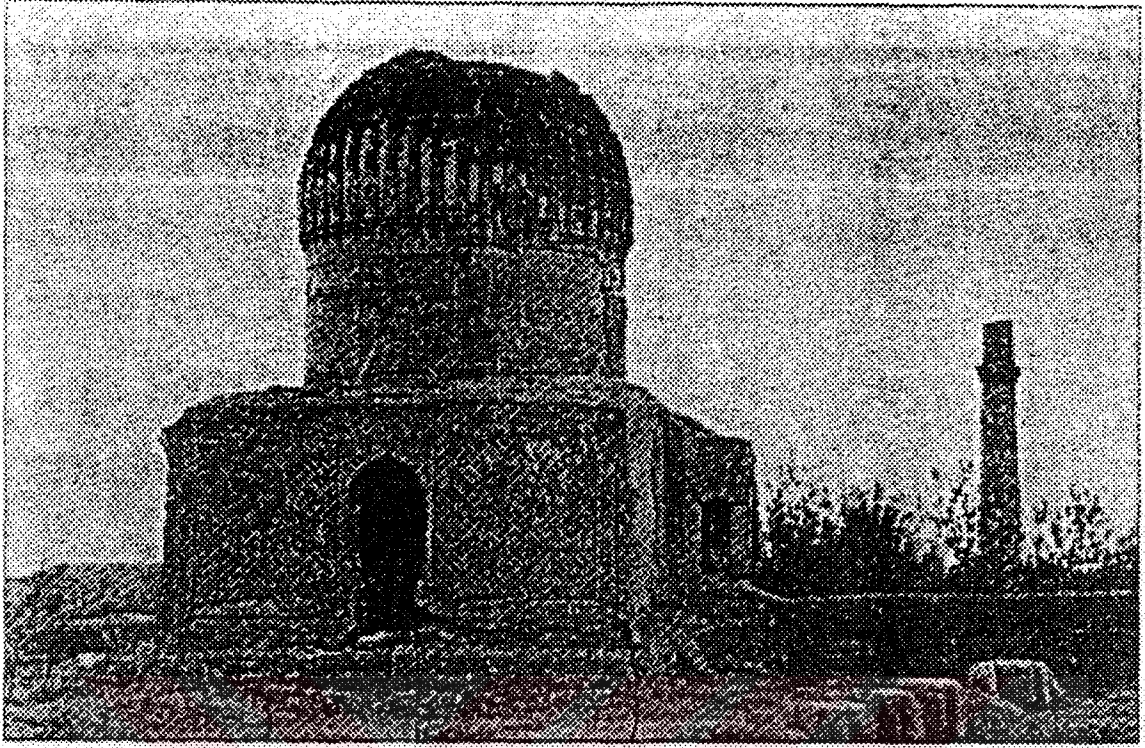
⁵² Hafız Abrû, *ZTB*, vr. 478a

⁵³ İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 196

⁵⁴ R. Uslu, *a. g. e.*, s. 82

⁵⁵ *a. e.*, 82

⁵⁶ R. Uslu, "Gevherşad", *DİA*, cilt 14, TDV, İstanbul 1996, s. 42

Gevherşad Medresesi ve Türbesi, Meşhed (DİA, cilt 13, s. 42)

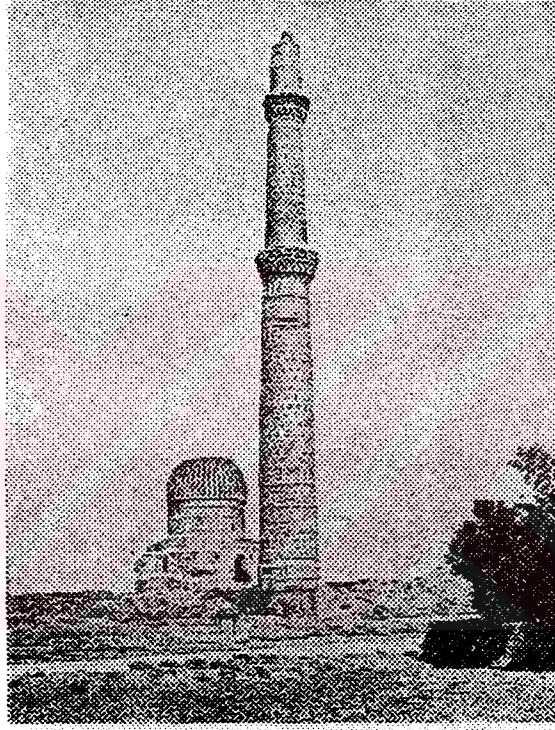
Gevherşad Külliyesi

Herat'ın merkezi sayılan İncil köprüsünün yanında inşa edilen Gevherşad Külliyesi, cami, medrese ve makbereden oluşmaktadır. Medresenin tamamlanışı 836/1432-33 yılı olarak tarihlendirilmektedir. Fakat bu tarihte her halde bir kısmı tamamlanmış olmalıdır. Çünkü üzerindeki mevcut kitabeden anlaşıldığına göre, medresenin inşaatına 820/1417 yılında başlanmış ve 837/1434 yılında tamamlanmıştır. Gevher Şad, inşasında Meşhed'deki camiın mimarı Kıvamuddin Şirazi'yi görevlendirmiştir. İki minareli olan medreseden bugüne iki şerefeli bir minare ile bitiştiğinde yer alan türbe, 116x63.5m ölçülerinde olan ve dört köşesinde 36m yüksekliğinde dört minaresi bulunan camiden de üç minare kalmıştır. Minarelerin açık ve koyu mavi çinilerle yapılan zengin süslemeleri binanın ihtişamı hakkında fikir vermektedir.⁵⁷ Babur, eserinde 911/1506 yılında buraları gezdiğini söylemekte⁵⁸ ise de

⁵⁷ aynı yer

⁵⁸ Babur, *BN*, s. 301

eğitim ve ilmî faaliyetler ile ilgili her hangi bir malumat vermemektedir. Hondmîr,⁵⁹ eserlerini yazmakla meşgul olduğu sıralarda bu medresede dört kişinin ders vermekte olduğunu ve vakıflarından maaş aldıklarını ifade etmiştir. Kendi zamanında Şirvanlı Kemalleddin Mes'ud'un ders vermekte olup, 100 kadar talebesi bulunduğunu kaydetmektedir. Bu müderris ayrıca şiire de meyletmiş olup, şiirleri de vardır. Ne yazık ki bu yapı günümüze ulaşmamıştır. Zira Afgan Emiri Abdurrahman Han, 1885 yılında Herat'a taarruzları beklenen Ruslara karşı savunmayı güçleştireceği zannı ile yıktırılmalarını buyurmuş, ancak minareler ve aradaki birkaç türbe bırakılmıştır.

Gevherşad Medresesi, Herat (İA, cilt 5/1, MEB)

Milket Ağa Medresesi

İmar faaliyetlerinde Gevherşad kadar önemli rol oynayan ve büyük bir itibara sahip olan Şahruh'un diğer hanımı Milket Ağa tarafından Herat'ın dışında Hoca Çihilgezi'nin mezarı yanında bir medrese inşa edilmiştir. Hondmir eserini yazdığı dönemde Gıyâseddin Bahrâbâdî

---

⁵⁹ Hondmir, HA, vr. 466b

ve Mevlana Muhammed Hanefî bu medresede müderris olarak bulunmuş ve ders vermişlerdir.⁶⁰ Milket Ağa tarafından inşa edilen dârülhadis de önemli bir yere sahiptir.⁶¹

Milket Ağa Medresesi

Belh'te de bir medrese inşa ettirmiş olduğu bilinmektedir. Ancak bu medrese ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Medrese-i Çehar Menar veya Dört Minareli Medrese

Sultan Hüseyin Baykara'nın hanımı Bike Hanım Begim bu medreseyi Herat'ta inşa ettirmiş. Mevlana Giyasuddin Muhammed Tabib bu medresenin müderrisi olmuş ve onun vakfından maaş almıştır.⁶²

Firûze Sultan Begim Haziresi

Firûze Sultan Begim Haziresi de Herat'taki en önemli yapılardan biridir. Hondmir (880-942/1475-1536) zamanında buranın işler halde olduğunu, tedrisle övündüklerini, hümâyûn vakıflarından maaş aldıklarını, hizmetçilerin her sabah fakara ve yetimlere yemek verdiklerini zikretmektedir.⁶³

Yelmaniye Medresesi

Timur döneminde Anadolu'da 796/1394'ten sonra yani XIV yy sonu XV yy başlarında inşa edilmiştir. Bu medresenin kapı üzerinde "Bu medresenin yapımını Timur Han zamanında adaletli hükümdar Tacüddin Yelman b. Keykubâd b. Halid el-Kurdî (Allah o ikisinin saadetini daimî kılsın) emretti" ibaresi bulunmaktadır.⁶⁴

⁶⁰ Hondmir, *HA*, vr. 466a, 475b

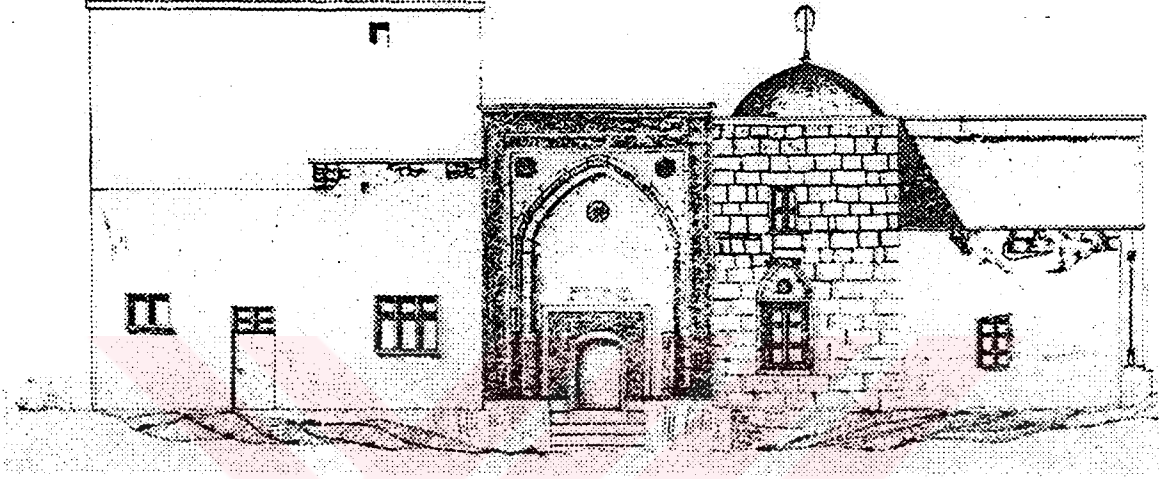
⁶¹ İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 197; Hondmir, *HS*, cilt III, s. 629

⁶² Hondmir, *HA*, vr. 468a-468b

⁶³ *a. e.*, vr. 468b

⁶⁴ Fügen İltter, "Doğu Anadolu'da Timur Devrinde Bir Yapı, Yelmaniye Medresesi", *Anadolu (Anatolia)*, cilt 17, 1973, AÜ. DTCF, Ankara 1975, s. 100-101

Medrese Tunceli'ye bağılı Çemişkezek'teki Tepe başı mahallesinde bulunmaktadır. Çeşitli zamanlarda yapılmış olan onarımların ve değıştirmelerin açık izlerini taşıyan iki bölümlü olarak düzenlenmiş yapıda, güneydeki ana bölüm, öğretimin yapıldığı "medrese" kısmıdır. Kuzeydeki bölümün ise (bugün yarısından çoğı yıkılmış olmasından dolayı kesin bir şey söylenemez ise de) kısmen talebe odaları, kısmen de aşhane-imaret gibi mekanlardan oluştuğıu söylenebilir.⁶⁵

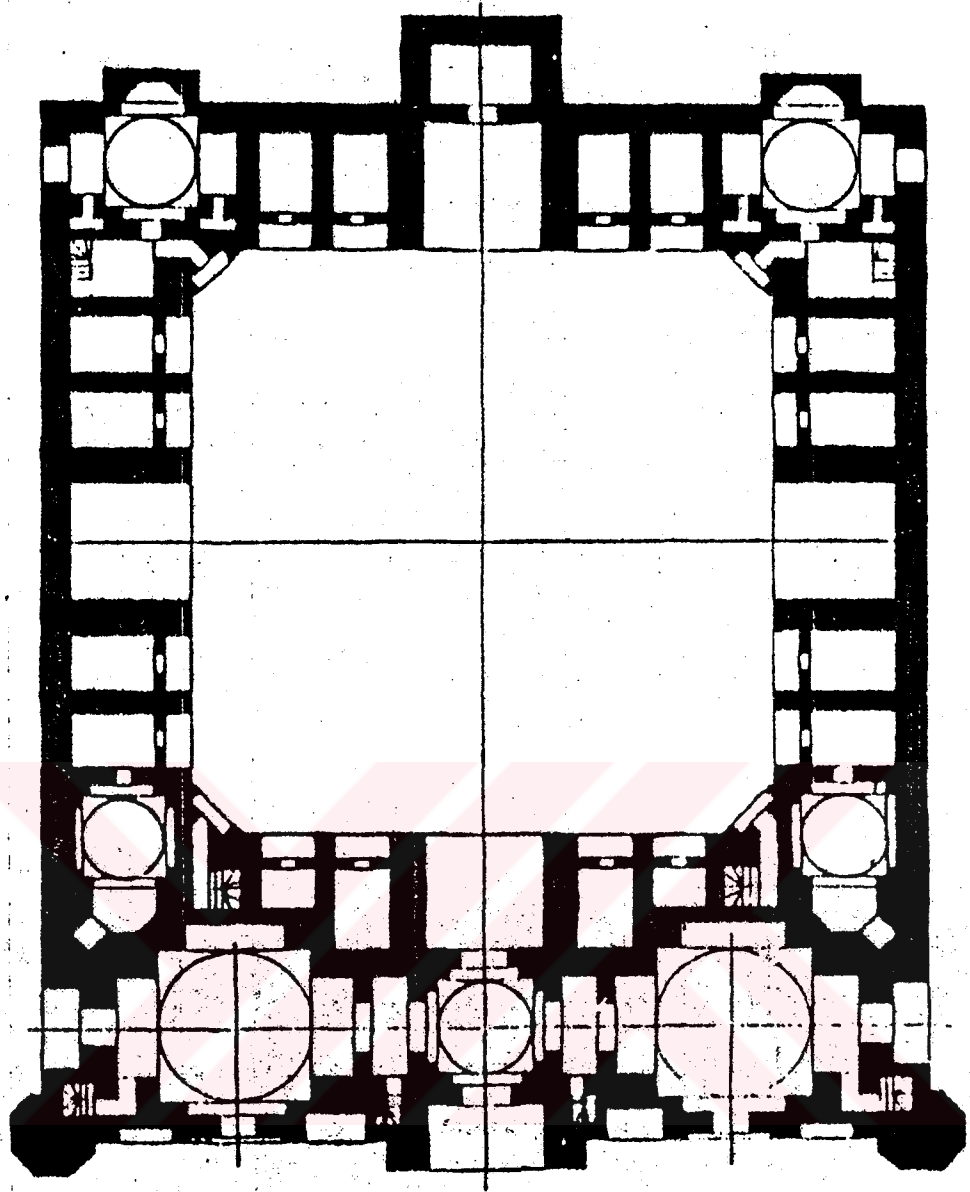
Yelmaniye Medresesi, Anadolu, (*Anadolu (Anatolia)*, cilt 17)

Pir Ahmed Medresesi veya Giyasiyye Medresesi

Şahruh'un vezirlerinden Hâflı Hoca Giyasuddin Pir Ahmed, Hargerd Hâf'ta bir medrese inşa ettirmiştir. Bu medresenin inşası Mimar Kıvamuddin Şirâzî tarafından bâşlatılıp, Giyaseddin Şirâzî tarafından 848/1444 yılında bitirilmişdir. Pir Ahmed'in yine aynı tarihli Tayâbâd'daki camiî bu devrin kayda değer binaları arasında yer alır.⁶⁶

⁶⁵ Fügen İlter, a. g. m., s 91

⁶⁶ *Reşahat*, s. 323; *Ez Selakike ta Safeviye*, s. 358-59; A. Pope, *Persian Art*, II, 1127; İsfizârî, *RC.*, s. 219; Muhammed Taki Mustevfî, *İklîm Faris*, Tahran 1343 hş., s. 10, nak. Sultanzade, a. g. e., s. 189

Hargerd Giyasiye Medresesi, Herat, (*Tarih-i Medaris-i İran*, s.190)

Alike Kükeltaş Medresesi

Şahruh'un atabegi ve beylerbeyi Alike Alaeddin Kükeltaş, Herat'ta Hiyâbân yakınında bir medrese ve hankah inşa ettirmiştir. Bu medrese orada müderrislik yapan Nurullah el-Harezmi'nin vefat tarihi olan 838/1434-35'den önce yapılmış olmalıdır. Hondmîr ise kendi

zamanında burada iki müderrisin bulunduğunu ve vakıftan maaş aldıklarını ve bunlardan birinin Emir Şemseddin Muhammed b. Yusuf olduğunu beyan etmektedir.⁶⁷

Emîr Fîruzşah Medresesi

Şahrüh'un büyük emirlerden Türkmen asıllı Emîr Fîruzşah (öl. 847/1454), Hıyâban üzerinde, İncil (?) Köprüsü yakınında bir medrese ve hankah inşa ettirmiştir. Orada iki müderris ders vermekte olup vakıftan maaş aldıkları bilinmektedir.⁶⁸ Şeyh Muhammed Kirengî (öl. 838/1434-35) bu medrese müderrislerindendir.⁶⁹

Emîr Fermanşeyh Medresesi

Şahrüh'un yanında itibarlı beylerden biri olup, 842/1439 yılında ölen Emîr Fermanşeyh de Herat'ta Hıyâbân yolu üzerinde bir medrese inşa ettirmiş olup, daha sonra oğlu Ziyauddin Mahmud müderris olarak burada bulunmuştur.⁷⁰

Şah Melik Medresesi

Yine büyük emirlerden ve önce Uluğ Bey'in atabeyi, sonraları ise Harezmi valisi olan Şah Melik de Semerkand'da atabek olarak bulunduğu sırada burada bir medrese yaptırmıştır.⁷¹

Du Der Medresesi

Şahrüh devri beylerinden Emir Gıyasuddin Yusuf Hoca Bahadır b. Şeyh Ali 843/1440 yılında Meşhed'de "Du Der" adıyla tanınan bir medrese inşa ettirmiştir.⁷² Bu medrese Perizad tarafından yaptırılmış olan medresenin karşısında yer almıştır. Medrese iki katlı ve dört eyvanlıdır.⁷³

⁶⁷ Hondmir, *HA*, vr. 468b, 473a

⁶⁸ *a. e.*, vr. 466b

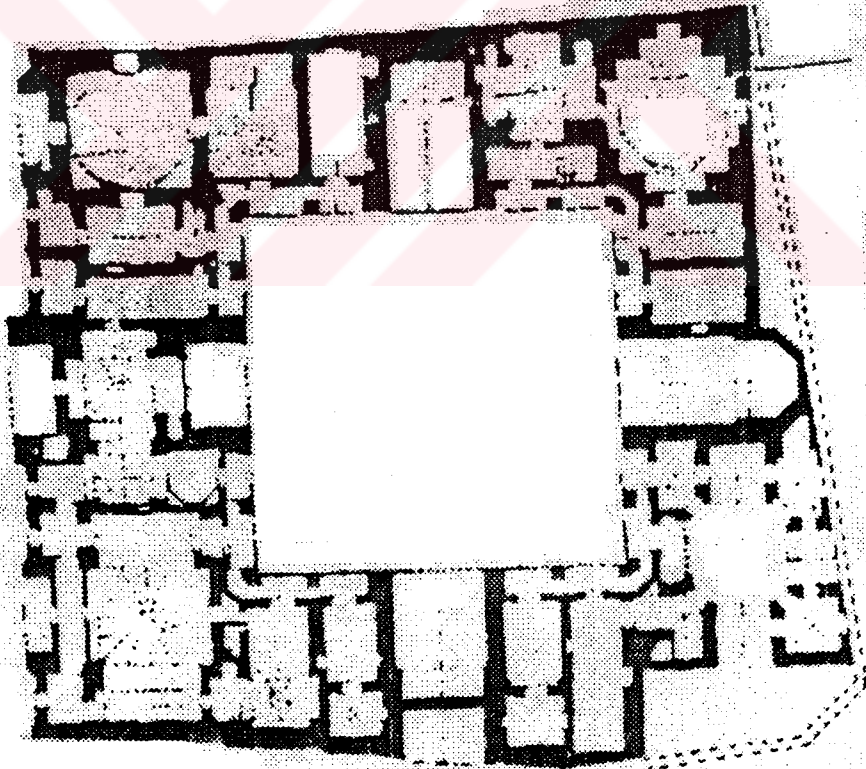
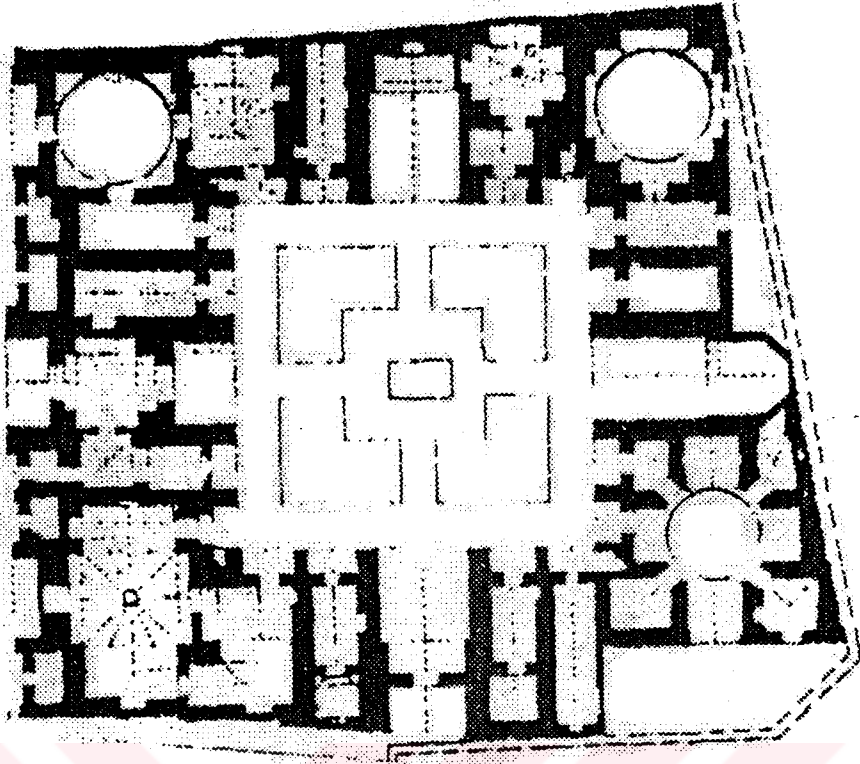
⁶⁹ Semerkandî, *MS*, s. 840a

⁷⁰ Hondmir, *HS*, cilt III, s. 628

⁷¹ *Reşahat*, s. 257, nak. Muammer Dizer, Uluğ Bey, Ankara 1989, s. 30

⁷² *Ez Selacike ta Safeviye*, nak. İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani (1405-1447)*, s. 199

⁷³ H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 205

Medrese-i Du Der, Meşhed (*Tarih-i Medaris-i İran*, s. 208)

Hafızıyye Medresesi

İskender b. Ömer Şeyh b. Timur'un veziri Hoca Gıyasuddin Muhammed Hafız Râzî, Hafızıyye Medresesi'nin inşasına 817/1414'te Yezd şehrinin Ehristan-i Cennetâbâd mahallesinde Mevlana İmamuddin Ali Neduşeşi'nin nezareti altında başlatmıştır. Ancak medresenin binası tamamlanmadan Hoca Gıyasuddin vefat etmiş ve medresenin kümbedhanesinde defnedilmiştir.⁷⁴

Hoca Ahrar'ın Taşkent Medresesi

855/1451'de Taşkent'te Hoca Ahrar tarafından bir medrese inşa edilmiştir. Hoca Ahrar medresesini Timur ve Uluğ Bey dönemindeki XV asır medresesi ile kıyaslanacak olursa yapı bakımından Uluğ Bey'in Gijduvan'daki medresesine benzediği ve 32.5x29 m ölçüsünde olduğu bilinmektedir.⁷⁵ N. P. Ostroumov kendi döneminde bu medresede iki müderris ve yirmi bir hücrede 44 talabenin orada ders almakta olduklarından haber vermekte ve şöyle devam atmaktadır: "Medreseye 2 000 ruble vakfedilmiştir. Ancak iki mütevelli paraları kendileri için kullanmışlar, medreseyi tamir etmemişlerdir. Hoca ve talebelere de vermemişlerdir."⁷⁶

Hoca Ahrar'ın Semerkand Medresesi

860/1456'da Semerkand'daki Darb-ı Suzengaran mahallesinde Hoca Ahrar tarafından iki katlı bir medrese inşa edilmiştir. Bunların dışında da Hoca Ahrar'ın birçok medrese inşa ettirdiği ve oralara vakıflar sağladığı bilinmektedir. Onun tarafından inşa edilen medreselerin vakıfnameleri günümüze kadar gelmiş olup Rus bilim adamı O. D. Chekhovich tarafından incelenmiş ve bu Farsça vakfiyeler Rusça tercümesi ile beraber yayınlanmıştır.⁷⁷

⁷⁴ a. e., s. 224-225

⁷⁵ V. A. Bulatova-L. Yu. Man'kovskaya, *Pamyatniki zodchestva Tashkenta XIV-XIX vv.*, Taşkent 1983, s. 47

⁷⁶ N. P. Ostroumov, a. g. m., s. 6-7

⁷⁷ *İstoriya Samarkanda*, s. 253, O. D. Chekhovich, *Samarkandskiye dokumenti XV-XVI vv.*, Moskva 1974

Ali Şir Nevâî Medreseleri

Hüseyin Baykara'dan sonra devletin en nüfuzlu, zengin ve ilim dostu adamlarından biri olan Ali Şir Nevâî, Herat ve Horasan'da 370 hayır müessesesi yaptırarak, bunları idare için ayrıca vakıflar kurmuş ve bu işe 500 tümen rıyaç kepek vakfettmiştir. Nevâî, Herat ve diğer mekanlara bir çok medrese yaptırmıştır.⁷⁸ Babur, Nevâî'nin hayır işleri ile ilgili şunları kaydetmektedir; "Ali Şir, Herat'ta Kudsiye dedikleri mescid-i camii (cami), medrese, Halasiye ve İhlasiye dedikleri hankah ve hamam yaptırmıştır."⁷⁹

Medrese-i Ser-i Sadat-ı Masrah

Masrah Seyyidler Medresesi diye adlandırılan bu medrese Hüseyin Baykara'nın emirlerinden biri tarafından inşa ettirilmiştir.⁸⁰

Hoca Efdaleddin Muhammed Medresesi

Sultan Hüseyin devri vezirlerinden biri Hoca Efdaleddin Muhammed Kirmânî de Herat'ta bir medrese yaptırmıştır.

İmaduddin Mes'ud Medresesi

Hoca İmaduddin Mes'ud Yezd'de vezirlik yaparken birçok hayır işi yapmış; medrese, mescid ve hamam inşa ettirmiştir.⁸¹

Hoca Kemaleddin Medresesi

IX asrın vezirlerinden olan Hoca Kemaleddin Herat câmiî mescidinin kible tarafına bir medrese yaptırmış. 897/1492'deki vefatından sonra medresesine defnedilmiştir.⁸²

⁷⁸ Devletşah, *TŞ*, s. 580

⁷⁹ Babur, *BN*, s. 302

⁸⁰ R. Uslu, *a. g. e.*, s. 77

⁸¹ Muhammed Mufid Mustevfî, *Cami' Mufidî*, cilt III, s. 160, nak. H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 226

⁸² Hondmir, *HA*, s. ?

Emir akmak Medresesi

Meml k ordusunda, iken ağataylara iltica eden Emir akmak, Herat'ta cami ve medrese inŖa ettirmiŖtir.⁸³

Yusuf ehre Medresesi

ehre diye tanınan Yusuf b. Hac-ı Haleb , Emir Celaleddin akmak zamanında Yezd keth dasıydı. Asılıyye medresesi yanında bir medrese yaptırmıŖtır. Medresenin inŖası 834/1431'de tamamlanmıŖtır. Ancak 870/1466'da sel dolayısıyla harabe haline d n Ŗm Ŗtir.⁸⁴

Sadreddin Ali Medreseleri

Nasr b d  Tezkiresi'nin müellifi Mirza Tahir Nasr b d 'nin dedesi Hoca Sadreddin Ali Hekim IX asrın ortalarında Herat ve civarında   medrese yaptırmıŖtır. Nasr b d , bu konuda eserinde Ŗ yle diyor: "İsfahan, Ŗahruh Mirza'dan önce Sultan Muhammed Küregen'nin hakimiyeti altındayken Hoca Sadreddin Ali Ced Al i Fakir çok itibar görüyordu. Onun   medredsesinden biri eski cami-mescid civarında Mirza Hidayetullah Tabib'in bundan birkaç sene önce yapılmıŖ dergahının yanındadır. İkincisi, Baba Kasım mahallesindeki Mirza Ŗerif Hekim sokağındadır. Üçüncüsü de Nasrab d' da inŖa edilmiŖtir."⁸⁵

Muhammed Taftaz n  Medresesi

Bu medrese Ŗahruh zamanında Taftaz n  namına Herat'ta Cami-i Kebir yanında inŖa edilmiŖtir.

⁸³ *ReŖahat*, s. 323, nak. İ. Aka, *Mirza Ŗahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 199, Hondmir, HA, vr. 468b

⁸⁴ Ahmed Katib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, s. 146, nak. H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 225

⁸⁵ Mirza Nasr b d , *Tezkire-i Nasr b d *, Tahran 1352, nak. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 180

Şerefiyye Medresesi

Yezd'de bulunan bu medrese *Zafernâme* eserinin müellifi Mevlana Şerefeddin Ali Yezdî'ye aittir. Şahruh'un vefatıyla Mirza Sultan Muhammed, Yezdî'yi davet etmiş ve o da 853/1449'da Yezd'e gelmiş ve buradaki Taft köyünde bir medrese yaptırmıştır.⁸⁶ Bundan dolayı medresenin 853/1449'dan sonra inşa edildiğini söylemek mümkündür. Onun kardeşinin oğlu Mevlana Şemseddin, Şerefiyye Medresesi ve hankahının imarında ve tamiratında bulunmuş olduğu ve orada her gün fakirler için yemek düzenlendiği söylenir. Müellif, 858/1454'te vefat edince de bu medresenin yanına defnedilmiştir. Medrese, XI. asrın sonlarında harabeye dönüşmüştür.⁸⁷

Emîr Seydî Medresesi

Emir Seydî Medresesi Şahruh Mirza zamanında Meşhed'de inşa edilmiştir. Hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.⁸⁸

Muinuddin Kâşânî Medresesi

Büyük astronom âlimi Muinuddin Kâşânî'nin de bir medrese yaptırmış olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁹

Câmî Medresesi

Herat'ta inşa edilen Câmî Medresesi adından da anlaşılacağı üzere Mevlana Abdurrahman Câmî'ye nispet edilmektedir.⁹⁰ Huseyin Baykara'nın Câmî için yaptırdığı bu medresede onun Arap Dili ve edebiyatı, hadis ve tefsir dersleri okutmuştur.⁹¹

⁸⁶ Ramazan Şeşen, *a. g. e.*, s. 243-244

⁸⁷ Muhammed Mufid Mustevfî, *Cami' Mufidî*, cilt III, s. 160, nak. H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 226

⁸⁸ Hondmir, *HS*, cilt III, s. 217

⁸⁹ W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 168

⁹⁰ Hondmir, *HS*, cilt III, 21-22; nak. H. Sultanzad, *a. g. e.*, s. 213

⁹¹ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, cilt 7, İstanbul 1993, s. 95

Cam Türbesi

Ruknudevle'nin Sefernâmesi'nde Tebriz'de inşa edilen Medrese ve yeşil kubbe, Halvethaneye bitişik medrese ve eski camiye bitişik medrese adlı bu üç medreseden bahseder. Bu medreseler, Cam Türbesi yanında meydana gelmiştir. Ruknudevle medreseler hakkında şöyle der; "Muhammed Vezir... Eski camiye bitişik medresenin kurucusu Emîr Şah Melik... ve binanın tamamı Şahruh b. Timur zamanında tam revaçta ve bayındır haldeydi."⁹²

Medrese-i Mansûriye

Emir Hasan Bey (872-882) ve Yakub Mirza zamanı Şiraz ulemâsından Emîr Sadreddin Hüseyinî, Mansuriyye Medresesi'ni Şiraz'ın Deştak Mahallesi'nde inşa etmiştir. Emir Sadreddin'in *Risale Tahkîk-ı İlm ve İsbât-ı Vacib*, *Haşîye-i Şemsiyye*, *Haşîye-i Mutâli*' ve *Haşîye-i Tecrîd* gibi eserlerinin olduğunu Hondmir, *Habib-i Siyer* adlı eserinde belirtmektedir. Mansuriyye talebeleri arasında meşhur idi. Emîr Sadreddin'in oğlu Gıyasuddin Mansur, matematik ve diğer aklî ilimlerde şöhret kazanmıştır. Babasının medresesinde ders vermiştir.⁹³ Fars eyaletinde 50 köyden ibaret olan Mansuriyye Medresesi'nin vakıfları yılda yaklaşık 242.000 dinar aylık gelire sahipti ve vergiden muaftı.⁹⁴

Mevlana Muhiyiddin Medresesi

Mevlana Celaleddin Muhammed Devvânî (öl. 908/1502-1503), ilim elde etmek için Şiraz'a gitmiş ve Mevlana Muhiyiddin Medresesi'nde inzivaya çekilmiştir. Mevlana Hasaşaş Bakkal ise burada ilim tahsil etmiştir.⁹⁵

⁹² Ruknudevle, *Sefernâme*, s. 103, nak. H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 188

⁹³ Hondmir, *HS*, cilt IV, s. 204

⁹⁴ Petruşevskiy ve diğerleri, *Tarih-i İran*, s. 448, nak. H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 200

⁹⁵ H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 200

Hoca İmaduddin Medresesi

Hoca İmaduddin Şîrvânî, IX asrın ikinci yarısının ortalarında Kâşân'daki Seng-i Fereş meydanının bir kenarında bir medrese ve dârüşşifa inşa ettirmiştir.⁹⁶

Giyasiyye Medresesi

Mantık ve kelam ilimlerinde zamanının büyük âlimlerinden olan Kemaleddin Mes'ud Şîrvânî (öl. 905/1499), Kadı Nizameddin'in vefatından sonra Gevherşad Ağa Begim Medresesi'ndeki öğretimini bırakıp Giyasiyye Medresesi'nde tedrise başlamıştır. Onun buradaki toplantısına Emîr Nizameddin Ali Şîr ve Herat âlimleri ve büyüklerinin hepsi toplanıyorlardı. Bu medresenin vakıf şartlarından biri de, Horasan âlimlerinin ancak en önde gelenlerinin ders vermesini mecbur tutmuştur.⁹⁷ Medrese Herat Camii'nin mescidinin kuzeyinde yer almıştır.⁹⁸

Medrese-i Piş Bord

Herat'ta inşa edilen bu medresenin kurucusu Mevlana Celeddin Muhammed Kâyinî'dir. O, fâziletli bir vaiz ve mutedeyyin bir kimsedir. Hadis icazetnâmesini de Şeyh Muhammed Cevzî'den almıştır. 838/1434'te de Herat'ta veba hastalığına yakalanarak vefat etmiştir.⁹⁹

Medrese-i Kutbiyye-i Ser Poluk

Bu medrese, Yezd'de Hoca Ali Kasıman'ın kendisi için yaptırdığı türbenin baş kısmında (kıblede) ve bir bahçenin arkasında inşa edilmiştir. Daha sonra oğlu bu bahçenin ağaçlarını kesmiş, çiniden iki katlı bir medrese, fakirlerin yemeği için birkaç vakıf yaptırmış ve Dâru's-Safa diye adlandırmıştır. Medresenin imarı 832/1429'da tamamlanmıştır.¹⁰⁰

⁹⁶ H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 203

⁹⁷ Mirhond, *RS*, cilt VII, s. 274

⁹⁸ Hondmir, *HA*, 465b

⁹⁹ Hondmir, *HS*, cilt III, s. 13,

¹⁰⁰ Ahmed Katib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, s. 126, nak. H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 225

Muinî Medresesi

Hoca Muiniddin Ali Payâb 859/1455'te Yezd'de bir medrese inşasını başlatmış, fakat 860/1456 senesindeki sel nedeniyle tamamlanamamıştır. Ancak 861/1457'de Hoca Muiniddin binayı tekrar yaptırmıştır.¹⁰¹

Medrese-i Baverdiyye

Hoca Sadreddin Ahmed Ebiverdî'nin oğulları Hoca Sa'id Şemseddin Muhammed ve Hoca Zeynuddin Ali, babalarının vefatından sonra Yezd'de büyük bir medrese yaptırmışlardır. Medresenin yapımı 842/1438-39'da tamamlanmıştır. Tarih-i Yezd'in müellifi Ca'ferî, zamanında bu medresenin parlak bir dönem yaşadığına işaret etmiştir.¹⁰² Fakat IX. Asrın ikinci yarısının başlarında yaklaşık 860/1456'larda harabe haline gelmiştir.¹⁰³

Medrese-i Fasîhiyye

Bu medresenin kurucusu Herat'ın tanınmış ulemâsından Fasihuddin Muhammed Nizami'dir (öl. 919/1513). O, *Haşiye-i Hidâye*, *Şerh-i Erbâ'in*, *Hevâş-i Mutavvel* gibi eserlerin sahibidir.¹⁰⁴

Medrese-i Seyfuddin

Şeyhulislâm Mevlana Seyfuddin Muhammed, Horasan'ın meşhur âlimlerindedir. Bu medreseyi, Herat camî mescidi yanında inşa ettirmiş olduğu bilinmektedir.¹⁰⁵

¹⁰¹ a. e., s. 226

¹⁰² Ca'ferî, *Tarih-i Yezd*, s. 122, nak. H. Sultanzade, a. g. e., s. 225

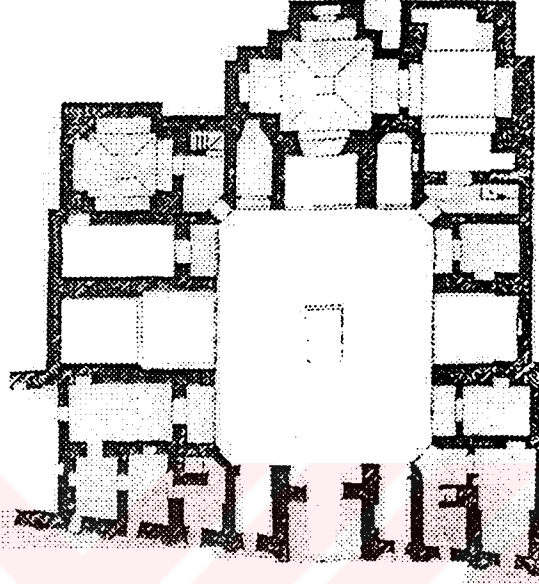
¹⁰³ Ahmed Katib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, s. 146, nak. H. Sultanzade, a. g. e., s. 225-226

¹⁰⁴ Homdîmir HA, s.

¹⁰⁵ Mirhond, RS, cilt VII, s. 282

Perizad Medresesi

Gevherşad'ın hizmetindeki kadınlardan Perizad, Meşhed'de bir medrese yaptırmış ve onun için bir yer vakfetmiştir. Medresenin iki katlı olduğu söylenmektedir.¹⁰⁶

Medrese-i Perizat, Meşhed, (*Tarih-i Medaris-i İnan*, s. 207)

Elimize geçen kaynaklara göre burada Timurlular devrinde inşa edilen 60'tan fazla medrese bir araya getirilmiş bulunuyor. Aynı medreselerin şehir ve bölgelere göre dağılımını şu şekilde vermek mümkündür:

Kuruluş Tarihi	Medrese Adları	Banisi	Müdürrisleri
	Timur Medresesi / KEŞ	Timur	İbnü'l-Cezeri
820/1417	Uluğ Bey Medresesi/ BUHARA	Uluğ Bey	Ali Kuşçu
836/1432-1433	Uluğ Bey Medresesi/ GIJDU-VAN	Uluğ Bey	
	SEMERKAND MEDRESELERİ		
801-807/1399-1404	Bibi Hanım Külliyesi	Timur ve Saray Mülk	
820-823/1417-1420	Uluğ Bey Medresesi	Uluğ Bey	Muhammed Hâfî, Kadı-zâde, Abu'l-Fath, al-Kâşi, Muinuddin Kâşâni, Mansur Kâşâni, Ali

¹⁰⁶ H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 205

			Kuşçu, Abdurrahman Câmî vs.
801-806/1399-1403	Muhammed Sultan Medresesi	Muhammed Sultan b. Cihangir	
	Şah Melik Medresesi	Şah Melik	
	Muinuddin Kâşânî Medresesi	Muinuddin Kâşânî	
860/1456	Hoca Ahrar Medresesi	Hoca Ahrar	
	TAŞKENT MEDRESELERİ		
855/1451	Hoca Ahrar Medresesi	Hoca Ahrar	
	HERAT MEDRESELERİ		
813/1410	Şahrüh Medresesi	Şahrüh	Abdurrahman Yar Ahmed, Yusuf-ı Evbihi, Yusuf-i Hallaç, Lutfullah, Burhaneddin Ataulah
	Sultan Ebu Sa'id Medresesi	Ebu Said	
898/1492	Koş Medrese	Hüseyin Baykara	
	Medrese-i Mirza	Hüseyin Baykara	
	İhlâsiye Medresesi	Hüseyin Baykara	
	Medrese-i Bedi'iyye	Sultan Beddiüzzaman	Sadreddin Yunus, Seyyid Ataulah
820-837/1417-1434	Gevher Şad Medresesi	Gevher Şad	Kemaluddin Mes'ud Şirvani
	Medrese-i Çehar Menar	Bike Henım Begim	Mevlana Gıyasuddin Muhammed Tabib
	Milket Ağa Medresesi	Milket Ağa	Gıyasuddin Bahrâbâdî, Mevlana Muhammed Hanefî
	Firuze Sultan Begim Medresesi	Firuze Sultan	
838/1434 öncesi	Alike Kükeltaş Medresesi	Alike Kükeltaş	Nurullah al-Harezmi
838/1434 öncesi	Emir Firuzşah Medresesi	Emir Firuzşah	Şeyh Muhammed Kirengî
842/1439	Emir Fermañseyh Medresesi	Emir Fermañseyh	Ziyyuddin Mahmud
	Hoca Efdaleddin Muhammed Medresesi	Hoca Efdaleddin	
	Hoca Kemaleddin Medresesi	Hoca Kemaleddin	
	Emir Çakmak Medresesi	Emir Çakmak	
	Sadreddin Ali Medreseleri (3 medrese)	Hoca Sadreddin Nasrâbâdî	
	Ali Şir Nevâî Medreseleri	Ali Şir Nevâî	
	Câmî Medresesi	Abdurrahman Câmî	
	Medrese-i Ser-i Sadat-ı Masrah	Hus. Baykara emirlerinden	
	Muhammed Taftazânî Medresesi	Taftazânî	
	Gıyasiye Medresesi		Kemaluddin Mes'ud Şirvani
	Medrese-i Piş Bord	Mevlana Celaleddin Kayini	
	Fasihyye Medresesi		
	Medrese-i Seyfuddin	Mev. Seyfuddin Muhammed	
	Türbet-i Cam (3 med) /TEBRİZ		
	MEŞHED MEDRESELERİ		
	Balaser Medresesi	Şahrüh	

843/1440	Du Der Medresesi	Emir Gıyaseddin Yusuf Hoca Bahadır	
	Emir Seydi Medresesi	Şahruh Zamanı	
816/1413	Gevherşad Medresesi	Gevherşad	
	Perizad Medresesi	Perizad	
	YEZD MEDRESELERİ		
817/1414	Hafiziyye Medresesi	Hoca Gıyasuddin Muhammed Hafız Râzi	
	İmaduddin Mesud Medresesi		
834/1431	Yusuf Çehre Medresesi	Yusuf b. Hac-ı Halebi	
853/1449 sonrası	Şerefiye Medresesi	Şerafüddin Ali Yezdi	
842/1438	Medrese-i Baverdiyye	Hoca'd Şemseddin Muhammed ve Hoca Zeynuddin Ali (kardeşler)	
832/1429	Medrese-i Kutbiye-i Ser Poluk		
859-861/1455-1457	Muini Medresesi		
	Milket Ağa Medresesi / BELH	Milket Ağa	
	HARGERD MEDRESELERİ		
848/1444	Gıyasiye Medresesi	Hoca Gıyaseddin Pir Ahmed	
	ŞİRAZ MEDRESELERİ		
836-1432-33	Dâru's-Safa	İbrahim b. Şahruh	
	Medrese-i Mansuriyye	Emir Sadreddin Huseyni	Gıyasuddin Mansur
	Mevlana Muhyiddin Medresesi		Celaluddin Devvani, Hasanşah Bakkât
	Pir Muhammed b Ömer Şeyh Medreseleri	Pir Muhammed b. Ömer Şeyh	
	KAŞAN MEDRESELERİ		
1400 2. yarısı	Hoca İmaduddin Medresesi		
	KUSUYE MEDRESELERİ		
814/1411 öncesi	Tuman Ağa Medresesi	Tuman Ağa	
844/1440	Tuman Ağa Medresesi	Tuman Ağa	
796/1394 sonrası	Yelmaniye Medresesi / ANA-DOLU	Tacuddin Yelman b. Key-kubad	
	İSFAHAN MEDRESESİ		
	İskender Mirza Medresesi	İskender b. Ömer Şeyh	

Bölgelere Göre	Sayısı	%
Maveraünnehir	10	16.66
Horasan	50	83.33

Genel itibarıyla bu medreseler hakkında şunları söylemek mümkündür: Tespit ettiğimiz bilgilere göre Horasan bölgesinde daha fazla medrese inşa edilmiştir. Ancak Maveraünnehir bölgesinde Timurular döneminde inşa edilmiş olan medresenin bu denli az olması şaşırtıcı

bir rakamdır. Fakat bunun kesin bir sonuç olmadığını göz ardı etmememiz gerekir. Timurlular devrinde birçok medresenin önemli bir faaliyette olduğunu anlamak mümkün ise de vakıfnameler ve medreselerde okutulan dersler ve hocaları hakkında geniş bir bilgiye sahip değiliz. Hatta bazı medreselerin hocalarını, ilmî faaliyetlerini ve fonksiyonlarını tespit etmek mümkün olmamıştır. Ayrıca ilmî teşkilâtı ile ilgili de her hangi bir kaynak elimize geçmediğinden kesin bir hükme ulaşmak mümkün olmamıştır. Osmanlı medreselerinde olduğu gibi yirmili, otuzlu, kırklı, ellili veya buna benzer derecelendirme sisteminin olup olmadığı ile ilgili kayıt geçmemektedir. İslâm dünyasındaki diğer medreselerde olduğu gibi Timurlular devri medreselerinin de yukarıda ele aldığımız kronolojik ve bölgelere göre dağılımını esas alarak eğitim ve öğretim kadroları, öğrenciler, idare ve hizmet kadrosu şeklinde üçe ayırarak incelemek mümkündür.

1. Eğitim ve Öğretim Kadrosu

Eğitim ve öğretim kadrosu müderris ve müdridlerden meydana gelmektedir.

a. Müderrisler

Timurlular devrinde de müderrislerin önemli bir yere sahip olduklarını kaynaklardan anlamaktayız. İslâm geleneğini devam ettiren müderrisler buldukları bölge ve itibara göre çeşitli yerlerde ve medreselerde ders vermişlerdir. Mesela Timur tarafından Keş'e ders vermesi için gönderilen İbnü'l-Cezerî, Timur'un vefatından sonra torunu Sultan Halil'den izin alarak 807/1405'te Semerkand'dan ayrılmış ve ilgi gördüğü Buhara'da bir müddet ders vermiştir. Şahruh'un bulunduğu Herat'a gelince burada da bir müddet *Sahih Buharî*'yi ve Begavî'nin *Mesâbih al-Sunna* adlı eserini okutmuştur. Daha sonra Şiraz'da Pir Muhammed'in himayesinde bulunmuş ve ders vermiştir.¹⁰⁷ Bunun gibi birçok yerde bulunup ders veren birçok âlimi zikretmek mümkündür. Ayrıca burada zikredilmesi gereken en önemli örneklerden biri de şudur: "Bir gün Uluğ Bey müderrislerden birini azletti. Bunun üzerine Semerkand Medresesi'nin baş müderrisi Kadı-zâde, birkaç gün medreseye gitmedi. Onu hasta zannederek ziyaretine giden Uluğ Bey hasta olmadığını görünce medreseye gitmemesinin sebebini sordu.

¹⁰⁷ Tayyar Altukulaç, "İbnü'l-Cezerî", s. 552-553

Şöyle cevap verdi: Mutasavvıflardan birinin hizmetinde bulunmuştum. O bana şu tavsiyede bulunmuştu: “Sahibinin azletmeyeceği mevkiin dışında hiçbir dünyevî mevkii üstlenme.” Ben de şüana kadar tedrisin böyle olduğunu zannediyordum. Ancak sahibinin azlettiğini öğrendiğim an onu terk ettim. Uluğ Bey yaptığından ötürü özür diledi. Kadı-zâde'nin tedrise devam etmesini rica etti ve azlettiği müderrisi de tekrar makamına getirdi.”¹⁰⁸ Burada görüldüğü gibi Timurlular dönemi medreselerinin hepsi için geçerli olup olmadığı kesin olmamakla beraber medresede bir baş müderris ve müderrislerin bulduklarını ve tedrise çok önem verdiklerini söylemek mümkündür. Ancak Timurlular devri medreselerinde okutulan dersler ve kitaplar hakkında fazla bilgimiz olmadığı gibi Ali Şir Nevâî'nin, Hoca Ahrar'ın vakfiyeleri ve Kayini'nin icazetnâmesi ve bazı kaynaklar hariç medreselerin müfredat ders programları hakkında pek malumatımız yoktur. Timurlular döneminde ve daha sonra kaleme alınan ve elimize geçen kaynaklar, Osmanlılarda olduğu gibi müderris ve medrese sınıflandırmalarının olup olmadığına dair her hangi bir bilgi vermemektedirler. Dolayısıyla da bu konuda kesin bir hükme ulaşmak mümkün olmamıştır. Elimize geçen Ali Şir Nevâî'nin vakfiyesi Çağatay Türkçesi'yle 886/1481-82'de yazılmış olup büyük önem taşımaktadır.¹⁰⁹ Bu vakfiye üzerinde birçok çalışma yapılmıştır.¹¹⁰ Vakfiyede müderrisler hakkında şunlar

¹⁰⁸ Taşköprülü-zâde, *ŞN*, s. 17

¹⁰⁹ Maria Eva Subtelny, “The Vaqfiya of Mîr Ali Şir Navâ’î as Apologia”, *Journal of Turkish Studies*, vol. 15, 1991, s. 257

¹¹⁰ Ali Şir Nevâî'nin doğumunun 500. Yıl dönümü ve Birinci Bütün Birleşmiş Türkoloji Kongresi münasebetiyle neşredilen dizinin parçası olarak A. Hikmet ve B. Çubanzade tarafından 1926'da Bakü'de yapılmıştır. 1960'lara kadar transkripsiyonu olmayan vakfiye daha sonra hem kiril harfleriyle modern Özbekçeye hem de modern Türkçeye aktarılmıştır. Özbekçeye aktarılan vakfiye muhtemelen Eski Sovyet kütüphanelerindeki el yazmalarını esas aldığı söylenmektedir. Ali Şir Nevâî'nin bütün eserlerini içeren *Asarlar* adlı kitap 15 cilt halinde olup Taşkent'te 1963-68 yılları arasında neşredilmiştir. Bu esrin 13. cildinde yer alan vakfiyenin önemsiz ihmaller içerdiği söyleniyor ise de ayrıca bu eseri ele alıp inceleme imkanımız olmamıştır. Diğer önemli çalışmalardan biri de Agah Sırrı Levend tarafından İstanbul'daki Topkapı Sarayı ve Fatih kütüphanelerindeki el yazmalar esas alınarak yayınlanan çalışmadır. Agah Sırrı Levend Ali Şir Nevâî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili çalışmalarını dört cilt halinde yayınlamıştır. Vakfiye de dördüncü ciltte yer almakta olup, Çağatayca'dan modern Latin alfabesine transkripsiyon edilmiştir. Bu eser atlanmış pasajların hulasalarıyla muhtasar bir basımı göstermektedir. Bununla beraber A. S. Levend'in, örneğin, “Şair buradaki Sultan'ın Ni'metâbâd Medresesi'ni ve o taraflardaki Gevherşad Aga Medresesi'ni anlattıktan sonra...” gibi bazı önemli konuları da atladığı belli olmaktadır. Ali Şir Nevâî, vakfiyesi üzerinde çalışan önemli şahsiyetlerden biri de M. E. Subtelny'dir. M. E. Subtelny, bu konuda önemli iki makale yazmıştır; “A Timurid Educational and Charitable Foundation The İhlâsiyya Complex of Ali Shir Navâ’î in 15th Century Herat and its Endowment ve “The Vaqfiya of Mir Ali Shir Navâ’î as Apologia”. İkinci makalesinde müellif Leningrad'daki M. E. Saltykov-Shchedrin Devlet Kütüphanesi'ndeki el yazmalarından faydalanmıştır.

verilmiştir: “Medresenin doğu ve batı soffasında iki müderris bulunsun. Birisi fikh usûl-u furû’u okutsun diğeri de hadis-i furû’u okutsun. Her ders halkasında 11 talebe ders alsın.”¹¹¹

Vazâyıt : İkki ‘âlim mütteki müderris bolğay, her biriniñ yıllık vazîfesi miñg ikki yüz altun naqde, yigirmi dört yük aşlıg kim şülüşi arpa şülüşanı buğday bolğay. Her halka-i dersde on bir talib-i ‘ilm kim barısı yigirmi ikki bolğay. Altı a’lâ, her birige aylık nakde yigirmi dört altun, yılda buğday biş yük. Evsaş sikkiz, aylıg her birige naqde on altı altun. Buğday yıllık dört yük. Ednâ sikkiz, aylık her birige naqde on ikki altun, aşlıg yıllık üç yük. Altı hōş-hvân hâfızdın muşaddarğa yıllık naqde biş yüz altun münâşafa, aşlıg on biş yük. Biş sayırdın her birige yıllık nakde yüz siksən altun, buğday dört yük. Şeyhka yıllık naqde miñg altun münâşafa, aşlıg on yük. Vâ’ızğa yıllık naqde biş yüz altun münâşafa, aşlıg on yük. İmāmğa meşcid-i cāmi’de haṭib bolup mekteb dağı tutğay, yıllık naqde biş yüz altun, buğday on yük. Mukriğa naqde ikki yüz altun, buğday biş yük. Hānkāh ṭabbāhınıñ yıllıg naqde ikki yüz siksən altun, buğday biş yük. Bir ferrāş ve ikki hādimdın her birige ikki yüz altundın altı yüz altun, buğday biş yüküdin on biş yük. Mütevellî kim ikki ābādan nūger asrağay, vilāyāt zirā’ati nesakı üçün yıllık naqde üç miñg altun, aşlıg otuz yük kim bu meblağ ve miqdārdın çehār dāngini özi alğay, dü dāngin ol ikevgе yütürgey. Müşrifğa yıllık naqde biş yüz altun, aşlık biş yük. Şāhib-cem’ğa yıllık naqde biş yüz altun, aşlık biş yük.

Ayrıca burada görüldüğü gibi vakıftan kime ne kadar maaş veya yiyecek verilmesi gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Hoca Ahrar, Semerkand’daki Darb-ı Suzengaran mahallesindeki medresesinin vakfiyesinde bu medresede ders verecek olan müderrisin Kur’an öğretmesini ve buna devam ettiği takdirde medreseye vakfedilen mülkün on iki payının ona verilmesini şart koşmuştur.¹¹² Bunun yanında elimize geçen kaynaklarda Timurlular devrinde medreselerde ders veren müderrislerin medrese vakıflarından maaş aldıkları bilinmektedir. Ancak müderrislerin aldıkları maaşlarının ortalama değerlendirmesini yapabilmek için geniş bir bilgiye sahip değiliz.

Burada M. E. Subtelny ve A. B. Khalidov tarafından ele alınan “Şahrüh Dönemindeki Sünnî Dirilişe Göre İran Timurluları’ndaki İslâmî Yüksek Öğrenimin Müfredat Programı” adlı çalışma zikredilmeye değer. Bu çalışma Şahrüh Medresesi’ni ele almış ve medresede

¹¹¹ A. S. Levend, *Ali Şir Nevâi*, cilt IV, TTK, İstanbul 1968, s. 30; Azerbaycan Merkezi Devlet Kütüphanesi 16019/747 no’lu eser B. Çubanzade-A. Hikmet, *Vakfiye*, Baku, 1926, s. 53

Burada M. E. Subtelny ve A. B. Khalidov tarafından ele alınan “Şahruh Dönemindeki Sünnî Dirilişe Göre İran Timurluları’ndaki İslâmî Yüksek Öğrenimin Müfredat Programı” adlı çalışma zikredilmeye değer. Bu çalışma Şahruh Medresesi’ni ele almış ve medresede okutulan dersler ve ulûm-i islâm, fıkıh, tefsir ve hadis ilimleri hakkında bilgiler vermektedir.¹¹³ Bu medreseye ait her hangi bir vakıfnâme bulunamadıysa da Şahruh’un vakıf bağladığı ve vakıfnâme düzenlendiği tahmin edilmektedir. Her ne kadar Timurlu zamanında medrese eğitimi ve ilmî faaliyetler büyük önem taşımaktaysa da müfredat ders programları ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

b. Muidler

Kelime olarak Arapça’da “a v d” fiilinden gelen ism-i fail olup ‘tekrarlayan, özel öğretmen, uygulama yapan’ anlamına gelmektedir.¹¹⁴ Medrese tarihinde mu’idliğin Hicretin 5. senesinde ortaya çıkmış olduğu ileri sürülmekle beraber Nizâmiye Medreseleri ile medresenin en ehemmiyetli unsurlarından biri haline gelmiştir. Nizamiye’lerdeki muidliğin, talebelik bittikten sonra başladığı ileri sürülmektedir. Bu durum Osmanlılar’da daha farklı olup, mu’idlerin ellili medreselerden aşağı sevilerdeki medreselerde de buldukları ve müderrisler gibi tayin edildikleri görülmektedir.¹¹⁵ Müderrislerin yardımcısı mertebesinde bulunan muidler, öğrencilerin anlaması için müderrislerin verdiği ve açıkladığı derslerini tekrar etmekle vazifelendirilmişlerdir.¹¹⁶ En liyâkatli danışmendlerden seçilen muidler, dersi müzakere edip tekrarladığı gibi talebelerin inzibatıyla da ilgileniyorlardı.¹¹⁷ Fakat bu görev İslâm dünyasında ve özellikle Osmanlı medreselerinde yaygın hale gelmesine rağmen Timurlu medreselerinde muidler ve onların görevleri hakkında her hangi bir bilgi bulunamamıştır..

2. Öğrenciler

Daha önceki medreselerde eğitim gören talebeler kaynaklara göre genel itibariyle başlangıç “suhte” ve ileri seviyede ders gören “danışmend” olmak üzere ikiye ayrılarak incelendiği

¹¹³ M. E. Subtelny-A. B. Khalidov, a. g. m., s. 213-214

¹¹⁴ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 608

¹¹⁵ C. Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 33

¹¹⁶ G. Makdisi, a. g. e., s. 216-217.

eğitimleri medreselerde gördükleri dersler ile ilgili kesin bilgi elimize geçmemesine rağmen o devirlerde yaşamış olan âlimlerin ilim hayatları ile ilgili bilgilerden öğrencilere ve eğitime verilen önemi anlamaktayız. Bunun yanında ilim tahsil etmek için gelen öğrencilerin kalabilecekleri hücrelerin (odalar) bulunduğu ve bu hücrelerin ekseriyetle medrese bünyesinde olduğu bilinmektedir. Meselâ Hoca Ahrar, Semerkand Medresesi'nin vakfiyesinde öğrenciler hakkında şunlar belirtilmiştir: Üç talebe bu medresede yaşasın ve orada Kur'an öğrensinler. Onlara vakıftan üçer dokuz pay verilsin. Bu pay üç sene devam etsin. Daha sonra onların yerine başka talebeler gelsinler ve onlar da bu şekilde devam ettirsinler.¹¹⁸ Buradan şu sonuca varmak mümkündür; her ne kadar elimize medrese vakıfnameleri geçmediyse de eski geleneğin devam ettirildiğini söylemek mümkündür.

3. İdare ve Hizmet Kadrosu

Genel olarak medreselerin idarî kadrosu; müteveli, nâzır, ona bağlı kâtib, medreseye ait vakıf mallarının gelirlerini toplayan câbî, câbî katibi, mu'temed ve noktacı gibi hizmetlilerden oluşmaktadır.¹¹⁹ Timurlular devrinde de İdarî kadronun büyük bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Diğer İslam medreselerinde olduğu gibi, Timurlu medreselerinde de hizmet kadrosu, umumiyetle hafız-ı kutup (kütüphaneci), bevvâb (kapıcı), ferraş (temizlikçi), kennâs-ı helâ (helâ temizleyicisi), sirâcî (kandilci)'lerden meydana gelmiştir. Elimizdeki Ali Şir Nevâî vakfiyesinde müteveli, hadim, ferraş ve tabakçılardan ve onların vazifelerinden bahsetmektedir.¹²⁰

¹¹⁸ O. D. Chekhovich, *Samarkandskiye dokmenti XV-XVI veka*, s. 82-83

¹¹⁹ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, cilt I, İstanbul 1997, s. 40-41

¹²⁰ A. S. Levend, *Ali Şir Nevâî*, cilt IV, s. 35-36; B. Çubanzade-A. Hikmet, *Vakfiye*, Baku, 1926, s. 54-55

Şerâiyî : Evvel şart andak kılıldı kim, mütevellî her yıl yüz püstîn, yüz kepenek, yüz börk, yüz keş, yüz könglek, yüz tonban satkun algay. Dağı her kıysını münâsib mevsimde ikki müderris ittifâkı bile müstehıklarga, her kıysığa istihkâkığa köre üleşkey. Ve her yıl dört yüz altun hânkâh ve günbed dağı medrese ve mescid Ve Dâru'l-Huffâz ferşi üçün kız bile büryâ ve yarugluğ üçün harc kılğay. Ve her ni kim hânkâh ve matbahı üçün destâ-h'ân kazan ayağ tabak bile kaşuk ve gayrı zalik kirek bolsa tertib kılıp birgey. Ve hâdim ve ferrâşlar her kiçe medrese mescidide tağı ve alanı-dağı Dâru'l-Huffâz'da tağı hânkâhnuñ günbedide dehlizleride sem' yandurgaylar.

Yana şart ol kim, medrese mevâlisi medresede beytûte kılğaylar kim, eger özge yirde sâkin bolup ders çağı hazır holmasalar, muqarrer kılğan vazifeniñ nişin algaylar. Ve bu medrese ve hânkâhnuñ müderrisdin, yâ talebe ve şeyh ve mütevellî ve huffâz ve sâyir 'amelesidin nâmeşrû' emri şadır bolsa, ikki katlaça şer'a'n her mu'âhazeğa müstevcib bolsalar, anğa köre ta'zir ve ihtisâb kılsunlar. Üç katla vücüd tutqandın soñra ihrâc kılsunlar. Dağı urnığa yana kişi naşb kılsunlar.

Yana şart ol kim, kar arıturda mukrî ve hâdimler ve ferrâş ve tabaqçı, barça birbirige meded bolup arıtkaylar. Ve arıg arıturda kim balçıg bile kumni arıg yakasığa yığaylar.

Mütevellî müzdür tutup medrese ve hânkâh arasında kim taş salıpdurlar, kaçan bozular dik bolsa, yıldın yilğa meremmet kıldursun kim, müselmânlarğa öter barur düşvâr bolmağay. Yana şart ol kim, her otuz yilda mütevellî vakfiyyeni mukerrer yangı bitkey tağı aşlı bile mukâbele kılğandın soñra, kuzât sicillâtı bile muvaşşah kılğay, tâ eyyâm mürûri bile çürümegey. Yana şart ol kim hiç zamânda şudûr ve gümâşteleri ve mütevellîler bu ser-i kârda medhal kılmağaylar. Mâdâme ki şart-ı vakıf bile muvâfık 'amel kılğaylar. Bu ser-i kâr 'amelesidin cem' ve harc nüshası tili-megeyler, ve hiç nev' nime alardın almağaylar kim, alarğa mu-bâh ve halâl irmes.

Burada medresede bulunan herkesin vazifelerini ciddiyetle yerine getirmeleri gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Demek ki elimizdeki bu kaynağa dayanarak Timurlular devri medreselerinin işleyiş fonksiyonunun, idare ve hizmet kadrolarının daha önceki medreselerden pek fazla farkı olmadığını, hatta aynı geleneğin devam ettiğini anlamak mümkündür.

B. TİMURLULAR DEVRİ İLMÎ FAALİYETLER

1. Timurlular Devri Âlimlerinin İlmî Şecereleri

137 senelik hakimiyetini sürdüren Timurlular devrinde birçok âlim yetişmiştir. Âlimlerin ve şeyhlerin devamlı şekilde hareket halinde oldukları nerede iyi bir eğitim veriliyor ise oralara gitme ihtiyacını duymuşlardır. Tahsil elde etmek ve meşhur hocalardan icazet almak için çeşitli muhitlerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla da birçok hocadan ders almışlar ve dinî ilimler yanında tabiî ve riyazî ilimler okumuşlardır. Timurlularda da bu durum devam etmekle beraber müessesenin de gittikçe değer kazandığı görülmektedir. Meselâ tabiî ve riyazî eğitimi için, hocalardan veya onların verdikleri icazetten ziyade Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesi'nin daha ön plana çıktığı görülmektedir. Bu da bize medresede birçok âlimin çalışması nedeniyle onun önemli bir kurum haline geldiğini ve göstermektedir. Burada Timurlular devri uleması, hocalar ve talebeler şeceresi çıkarılmaya çalışılmıştır. Öğrenciler hocaların altına küçük alt başlıklarıyla sıralanmıştır.

Bu bölüm ayrı bir çalışmayı gerektirdiğinden burada Timurlular devri âlimlerinin hepsi alınmamıştır.

1. Taftazanî

1. Celaluddin Yusuf Evbihi
  - a. Hafid al-Taftazanî
    - ı. Abdul'ali al-Bircandî
  - b. Muhammed b. Ataullah Herevi (öl.1426)

2. Mevlana Cacurmî
  - a. Abdurrahman Cami

3. Mevlana Muhammed Nâm

2. Cürcanî

1. Nureddin Cürcanî (838/1438)
2. Afiduddin al-Cerhî
3. Alauddin Ali b. Muslihiddin (öl. 841/1441)
4. Şeref Nureddin Ali b. İbrahim Şirazî (öl. 862/1458)
5. Mazharuddin Muhammed Kazrunî
6. Celauddin Muhammed al-Huseyin al-Hulvaî
7. Seyyid Ali al-Acemî (öl. 860/1453)
8. Abu'l-Fath Nureddin Ahmed Tavusî
9. Celaluddin Devvânî

10. Sa' deddin Mahmud Devvânî
11. Ahmed b. Abdulaziz Şirazî
12. Mansur b. al-Hasan Kazrûnî
13. Şemsuddin Şirvânî
14. Fazlullah Abu Leysî
  - a. Ali Şir Nevâî
15. Muhammed b. Ataullah Herevî (öl. 827/1424)
16. Mevlana Hacı
17. İbn Arabşah (854/1450)
18. Hoca Alauddin Ali Semerkandî
  - a. Abdurrahman Camî
    1. Abdulgafur Larî
19. Kadı-zâde Rûmî
  1. Uluğ Bey
    - a. Ali Kuşçu
      - i. Mevlana Fasihuddin Muhammed
      - ii. Abdulkadir Ruyânî Lahici
      - iii. Emir İsmail Şenb Gazanî
      - iv. Sinanuddin Yusuf
      - v. Lutfullah Tokadî
      - vi. Şeyh İskelebi
      - vii. Kutbuddin Muhammed b. Kadı-zâde
      - ix. Kıvamuddin Kasım b. Ahmed b. Muhammed Cemali
      - x. Abdurrahman Câmî
    2. Ali Kuşçu
    3. Abdurrahman Camî
    4. Şeyh Fathullah Şirvânî
3. Hoca Fahrüddin Mustevfî¹²¹
4. Nesevî
5. Abdülmelik Semerkandî¹²²
6. Siraceddin Muhammed b. Ömer Halebî
7. İbnü'l-Cezerî
  1. İbn Arabşah
8. Şeyh Bedreddin¹²³
9. Şeyh Pir İlyas Amasî¹²⁴

¹²¹Mustevfî Sebzvarlı olup fazilet sahibi bir âlimdi ve birçok ilme vakıfı özellikle yıldızlar ilminde ve zamanında eşi yok idi. Yazı, tıp ve tarihte de parmakla gösterilirdi... (Devletşah, *TŞ*, s. 519-520)

¹²²Hoca Abdülmelik Semerkandî, Timur zamanında Semerkand'ın şeyhülislamı idi. (Devletşah, *TŞ*, s. 397)

¹²³Şeyh Bedreddin İbn Kadı Semâvend (öl. 818), Timur meclisinde âlimlerle münakaşaya girmiş ve hediyelerle ödüllendirilmiştir. (Taşköprülü-zâde, *ŞN*, s. 51-52)

¹²⁴Timur Amasya'ya gelince Şeyh Pir İlyas'ı Şirvan'a göndermiş ve yeterli olmayan maaş ile oraya tayin edilmiş. Zarurî olarak orada kalmış ve öğrencilere ders vermiştir. (Taşköprülü-zâde, *ŞN*, s. 51-52)

10. Seyfuddin Huttellânî
11. Şeyh Mahmud Kirmânî
12. Mevlana Kutbeddin
13. Mevlana Sa'duddin Kirmânî
14. Nizamuddin Şamî
15. Şerefuddin Al Yezdî
16. Gıyasuddin Ali
17. Muhammed b. Fazlullah Musevî
18. Tacuddin Selmânî
19. Abdullah İbn Lisanuddin-i Sanî
20. Ali Şirazî
21. Muhammed Şirazî
22. Cemaluddin Tabib
23. Fazlullah Tebrizî
24. Molla Siracuddin Halebî¹²⁵
25. Mevlana Kutbuddin Nâyî
26. Abdulmu'min-i Guyande
27. Muhammed Kahkî-i Kuhistanî
28. Muinuddin Natanzî
29. Gıyasuddin al-Kâşî
30. Mevlana Haydar
31. Şeyh Nimetullah Kuhistanî
32. Hoca Parsa
33. Muhammed al-Camî al-Almasî¹²⁶
34. Hoca Sainudin İsfahanî
35. Mevlana Katip Turşizî
36. Ustad Kıvamuddin
37. Mevlana Halil Musavverî
38. Ruknuddin Muhammed Havaî
39. Celaluddin Abdurrahman Sedir
40. Hafız Abru
41. Mevlana Muhammed Âlim Semerkandî¹²⁷
42. Alauddin Şâşî
43. Hoca Hasan Attâr
44. Gıyasuddin al-Kâşî

---

¹²⁵ Timur Haleb'i zaptedince onu Maveraünnehir'e göndermiş ve oranın âlimlerinden ders almıştır. (Taşköprülü-zâde, ŞN, s. 168)

¹²⁶ Filozof al-Almasî Şahrüh döneminde onun himayesinde bulunan ve Herat'ta çalışan âlimlerdendir

¹²⁷ Semerkand âlimlerinden olup aynı zamanda Uluğ Bey'in arkadaşı olduğu zikredilmektedir. (Ali Şir Nevâî, MN, s. 12)

45. Muinuddin Kâşânî

1. Mansur b. Muiniddin Kâşânî

a. Abdul'ali al-Bircandî

46. Sayyid Munaccin

47. Hoca Ahrar

48. Mevlana Kutbuddin Ahmed Herevî

49. Mevlana Abdulvahhâb¹²⁸

50. Musannifek¹²⁹

51. Mes'ud al-Şirvanî¹³⁰

52. Huseyin Bayhakî Kâşifi¹³¹

Burada Timurlular devrinde yaşamış olan âlimlerin genel listesi ve hoca-telebe ilişkileri kim kimin öğrencisi olduğuna dair bilgiler verilmeye ve o dönemlerdeki ilmî sirkülasyonu yakalanmaya çalışılmıştır. Çünkü herkese malum olduğu gibi her zaman öğrenci birçok hocadan ders görmüş ve icazet almıştır. Hocalar da aynı şekilde ülkelerdeki siyasî olaylar ve ilmî faaliyetlerdeki gelişme ve değişmelere göre devamlı hareket halinde olmuşlardır.

2. İlmî Faaliyetler

Sultanlar başta olmak üzere vezirler, emirler, devrin ileri gelenleri ve âlimler, medreseleri inşa ettirmekle kalmayıp buraların idaresi ile de bizzat ilgilenmişler ve yakından takip etmişlerdir. Mesela Şahrüh, medreselerde sünnî akideyi yaymayı amaçlayarak dinî ilimlere ağırlık verirken, Uluğ Bey, tabîî ilimlere, Baysungur ise daha çok sanata önem vermiş ve buna eğilimli medrese ve kurumlar yaptırmışlardır. Onun, kendisinin inşa ettirdiği sanata dair Baysungur Külliyesinin idaresi ile de bizzat ilgilendiği bilinmektedir. Hükümdarları kendilerinden önceki dönemlerden kalmış olan ve ıslâha muhtaç olan medrese ve yapıların tamiri ile de ilgilenmişlerdir. Özellikle Şahrüh'un ıslâh işleri için görevlendirdiği Emîr Firuzşah ve Alike Kükeltaş'ı zikretmek gerekir.

Semer kand'ı devletinin payitahtı yapmakla Timur, daha ilk günlerden itibaren bir taraftan komşu ülkeleri zapt ederken diğer taraftan da Semer kand ve Keş gibi şehirlerin imarına

¹²⁸ Mevlana Abdulvahhâb âlim ve fen ilimlerine vakıftı. (Ali Şir Nevâî, *MN*, s. 26)

¹²⁹ Musannifek (öl. 875/1470) Heta'ta yetişip dış ülkeye giden âlimlerdendir.

¹³⁰ Şirvan'dan gelen âlimlerdendir Herat'ta Gevherşad medresesi'nde müderris olarak ders vermiştir.

¹³¹ Huseyin Bayhakî Ali Şir Nevâî'nin yakın dostu ve astronom olduğu söylenir

başlamış ve zaptettiği ülkelerden sanatkârlar, usta ve âlimleri getirmiştir. Bunlar Semerkand ve civarlarının büyük bir ilim merkezi haline gelmesini ve hızla gelişmesini sağlamış ve daha sonraki ilmî gelişmelere zemin hazırlamıştır. Ayrıca Şahrüh, Uluğ Bey, Baysungur, İskender, Huseyin Baykara gibi Timur'un oğulları ve torunlarının da birer sanat ve ilim hâmisi olmaları Ortaçağ medeniyetine büyük katkılar sağlamışlardır. Hükümdarlar ve idareciler ilmî faaliyetlerin "yönünü" tayin etmekte büyük etki yapmışlardır. Ancak burada siyasî, iktisadî durumu ve tarihî olayları da göz ardı etmememiz gerekir. Böylece himaye, yönlendirme ve siyasî olaylar gibi üç unsur Timurlu devri ilim hayatını şekillendirmektedir.

812/1409'dan sonra Şahrüh'un Herat'ı, Uluğ Bey'in Semerkand'ı kendilerine payitaht yapmakla ülkeye istikrar sağlamışlar. Onlar da babaları Timur gibi âlimleri davet etmekle ve onlara itibar göstererek bölgelerini ilim merkezi yapmaya çalışmışlardır. Bu sayede Semerkand ve Herat gibi iki önemli merkez ortaya çıkmıştır. Şiraz, Buhara, Tûs, Nişabur şehirlerini de yine Timur torunları birer kültür merkezi haline getirmeye çalışmışlardır.

Ekseriyetini dış ülkeden getirilen âlimlerin oluşturduğu Semerkand'daki ilmî faaliyetlerin temeli, Timur zamanında atılıp Uluğ Bey zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Herat'taki kültür muhitinin temeli her ne kadar daha önceki İlhanlılar ve Kertler dönemindeki ilmî canlanmaya dayanmakta ise de Şahrüh devrinde geliştirilip zaman zaman siyasî olaylara ve iç savaflara tanık olmasına rağmen Huseyin Baykara dönemine kadar bu gelenek devam ettirilmiştir.¹³²

Semerkand'da cereyan eden ilmî faaliyetler, Timur'un çeşitli ülkelerden Siraceddin Muhammed b. Ömer Halebî, Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcânî, Muhammed el-Cezerî, İbn Arabşah, Şâmî gibi bir çok âlim, sanatkâr ve tarihçileri Semerkand'a getirmesiyle başlamıştır. Timur dönemini anlatan bazıları da bizzat Timur'un isteği üzerine kaleme alınmış olan tarih eserlerinden, onun her yerde âlimlere ve devletin ileri gelenlerine itibar gösterdiği, onları himâye ettiği sık sık zikredilmektedir. Meselâ, *Zafernâme* eserinin müellifi Nizamuddin Şâmî, Timur'un her gittiği yerden âlimleri Semerkand'a gönderdiğini söylerken âlimlerle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: "Timur Bağdad'ı alınca, âlimler, salihler ve

¹³² Mirhond, *RS*; Hondmir, *HS*, *HA*; Babur, *BN*; Devletşah, *TŞ*, vs.

şeyhlerden bir gurup Emir Timur'a gelmek istedi. Emîr, onlara lutufta bulundu. Elbise, ulağ verdi. Kendilerine maaş bağladı. Selâmetlerini diledi."¹³³ Buradan bazı âlimlerin kendi istekleriyle geldikleri anlaşılmaktadır. Timur'un âlimlere verdiği önemi ve değeri şu örneklerde de görebiliriz; "Ordu Ak Meşhed sahralarında konakladığı vakit, İran'ın özellikle dâru'l-mülk Tebriz'in din ve milletin erkânı ve halkın eşrâfi olan âlimler birçok defa Emîr'in meclisinde hazır olup dinî ve ilmî münasebetlerde bulundular ve Emîr'in nimet ve ihsanlarına nail oldular."¹³⁴ Şâmî eserinde Timur'un âlimlere, salihlere ve şeyhlere lütufta bulunup onlara maaş bağladığını sık sık dile getirmektedir. Timur'un ilme değer verdiğine dair şu ifadeyi eklemek mümkündür; "Bir gün Emîr, İran ve Turan'ın ileri geleni âlimleri ve muttekî kadılarıyla beraber bulunuyordu ve onlardan istifade ediyordu. Kendisi İslâmiyete müteallik mühim ve müşkil sorular soruyor, onların her biri de muvaffak cevaplar veriyorlardı. Bu sırada Emir onların buldukları, mensup oldukları yerin durumunu, iyiliği ve kötülüğü hakkında malumat vermelerini istemiş. Onlar anlatınca da her birini divan-ı 'alâ tarafından bir emin adamla tetkikat yapmak için çeşitli bölgelere gönderdi. Timur şöyle diyor; Şimdiye kadar cihangirlik hususunda kâfi derecede say'ı gayret sarf edildi, bugünden itibaren niyet-i husrevânemiz cihangirlik âlemlerimizi yükseltmektir."¹³⁵ Timur meclisinde çoğu zaman âlimlerin bulunduğu ve çeşitli konularda münazaralarda bulunduğu birçok kaynakta zikredilmektedir.¹³⁶

Dinî ilimler dediğimiz Kur'an, kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri her zaman olduğu gibi Timurlular döneminde de büyük bir önem kazanmıştır. Timurlular döneminde ve diğer komşu ülkelerde büyük nüfûza sahip olan Seyyid Şerif Cürcânî, Taftazânî, Muhammed Cezerî ve Hoca Abdülmelik Semerkandî¹³⁷ gibi birçok büyük âlimleri zikretmeye değer.

Mantık, felsefe, kelam, fıkıh ve ulûm-i arabiyede tanınmış âlimlerden olan iki meşhur âlim Seyyid Şerif Cürcânî (740-816/1340-1413) ve Sa'deddin Taftazânî (722-792/1322-1390)'nin

¹³³ N. Şâmî, ZN, s., 289

¹³⁴ aynı yerde

¹³⁵ N. Şâmî, ZN, s., 342-343

¹³⁶ N. Şâmî, ZN; Semerkandî, MS; Taşöprülüzade, ŞN'ye bkz.

¹³⁷ Fazilet, ilim ve mevki sahibi Semerkand büyüklerinden Hoca Abdülmelik Semerkandî Timur zamanında Semerkand'ın Şeyhulislami idi. Onun soyu Devletşah eserini telif ettiği sıralarda bile aynı itibarı gördüklerini kaydetmiştir. (Devletşah, TŞ, s. 397)

Timur'un meclisinde birçok ilmî konu üzerinde mübahasa ve münazaralarda bulunmaları¹³⁸ geleneği daha sonra Şahruh'un sarayında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fatih döneminde ve daha birçok yerde devam etmesine sebep olmuştur.¹³⁹ Timur sarayında gerçekleşen münazaralarda Cürcanî'nin görüşleri tutulurken¹⁴⁰, Şahruh sarayında Taftazanî'nin görüşlerini savunanlar üstün tutulup Taftazanî torunları Şahruh sarayında büyük itibar görmüş ve bu durum Huseyin Baykara döneminde de devam etmiştir. Osmanlı âlimlerinden birçoğunun Cürcânî ve Taftazânî'nin eserleri üzerinde şerhler, haşiyeler yazdıkları ve sıkça atıfta buldukları bilinmektedir. Onların eserleri medreselerde okutulmuş ve büyük ün kazanmışlardır. Timurlular döneminde dinî ilimlerin yanı sıra ulûm al-avâil dediğimiz riyazî ve tabîî ilimler alanında da birçok âlim yetişmiş ve bu ilimde ilerlemeler kaydedilmiştir.

Bir devlet adamı olmaktan çok kendisi de bir âlim olarak tarihe geçen Uluğ Bey b. Şahruh b. Timur zamanında ilmî faaliyetlerin daha çok ilerlediğini ve Semerkand'ın âlimler, şairler, hattatlar, sanatkarlar, mimarları cezbeden merkez haline geldiğini o dönemlerde yazılmış olan kaynaklardan¹⁴¹ ve günümüze kadar ulaşmış olan yapılardan anlamaktayız. Matematik, astronomi, tıp, dil, edebiyat, tarih ve din ilimlerinde büyük gelişme olmuştur.¹⁴² Aynı zamanda daha önce bahsi geçen Çağatay Edebiyatı parlak bir devrini yaşatmıştır.

Giyasuddin Cemşid al-Kâşî, babasına yazdığı mektuplarında Semerkand'daki ilmî faaliyetleri hakkında şunları bildirmektedir; "Kâşan ve dolaylarında çeşitli ilim dallarının her biri için o dalda bilgi sahibi olmak iddiasında olan bir iki kişi bulunur, ve bu gibi kimseler böyle bir bilgiye sahip olmasalar da kendilerini sevenler onların iddialarının doğruluğuna inanır ve gerçekten bu dallarda bilgili de olsalar bazı kimseler onların ilmini inkâr ederler. Böylece işin hakikati kimsece bilinmez. Halbuki Semerkand bölgesinde durum hiç de böyle değil. Hangi ilim dalını alırsak alalım, o fen erbabının çoğu burada toplanmış bulunuyor. Ulu

¹³⁸ Taşkoprülü-zâde, ŞN, s.43-44

¹³⁹ a. e., s. 134, 161

¹⁴⁰ Timur devletin koruyucusu ve özellikle peygamber soyundan gelenlere fazla saygı göstermiştir. Meclislerde münakaşalarda bulunan Seyyid Şerif Cürcanî ile Allâme Taftazanî hakkında şöyle demiştir: "Biz bu iki âlimi bilim bakımından eşit seviyede olduklarını farzetsek bile Seyyid Şerif en şerefli soydan gelmektedir. (a. e., s. 43)

¹⁴¹ Giyasuddin al-Kâşî'nin mektupları, Semerkandî, MS; Devletşah, TŞ.; Babur, BN.

¹⁴² B. Ahmedo-Z. Menurov, *el- Arab va'l-İslam fi Uzbekistan, Tarih Asya al-Vusta min Eyyâm al-Asar al-Hakima Hatta al-Yavn*, c. I, Beyrut-Lubnan 1997, s. 235-236

Başbuğ ilim adamı olduğu için ve ilme vukufu son derece derin olduğundan, ayrıca ilim adamları da çok sayıda mevcut bulunduğundan, burada bir mesele bir defa tahakkuk edince, daha önce başka türlü konuşmuş olan kimseler, konuyu anlamayanların gözünü boyamak için inatçılık edip bir takım kusurlar bulmak iddiası ile işi uzatamaz. Çünkü ilim adamlarının en seçkinleri burada hazır bulunuyor. Bazen medresede kendileri ile herhangi bir öğrenci arasında, hangi ilim dalında olursa olsun, öyle bir karşılıklı münakaşa olur ki, bunun tavsifi imkânsızdır. Kendileri bunun böyle olmasını irade etmişler ve ilmî meselelerin iyice anlaşılmadıkça kabul edilmemesine ve nezaket icabı olarak anlaşılmış gibi davranılmamasına müsaade etmişlerdir. Yine, denemek maksadıyla, ortaya yanlış bir mesele atar ve bunu kabul eden olursa, meseleyi yeni baştan açar ve gayri samimi bir şekilde konuşmuş olan kimseyi mahçup eder.”¹⁴³ Bu örneklerden Uluğ Bey zamanında çok seviyeli ve ciddî çalışmaların yapıldığı ve ilme çok önem verildiği anlaşılmaktadır. Onun yalnız riyazî ve tabiî ilimlerde değil aynı zamanda dinî ilimlerde de konulara vakıf olduğunu şu örneklerden anlamaktayız; “Kur'an-ı Kerim'in çoğunu ezber biliyor. Tefsirleri ve müfessirlerin her âyet hakkındaki sözleri hep aklında, bunları iyice biliyor. Her vesile ile de o durumda münasip düşen âyetleri kolaylıkla hatırlayıp zikrediyor ve çok güzel iktibaslar yapıyor. Kendisi her gün hafızlar huzurunda iki Kur'an cüz'ünü akıcı bir şekilde ve kaidelere tamamen uygun olarak okur. Bunda da hiçbir yanlış yaptığı vâki değildir. Arapça sarf ve nahiv bilgisi çok iyi ve Arapça kompozisyonu mükemmel. Aynı suretle fıkhıta vukufu derin, mantık ile edebî sanatlarda ve usulde (arûzun esasları) de behre sahibidir.”¹⁴⁴ Dinî ilimlerde derin bilgilere sahip olduğu kadar riyazî ve tabiî ilimlerin ehline gösterdiği itibarı onlara da gösterdiğini anlamak mümkündür.¹⁴⁵ Onun devletinin eşğinde bulunanalarla çok yakından ilgilendiği ve münasebetlerde bulunduğunu al-Kâşî mektuplarında övgülerle bahsetmektedir.¹⁴⁶

Abdullatif b. Uluğ Bey babası gibi astronomi, matematik ve tarih ile ilgileniyor bunların yanında din adamları ve dervişlere saygıda kusur etmiyor, onların derslerine devam ediyor, hatta tartışmalara da katıldığı ve tartışma yapacak kadar Arapça ve Farsça'ya vakıf olduğunu

¹⁴³ Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasuddin-i Kâşî'nin Mektubu*, TTK. Ankara 1960, s. 76, 78, 82, 91

¹⁴⁴ a. e., s. 77

¹⁴⁵ Devletşah, *TŞ*, s. 428

¹⁴⁶ A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti hakkında Gıyasuddin-i Kâşî'nin Mektubu*, s. 88

gösteren örnekler bulunmaktadır.¹⁴⁷ Ebu Sa'id b. Muhammed b. Miranşah, genç yaşlarında Uluğ Bey'in yanında ve ilim çevresinde büyümüş ve astronomi, matematik, tarih, din ilimleri eğitimi almış, hatta bu ilimlerle ilgilendiği bilinmektedir. Ancak her ikisi de kendi dönemlerinde din âlimlerinin etkisinde kalmışlardır. Ebu Sa'id ve oğlu Ahmed'in Nakşibendî tarikatının şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar'ın tesiri altında kalmaları ile dönemleri din adamlarının hakimiyet devri olmuştur. Bu durum ve devamlı siyasî iç karışıklıkları âlimlerin Semerkand'ı bırakıp kendi ülkelerine dönmelerini veya başka ülkelere gitmelerini hızlandırmıştır.

Herat havzasına gelince Şahruh, Timur tarafından Horasan valiliğine tayin edilmesiyle daha ilk günlerden itibaren Herat ve civarının imar işleriyle uğraşmış ve burayı bir bilim ve kültür merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Şahruh'un Timurlu başkentini Semerkand'dan "İslâm kubbesi" Herat'a taşıması Maverâünnehir ovağında eski Horasanlıların fıkıh, eğitim ve din merkezlerine doğru bilinçli bir değişikliği göstermektedir. Bu da bize kültürleşmede yeni bir çağın başladığının işaretini vermektedir. Şahruh'un 813/1410-1411'de Herat'ta külliye inşâ ettirmesi, dine önem vermesi, şiiilere karşı sunnî akideyi yaymak amacıyla Hanefî ve Şafî mezheplerinin fıkıhlarını iyi bilen müderrisleri bu külliyyeye tayin etmesi¹⁴⁸ dinî ilimlere daha çok ağırlık verdiğini hissettirmektedir. Şahruh sarayında ve meclislerde cereyan eden tartışmalar, felsefe ile "yabancı ilimleri" tercih eden Cürçânî'ye karşı fıkıh ile dinî ilimleri vurgulayan daha muhafazakâr yaklaşıma sahip olan Taftazânî'nin ve onun âlimliğinin haklılığını göstermektedir. Şahruh medresesinde fıkıhta ve yüksek öğrenimde istikametini bu temayül belirlemiş, keza Horasan'da Timurlu idaresinin en sonuna kadar yeni bir şekilde ihdas edilen "şeyhülislâm" makamını kendi tekellerine alıp devam ettirenler Taftazânî'nin torunlarıydı.¹⁴⁹

Herat uzun bir müddet sonra Huseyin Baykara ve onun veziri, aynı zamanda en yakın arkadaşı Ali Şir Nevâî zamanında yine kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiş, çok sayıda âlim, sanatkâr ve mimarları himayeye almışlardır. Böylece her ne kadar Timurlular devrinde

¹⁴⁷ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 81

¹⁴⁸ M. E. Subtelny-A. B. Khalidov, a. g. m., s. 211, 213

¹⁴⁹ a. g. m., s. 214

devamlı siyasî çalkantılar yaşanıyor ise de ilmî faaliyetlerin tamamen sönmediğini ve devam ettiğini söylemek mümkündür.

C. KÜTÜPHANELER

Yaklaşık 750-850 yılları arasında bir asır kadar devam eden tercüme faaliyetleri sonunda, riyazî ve tabii ilimler sahasında İslâm dünyasında büyük âlimler yetişmiştir. Bu âlimlerin yetişmesinde eğitim müesseselerinin yanında kütüphaneler de büyük rol oynamıştır. Cami kütüphaneleri yanında muhtelif bilim dallarına ait eserleri ihtiva eden kütüphaneler de vardı. İlk önemli kütüphanelerden birisi de yukarıda bahsi geçen ve ayrıntılı olarak ele alınan Bağdad'daki Hizanat al-Hikma kütüphanesidir. Beytülhikme'yi bizzat görmüş ve kütüphaneden faydalanmış olan İbn Nedim, bu konuda çok değerli bilgiler vermektedir. Onun tespit ettiği mütercimler listesine göre, Yunanca'dan Süryanice'ye, Süryanice'den Arapça'ya veya Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edenlerin sayısı kırk yediyi buluyordu. Farsça'dan Arapça'ya on altı, Sanskritçe'den Arapça'ya üç kişi tercüme ediyorlardı. İbn Vahşiye de birçok kitabı Nebatî dilinden Arapça'ya çevirmişti.¹⁵⁰ Bunu diğer şehirlerde kurulan kütüphaneler takip etmiştir. Bunlar arasında; Beytülhikme'nin çok zengin kütüphanesi dışında şair ve âlim Abu'l-Kasım Cafer b. Muhammed b. Hamdan al-Mavsıfı'nın Musul'da kurduğu Dârülilim Kütüphanesi, Basra'da İbn Savvâr ve Harirî tarafından yaptırılan iki kütüphane, İbn Savvâr'ın Ramhürmüz'de tesis ettiği kütüphane, 1059 yılında yüz bin cilt kitap ihtiva ettiği söylenen Kerh kütüphanesi ve Halife Mustansır'ın yaptırdığı Mustansırıyye Medresesi kütüphanesi sayılabilir.¹⁵¹

394/1004'te Kahire'de İnşa edilen Dârülhikme'nin kütüphanesinde dil, edebiyat, fıkıh, hadis, tefsir, tarih, tıp, felsefe, astronomi, matematik, kimya ve astroloji ile ilgili 1 600 000 kadar kitabın olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵²

Maveraünnehir'de önemli kütüphanelerden biri Sâmânîler döneminde Buhara'da inşa edilen kütüphanedir. Burada İbn Sina'nın bu kütüphane hakkındaki hâtırası zikredilmeye değerdir.

¹⁵⁰ İbn Nedim, *al-Fihrist*, s. 340-342

¹⁵¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, cilt I, TDV, İstanbul 1987, s. 44

¹⁵² Mahmut Kaya, "Dârülhikme", *DİA*, cilt 8, TDV, İstanbul 1993, s. 537

İbn Sina: "...Birçok odası bulunan bir eve girdim. Her odada birbirinin üstüne konulan kitap dolusu sandıkları gördüm. Her odada bir ilimle ilgili kitaplar bulunuyordu. Orada birçok insanın ismini bile bilmedikleri kitapları gördüm. Böyle toplanmış kitapları ne önce ne de sonra görebildim..." diye zikretmiştir. Ayrıca İbn Sina biyografisinde Buhara'da âlimlerin ve şairlerin buluştukları kitap pazarlarının olduğunu da bahsetmiştir.¹⁵³

Maveraünnehir, Orta Çağda kütüphaneleri ve el yazma koleksiyonları ile de şöhret bulmuştur. Ortaçağ tarihçilerinin de eserlerinde Semerkand, Buhara, Merv, Gürgenç gibi şehirlerin kütüphanelerinden ve onların zenginliklerinden bahsettiklerini görmek mümkündür. Mesela Yakut (1179-1229), eserinde Moğol istilâsından önce bulunduğu ülkelerden bahsederken Horasan ve Maveraünnehir şehirlerindeki kütüphanelerden, onların zenginliğinden ve kendisinin birçok kütüphaneden yararlandığını beyan etmiştir. Seyahat esnasında üç sene kaldığı ve çalıştığı Merv'deki 12 kütüphaneden hayranlıkla bahseder. Onun dediğine göre Merv'deki kütüphanelerden biri 12.000 cilt kitaba sahipti.¹⁵⁴ Moğol istilâsından hemen önce buralarda bulunan Yakut Hamavî'nin ifadesine göre, 10 büyük vakıf kütüphane ve bir büyük cami vardı. Bu büyük caminin içinde Sancar'ın adamlarından İzzeddin Zancânî tarafından kurulan al-Hizânat al-Aziziyya'da 12.000 cilde yakın kitap vardı. Yine aynı camide al-Hizânat al-Kemâliyye adlı bir başka kütüphane daha bulunuyordu. Bunlardan başka Şeref al-Mülk Mustavfî Ebu Sâid Muhammed b. Mansur'un Hanefilere mahsus medresesi, Nizâm al-Mülk'ün Nizâmiye Medresesi'ndeki kütüphaneleri Sââmânî Hanedanı'na âit diğer iki kütüphane Âmidiye ve Hâtuniye medreseleri kütüphaneleri, Zamîriye ve Mecd al-Mülk kütüphaneleri bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerden bolca ve kolaylıkla yararlanan Yakut al-Hamavî, dünyanın hiçbir şehrinin Merv ile boy ölçüşemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁵⁵ Burada kütüphanelerin İslâm eğitimi ve ilmî faaliyetleri ile sıkı bağlantıda olduğu anlaşılmaktadır.

Timurlular döneminde de birçok kütüphane inşa edilmiştir. Bu dönemde diğer kurumlara verilen değerler gibi bunlara da önem verildiği kaynaklarda geçen kütüphanelerin çokluğundan belli olmaktadır.

¹⁵³ G. P. Matviyevskaya-H. Tlaşev, *Matematiçeskiye i astronomiçeskiye rukopisi uçyonih Sredney Azii X-XIII vekov*, FAN, Uz. SSR, Taşkent 1981, s. 4

¹⁵⁴ YAKUT, nak. G. P. Matviyevskaya-H. Tlaşev, *a. g. e.*, s. 4

¹⁵⁵ Yakut Hamavî, *Mu'cemu'l-Udeba*, nak. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, cilt 5/1, MEB, İstanbul 1977, s. 287

Sultanların, medreselerinde bulunan müderrislerin yazmış oldukları kitapları, yazıyı sanat haline getirmiş olan hattatlara çoğalttırarak ve tezhip yaptırarak kütüphanelerine koydukları bilinmektedir.¹⁵⁶

Şahrüh Herat'ta inşa ettirdiği medresesinin kütüphanesini usul ve furu', dinî ve tabîî ilimler üzerinde yazılmış olan kitaplar ve dünyanın her tarafından getirttiği nadide eserler ile doldurduğu söylenmektedir.¹⁵⁷ Bu dönem sultanlarından Uluğ Bey dünyanın en büyük kitap koleksiyonu yapanlar arasında sayılmaktadır. Onun da kütüphaneler yaptırdığı bilinmektedir. Burada daha önce bahsi geçen Buhara ve Semerkand'daki Uluğ Bey Medreseleri bünyesinde gelişen kütüphaneler önemli bir yere sahiptir. Baysungur b. Şahrüh Herat'ta bulunan özel kütüphanesini zamanının sanat merkezi haline getirerek sanatkâr, hattat ve minyatörcülerin hâmesi olduğunu daha önce de bahsetmiştik. Cafer Baysungurî de bu kütüphanenin müdürü olarak çalışmıştır. Daha sonra sanatçılar heyeti sanat merkezi vazifesini gören Baysungur Külliyesini oluşturmuşlardır.¹⁵⁸ Ali Şir Nevâî kütüphanesi de en önemli kütüphaneler arasına girmektedir. Böylece Timurlular dönemi ilim hayatında kütüphanelerin de büyük önemi haiz olduklarını söylemek mümkündür.

Timurlular devrinde de en önemli müesseselerin biri olarak medreseler inşa edilmiştir. Elimize geçen kaynaklara göre 60'tan fazla medrese tespit edilmiştir. Timurlu medreselerinin en önemli özelliklerinden biri de dinî ilimlerin yanında tabîî ve riyazî ilimler okutulmuş, hatta bu ilimler yaygınlık kazanmış olmasıdır. Ancak ne yazık ki Ali Şir Nevâî ve Hoca Ahrar'ın vakfiyeleri dışında bu medreselerin işleyiş fonksiyonları müfredat ders programları ile ilgili geniş ve aydınlatıcı bilgi içeren her hangi bir belge veya vakfiyelere rastlanmamıştır. Dolayısıyla da müderrisler medreselerde ne gibi dersler veriyorlardı, öğrencilerin ve müderrislerin kendi aralarında derecelendirme var mıydı, varsa nasıldı gibi sorulara kesin bir cevap verilememiştir. İlmî teşkilat ile ilgili bizi aydınlatıcı bilgi içeren her hangi bir kayıta da rastlanmamıştır. Ayrıca ilmî sirkülasyonu ve hoca-talebe ilişkilerini takip etme bakımından âlimlerin ilmî şecereleri ve ilmî faaliyetleri de önemli bir yere sahiptir. Bunların yanında ilmî gelişmeleri besleyici bir müessese olması bakımından kütüphanelerin de rolü büyüktür.

¹⁵⁶ Saffet Bilhan, *a. g. e.*, s. 59

¹⁵⁷ M. E. Subtelny, A. B. Khalidov, *a. g. m. s.* 213

¹⁵⁸ R. Uslu, *a. g. e.*, s. 41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. TİMURLULAR DEVRİ ULÛM EL-EVÂ'İL (MATEMATİK, ASTRONOMİ VE TIP BİLİMLERİ) VE DİĞER BÖLGELERE ETKİLERİ

A. MATEMATİK

1. Timurlular Devri'nde Matematik

Ortaya çıkış itibarıyla çok eskilere dayanan matematik, İslâm dünyasında da önemli bir yer edinmiştir. Muhammed b. Musa Harezmi (IX), Abu al-Vafa Bizcâni (X), Abu Reyhan Muhammed b. Ahmed Birûni (X-XI), Abu al-Hasan Ali b. Ahmed Nasavi (XI), Gıyasuddin Abu al-Feth Ömer b. İbrahim Hayyâm (XI-XII) ve Nasîruddin al-Tûsî (XII) gibi birçok meşhur İslâm âlimi tarafından geliştirilen matematik ve geometri, Timurlular devri matematiğinin zeminini hazırlamakla onun inkişafını sağlamıştır.¹ Timurlular devri matematiği, astronomide olduğu gibi büyük başarılarla imza atmış ve bilim tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Timurlular devri biliminden bahsederken daha ziyade Semerkand'daki Uluğ Bey ekolü aklımıza gelir. Uluğ Bey ekolünün ortaya çıkışının başlıca iki sebebi vardır. Birincisi, Timur tarafından âlimlerin getirilmesi ve onlara sağlanan ilmî ortam bu ekolün ortaya çıkması için zemin hazırlamıştır. Meselâ Maverâünnehir ve Horasan'ın riyazî ve tabiî ilimlerdeki şöhretini duyan Kadı-zâde'nin, bu ilimleri tahsil etmek için oralara doğru uzun yolculuğunu, ayrıca al-Kâşî'nin babasına yazdığı mektubunda Semerkand'da matematik ile uğraşan çok sayıda ilim adamının bulunduğunu hatırlarsak; Uluğ Bey ekolünün, Timur dönemine hatta daha eski dönemlere kadar dayandığı ve bu geleneği sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Timur'un kendisi, oğulları ve torunları tarafından himaye edilen matematik ile uğraşan ve eserler telif eden âlimler arasında Cürcânî, Abdullah b. Lisanuddin Sanî, Celaluddin Abdurrahman Sedir, Mevlana Muhammed Kâhkî-i Kuhistânî gibi birçok âlimi zikretmek mümkündür.

¹ C. H. Sirajdinov-G. P. Matviyevskaya, "O matematicheskikh rabotah shkoli Ulugbeka", *İz istorii epohi Ulugbeka*, ed. A. K. Anderes, AN Uz SSR, Taşkent 1965, s. 173

Uluğ Bey ekolünün, böyle bir ilerlemeye imza atmasının ikinci sebebi, Uluğ Bey'in kendisinin de bir matematikçi kadar derin bilgiye sahip olmasıdır. Bu durum ilimlere itibarın artmasını sağlamıştır. al-Kâşî'nin mektubunda "Uluğ Bey, matematiğin çeşitli dallarında büyük maharet kazanmış ve bu mahareti o dereceye erişirmiş bulunuyor ki, bir gün atla dolaşırken, hicrî sekiz yüz on sekiz yılının Recep ayının onu ile on beşi arasındaki bir Pazartesi gününe rastladığı bilinen bir tarihin güneş yılına göre senenin hangi gününe isabet ettiğini, bu bilgiye dayanarak zihnî hesaplama bulmak istedi; bu maksatla, at üzerinde, güneşin o güne tekabül eden boylamını iki dakikaya varan bir teferruat sınırına kadar hesapladı ve attan inince sonucu bana sordu. Zihnî hesapta bazı miktarları akılda tutmak ve hesap neticelerini bunlara dayanarak çıkarmak icap eder. Halbuki hâfızada bir yetersizlik mevcuttur. Bu sebeple, vâkıa sonucu derece ve dakika cinsinden (doğru olarak) çıkaramamış, derece ile iktifa etmişti. Fakat bunu günümüz insanları arasında hiç kimse yapamaz; zihnî hesapta bu derece maharet kimseye müyesser değildir."² şeklindeki ifadesi de buna bir delil teşkil edebilir.

Giyasuddin al-Kâşî, Uluğ Bey dönemindeki ilmî atmosfer ile ilgili babasına yazdığı mektuplarında matematikte behre sahibi kimseler hakkında "Günümüzde Semerkand'da, altmış-yetmiş kadar matematik bilen şahıs var. Çünkü Semerkand'da on iki senedir bu şehrin insanları bu konu ile meşgul olmuşlar ve şimdi de onlar büyük bir ciddiyetle çalışmaktalar. Nitekim, Ulu Başbuğ'un kendisi de bu ilim üzerinde uğraşüyor."³ gibi bizim için çok önemli malumat vermekte ise de ne yazık ki o, ikinci mektubunda Kadı-zâde Rûmî ve Mevlana Bedreddin dışında hiçbir âlimin adını zikretmemektedir. Bizim için en önemli kayıtlardan sayılan bilgilerden biri de şudur; "İlim adamlarının en seçkinleri Semerkand bölgesinde toplanmış bulunuyor. Tüm ilim dallarında ders veren müderrisler burada çok sayıda mevcut ve bunların çoğu matematik üzerinde çalışıyor. Bu arada iki kişi *Aşkal-i Ta'sis* (Euclides'in ana teoremleri) üzerinde yazdıkları birer eseri yarıya getirmiş bulunuyor, bir kişi *Tacnis-î Hisab'a*⁴ bir şerh yazıyor, bir başkası da hataeyn meselesine geometrik ispat üzerinde bir risâleyi sona erdirmiş vaziyette. İçlerinde en bilginleri olan Kadı-zâde Rûmî ise *Şarh-i Çağminî*⁵ ve *Şarh-i*

² A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Giyaseddin-i Kâşî'nin Mektubu*, s. 77

³ *a. e.*, s. 86

⁴ Siracuddin Abu Tahir al-Secavendî'nin *Tacnis fi'l-Hisab* adlı eseridir. (C. Brockelmann, GAL, cilt I, Leiden 1943, s. 379, Supl. cilt I, s. 651)

⁵ Çağminî, *al-Mulahhas fi'l-Hay'a* adlı eser yazmıştır.

*Aşkâl-i Ta'sis*⁶ adlı eserlerini yazmış bulunuyor. Müneccimler ve hesaplama uzmanları da çok sayıda mevcut.”⁷

Giyaseddin al-Kâşî, Kadı-zâde Rûmî, Muinuddin Kâşânî ve oğlu Mansur Kâşânî, Mansur Kâşânî'nin öğrencisi Abdul'ali İbn Muhammed Bircandî ve Ali Kuşçu ünlü matematikçiler olarak Semerkand matematik ekolünü temsil etmişlerdir.⁸

Her ne kadar Uluğ Bey'in vefatından sonra Semerkand bölgesinde ve Timur oğullarının hakimiyetlerini sürdürdüğü bölgelerde matematik bir daha o parlak dönemini yaşayamadıysa da Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde bulunan âlimler tarafından çalışmalara devam edilmiş, matematik hakkında eserler yazılmış ve dersler verilmiştir.

Timurlular devri matematikçileri telif ettikleri eserleri ile matematik tarihinde derin bir iz bırakmışlardır. Matematik çalışmaları daha önceki İslâm matematikçilerinin kullandıkları matematiğin devamı olarak sayılmakta ise de Timurlular devri âlimleri kendilerinden önce gelen matematikçilerin eserlerini okumak, onlara şerhler ve haşiyeler yazmakla kalmamışlar aritmetik, geometri, trigonometri vb. sahalarda başarılar elde etmişlerdir. π sayısının ve 1 derecelik yayın sinüsünün hesaplanması, üçgenler ve açılar ile ilgili yazdıkları eserler bu çalışmalardan birkaçıdır.

2. Timurlular Devri Medreselerinde Matematik Eğitimi

Timurlular'da medrese ile meclislerin önemli bir yere sahip olduğunu daha önce de belirtmiştik. Timur ve Şahruh döneminde olduğu gibi Uluğ Bey döneminde de standart eğitim faaliyetlerinin yanında meclislerde, çeşitli konular üzerinde sık sık münakaşa ve münazaraların yapıldığı bilinmektedir. Medreselerde ders veren müderrislerin aynı zamanda meclislerde de buldukları malumdur. al-Kâşî mektubunda medrese ile meclis hakkında şunları ifade etmektedir: “Ulu Başbuğ birkaç günde bir derslerde hazır bulunuyor ve huzurlarında riyazî ilimler hakkında ders verilmesini tercih ediyor. Riyazî ilimlerde kendisi

⁶ Muhammed b. Eşref al-Semerkandî'nin *Aşkâl al-Ta'sis* adlı eseridir.

⁷ A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Giyaseddin-i Kâşî'nin Mektubu*, s. 78

⁸ S. H. Sirajdinov-G. P. Matviyevakaya, a. g. m., s. 175

çok büyük maharete sahip, astronomide cari usullerin ispatlarını çok güzel yapar ve kaideler istihracını gereği gibi bilir. *Tazkira* ve *Tuhfa* üzerinden o kadar iyi ders veriyor ki buna hiçbir ilâve tasavvur olunamaz. Ben de tabi, bu derslerde ispat-ı vücut ettim. Burada ilim taliplerinin (ilim adamları ve bilginler) bilgilerinin mihenk taşlarından biri şu ki, ders halkasındaki dinleyici o gün ele alınacak meselenin ne olduğunu bilmez. Hâlbuki medrese müntesipleri bu münasebetle hazırlanmış ve eldeki konuyu etraflı bir şekilde etüt etmiş bulunurlar. Derslerin takriri bitip münakaşalara geçilince ben de tartışmalara katıldım..."⁹ Burada medreselerde riyazî ve tabiî ilimlerin okutulduğu sonucuna varmak mümkündür. Ayrıca al-Kâşî mektuplarında meclislerde ortaya konulan meseleler ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Onlardan biri de şudur: "Bir gün, Ulu Başbuğ, Allah onun devletini ve hükümranlığını daim kılsın, mütalaa ile meşgulmuş ve Kadı-zâde de yanında hazır bulunanlar arasında imiş. Bir ispat münasebetiyle *Kanun-i Mes'ûdî*'ye atıf varmış ve *Kanun-i Mes'ûdî* oraya getirilmiş. Aranan ispat bu toplantıda anlaşılamadığı için, Kadı-zâde, meseleyi incelemek üzere, bu kitabı hücrelerine götürmüştü. İki gün sonra kitabı geri getirdiğinde eldeki nüshanın bu yerinde atlanmış bir kısım olduğunu, meselenin bu yüzden tamamıyla aydınlanmadığını, bir başka nüsha bulup onunla karşılaştırmak gerektiğini söyledi. Önceki iki gün ben rahatsızdım. Ateşim vardı. Bu sebeple evimden çıkmamış, ilk defa olarak o gün toplantıya katılmıştım. Kadı-zâde henüz meclisten ayrılmamıştı. Bir ara Ulu Başbuğ bana baktı ve "Bu meseleyi mevlamız çözsün." diyerek Kanûn-i Mes'ûdî'yi bana uzattı. Meseleden beş altı satır okur okumaz bütün problemi açıkladım. Yazmada atlanmış hiçbir şey yoktu."¹⁰

Kâşî'nin anlattıklarına göre ilim adamlarının en seçkinleri Semerkand bölgesinde toplanmış bulunuyorlar. Bütün ilim dallarında ders veren bu müderrislerin çoğu riyazî ilimler üzerinde çalışıyor.¹¹ Burada medreselerin büyük önem taşıdığı ve medreselerde matematik derslerinin verildiği ve kaynaklara göre Timurlular devrinde medreselerde riyazî ve tabiî ilimleri okutmanın yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır. Uluğ Bey'in Semerkand'da yaptırdığı her bir kenarında müderrislerin ders vermesi için dershanelerin bulunduğu medresede Kadı-zâde ders verince bu müderrislerin talebeleriyle onun ders halkasında hazır buldukları bilinmektedir.¹²

⁹ A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Giyaseddin-i Kâşî'nin Mektubu*, s. 77-78

¹⁰ a. e., s. 81-82

¹¹ a. e., s. 78

¹² Taşköprülü-zâde, *ŞN*, s. 16

Ayrıca daha önce bahsi geçen al-Kâşî'nin verdiği malûmatlara göre Semerkand'da 60-70 kadar matematikçinin çalışmış olması, *Aşkâl al-Ta'sîs* ve *Tacnîs fi'l-Hisâb* eserleri üzerine yapılan şerh ve haşiyeye çalışmaları bize matematiğe verilen değeri göstermektedir. Bu eserlerin yanında al-Kâşî'nin *Miftâh al-Hisâb*'ı, Kadı-zâde'nin *Şarh Aşkâl al-Ta'sîs*'i ve Ali Kuşçu'nun *Risâla dar İlm-i Hisâb*'ı büyük itibara sahip oldukları ve ders kitapları olarak okutuldukları anlaşılmaktadır. Ancak medreselerde okutulan müfredat matematik ders programıyla alakalı geniş bir malumata sahip değiliz. Bütün bu bilgilerin sadece Uluğ Bey Medresesi için geçerli olduğunu söylemek yanlış olur. Çünkü Herat'ta ve Horasan'ın diğer bölgelerinde de Fasihuddin al-Kuhistânî, Lahicî ve Azerbaycanlı Fathullah gibi âlimlerin de medreselerde ders verdikleri bilinmektedir.

3. Timurlular Devri Matematik Eserleri

Timurlular devri matematikçileri tarafından telif edilen eserler matematik tarihinde önemli bir yere sahiptir. Timurlular devrinde Abdullah b. Lisaniddin-i Sâni, Celaluddin Abdurrahim Sedir gibi matematikçilerin yaşadıklarına dair bilgiler mevcut ise de¹³ hayatları ve eserleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Zamanının meşhur âlimlerinden Seyyid Şerif Cürcanî (740-816/1339-1413) tahsil için Anadolu, Mısır, Şam gibi birkaç bölgede bulunmuştur. 789/1387'de Timur Şiraz'ı zaptedince Cürcanî'yi de Maverâünnehir'e davet etmiştir. Semerkand'a gitmeye mecbur kaldığını bizzat kendisi *al-Misbâh* adlı eserinin mukaddimesinde zikretmiştir.¹⁴ 807/1405'te Timur'un ölümü üzerine Semerkand ve Maverâünnehir büyük bir anarşi yuvası haline gelince âlimlerin birçoğu gibi Cürcanî de Semerkand'dan ayrıлып Şiraz'a dönmüş ve 816/1413'te orada vefat etmiştir.¹⁵

Cürcanî nahiv, sarf, belagat, tefsir, hadis, usûl-i hadis, mubahasa ve münazara, ilm-i vad', matematik, astronomi ve tasavvuf sahalarında değerli eserler telif etmiş ve eserleri âlimler tarafından kabul görülmüştür.¹⁶ Onun matematiğe dair iki eser telif ettiği bilinmektedir. *Haşiya*

¹³ Mirhond, *HS*, cilt III, s. 543-546

¹⁴ Cürcanî, *al-Misbâh*, SK., Turhan Sultan, nr. 287, vr. 1b

¹⁵ Cürcanî'nin ölüm tarihi ile ilgili çeşitli tarihler söyleniyor ise de en doğru olanı 816/1413'tür. Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcanî*, İstanbul 1984, s. 92-93

¹⁶ S. Gümüş, *a. g. e...*, s. 97

ala Euclides li Seyyid Şerif al-Cürcânî adlı eseri Nasîruddin Tûsî'nin *Tahrîr-i Euclides* isimli eserine yazdığı haşiyedir. Eser Arapça olup, kütüphanelerde bulunmaktadır.¹⁷ Diğeri de Semerkandî'nin (öl.600/1203) *Aşkâl al-Ta'sîs* adlı eserine bir haşiyeye yazdığı bazı kaynaklarda zikredilmekte¹⁸ ise de kütüphanelerde nüshasına rastlanamamıştır.

Döneminin en önemli ve değerli âlimerinden Allame Taftazanî'nin de kaynaklara göre, *Haşiya ala Makala fi Tesâvi al-Zavâya al-Suls* adlı matematik bir eserin olduğu bilinmektedir.¹⁹

Timurlular devri tarihçilerinden Şerefuddin Ali Yezdî, aritmetik konusunda *Risâle-i Ukud-i Asabi'* adlı küçük bir risâle telif etmiştir. Ukûd-i Asâbi' parmakların boğumları anlamına gelmektedir. Parmakları belli bir sayı karşılığında tutup, sonra parmakların şekil ve konumları için de birler, onlar, yüzler ve binler tertip etmişlerdir. Böylece pek çok kaide ve kural meydana gelmiştir.²⁰ Müellif de bu eserinde birden on bine kadar olan sayıların parmak boğumlarıyla hesaplama işleminin tespitini on dokuz şekilde ortaya koymuştur. Şöyle diyor: Sağ beş parmaktan serçe, orta ve yüzük parmak dokuz birlik, şahadet ve baş parmağı dokuz onluk, sol beş parmaktan şahadet ve baş parmağı dokuz yüzlük, serçe, orta ve yüzük parmak dokuz binlik boğumlara tahsis edildi. Bu durumda birlik boğumların şekli birden dokuza kadar, binlik boğumların şekli birden bine kadar aynıdır...²¹ Risâle Farsça kaleme alınmış olup kütüphanelerde bulunmaktadır.

Timurlular devri âlimlerinden olup ancak hayatı ve eserleri ile ilgili pek bilgi bulamadığımız Koca Mansur Karabuğay-ı Tûsî hakkında Devletşah şöyle demektedir: "Şahruh zamanında Alaüddavla'nın mülazemetinde bulunurdu. Şahruh'un divanına mensup olanlar kendisinden hesap öğrenirlerdi."²²

Uluğ Bey ekolünün büyük âlimlerinden ve matematiğin en önemli temsilcilerinden sayılan ve zamanının 'İkinci Batlamyusu' diye adlandırılan Mevlana Giyasuddin Cemşid b. Mes'ud b.

¹⁷ Cürcânî, *Haşiya ala Euclides li Seyyid Şerif Cürcânî*, SK., Hüsrev Paşa, nr. 227, vr. 1b-161a

¹⁸ al-Sehavî. *al-Dav'*, cilt V, s. 329, nak. S. Gümüş, *a. g. e.*, s. 155

¹⁹ *Arapskiye Rukopisi Instituta Vostokovedeniya*, ed. A. B. Khalidöv, cilt I, AN SSSR, Moskva 1986. s. 454

²⁰ Cevat İzgi, *a. g. e.*, cilt I, s. 196

²¹ Ş. A. Yezdî, *Risâle-i Ukud-i Asabi' li Şerefuddin Ali Yezdî*, SK., Esad Efendi, nr. 3722, vr. 115a-116b

²² Devletşah, *TŞ*, s. 528

Mahmud Tabib al-Kâşî (Kâşânî), yaklaşık 790/1388'de Kaşan'da dünyaya gelmiştir. al-Kâşî kendi ülkesinde eğitim aldıktan sonra Şiraz'da İskender b. Ömer Şeyh'in himayesinde bulunmuş, orada ders vermiş ve eserler yazmıştır. Ancak 817/1414'te İskender'in öldürülmesi üzerine Herat'a gelmiş ve bir müddet Şahrub b. Timur'un himayesinde bulunmuştur. Daha sonra Kadı-zâde'nin tavsiyesi üzerine Uluğ Bey tarafından Semerkand'a davet edilmiş ve 824/1421'de Semerkand'a gelmiştir.²³ Vefat ettiği 832/1429 yılına kadar Semerkand'da yaşamıştır.²⁴ Bazı kaynaklara göre de al-Kâşî'nin Semerkand'a gidiş tarihi olarak 816-819/1413-1416 yılları arası gösterilmektedir.²⁵ Gıyasuddin al-Kâşî, tespit ettiğimize göre 14 matematik ve astronomi eseri vücuda getirmiştir. Fakat bundan daha fazla olabileceği kanaatindeyiz. *Miftah al-Hisâb*'ında telif ettiği eserlerinin listesini vermektedir.²⁶ Bunların çoğu teorik ve uygulamaya dayalı astronominin çeşitli meseleleri hakkında ise de matematiğe ait birkaç eseri vardır. Onun eserlerinin her biri aritmetik, geometri ve trigonometriye dair o döneme kadar elde edilen en ileri sonuçları ihtivâ etmektedir. Nitekim S. H. Sirajdinov ve G. P. Matviyevskaya isimli Rus bilim adamları müellifin "*Miftah al-Hisâb* adlı eseri ortaçağ doğu matematik literatüründe, tamamını bulmanın kabil olmadığı malumatları ihtivâ eden matematik ansiklopedisi olarak bilinmektedir"²⁷ diyorlar. al-Kâşî, bu eserini 830/1427'de telif etmiş ve Uluğ Bey'e ithaf etmiştir. Kitap Arapçadır, mukaddime ve beş makaleden oluşmaktadır:

1. Tam sayılar (fi Hisâb al-Sıhah) hakkında makaledir. Altı babdan oluşmaktadır.
2. Kesir sayılar (fi Hisâb al-Kusûr) hakkında makaledir. On iki bab ihtivâ eder.
3. Astronomların hesaplama metodu (fi Tarîk Hisâb al-Munaccimîn) hakkında makaledir. Altı babdan oluşmaktadır.
4. Ölçme ilmi (fi'l-Misaha) hakkında makaledir. Bir mukaddime ve dokuz bab ihtivâ eder.
5. al-Cabr va'l-Mukabele'ye dair konuları ihtivâ etmektedir.

²³ Bazı kaynaklara göre de al-Kâşî, 817/1414 ve 819/1416 yılları arasında Semerkand'a gelmiş olmalıdır. (D. G. Voronovskiy, "Astronomi Sredney Azii ot Muhammeda al-Havarazmî do Ulugbeka", *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 127)

²⁴ Kâşânî, Arapça yazmalarda al-Kâşî olarak tanınmış ve Avrupa'ya bu şekilde geçmiştir. Araştırmacılar tarafından al-Kâşî'nin doğum ve ölüm tarihi ile ilgili çeşitli tarihler verilmekte ise de Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan *Miftah al-Hisâb* adlı eserinin son sayfasında şu not bulunmaktadır:

"Gıyasuddin Kâşî 19 Ramazan 832 senesi Çarşamba günü sabahleyin vefat etti." (Muhammed Bakirî, *Ez Semerkand be Kaşan, Nâmeha-i Gıyas al-Dîn Gıyasuddin Kâşî be Pedereş*, Tahran 1996, s. 5)

²⁵ D. G. Voronovskiy, *Astronomi Sredney Azii ot Muhammeda al-Havarazmî do Ulugbeka*, s. 127

²⁶ al-Kâşî, *Miftâh al-Hisâb*, SK., H. Hüsnü, nr. 1268, vr. 1b

²⁷ S. H. Sirajdinov-G. P. Matviyevskaya, a. g. m., s. 177-178

Bu eserde ele alınan teorik ve uygulamaya dayalı bilgiler sadece aritmetik, geometriyi değil aynı zamanda diğer bilimlerini de içine almaktadır. Bu eserin dördüncü makale dokuzuncu bölümünde ortaçağ doğu mimarî yapılarının inşaat usulleri ve tarzları ile ilgili konular da anlatılmaktadır.²⁸

Talhîs al-Miftâh, *Miftâh al-Hisâb*'ın muhtasar şeklidir. Müellif bu eseri hakkında şöyle demektedir: “*Miftâh al-Hisâb* adlı kitabımı telif ettiğim zaman *Talhîs al-Miftâh* diye adlandırdığım muhtasarı da bitirdim. Bu eser otuz bölümden oluşmaktadır.”²⁹ Eser Arapça kaleme alınmıştır.

al-Kâşî'nin en önemli eserlerinden biri olan *Risâla al-Muhitiyya* adlı eseri 827/1424'te Arapça telif edilmiştir. Eser, daire çevresinin çapına olan oranının π 'ye eşit olduğunu hesaplayan konuları ele almıştır.³⁰

al-Kâşî'nin bir diğer önemli eseri de *al-Vetr va'l-Cayb* adıyla bilinen ancak günümüze kadar ulaşamayan eseridir. Onun böyle bir eser yazmış olduğu Kadı-zâde'nin *Risâla al-Cayb* diye de bilinen risâlesinden anlaşılmaktadır. al-Kâşî bu eserinde bir derecelik yayın sinüsünün hesaplanması konusundaki problemleri geniş çapta ele almıştır.³¹

Zamanının 'Eflatunu' diye adlandırılan Kadı-zâde Salah al-Din Musa b. Muhammed b. Kadı Mahmud al-Rûmî ilk tahsilini memleketi Bursa'da ve Anadolu'da yapmış, daha sonra tahsilini ikmal için İran ve Horasan'a gitmiştir. Şiraz'da Seyyid Şerif Cürçânî'den ders aldıktan sonra Semerkand'a yerleşmiş, orada dersler vermiş ve meclislere katılmıştır. 823/1420'li yıllarda Uluğ Bey tarafından Semerkand'da yaptırılan Uluğ Bey Medresesi'nin baş müderrisi olmuştur. Giyasuddin Kâşî'nin vefatından sonra Semerkand Rasathanesi'nin rasat çalışmalarının başına getirilmiş fakat araştırmalarını tamamlayamadan 835/1432 civarında vefat etmiştir.³²

²⁸ al-Kâşî, *Miftâh al-Hisab*, vr. 2b-4b

²⁹ al-Kâşî, *Talhîs al-Miftâh*, SK., Şehid Ali Paşa, nr. 1991, vr. 23b

³⁰ Kâşî, *Risâla al-Muhitiyya*, nak. S. H. Sirajdinov-G. P. Matviyevskaya, a. g. m., s. 178

³¹ OMLT, cilt I, s. 3

³² Kadı-zâde'nin hayatı ile ilgili daha geniş bilgi edinmek için bkz. Taşköprülü-zâde, ŞN, s. 14-17; OALT, ed. E. İhsanoğlu, cilt I, IRCICA, İstanbul 1997, s. 5-7

Kadı-zâde aynı zamanda büyük bir matematikçi olarak birçok eser telif etmiştir. Tespit edilebilen eserleri arasında şunları saymak mümkündür:

1. *Tuhfat al-Ra'is Şarh Aşkâl al-Ta'sîs*

Arkadaşlarından bir grubun hesap ilmine dair bir risale yazmasını istemesi üzerine Şemsuddin al-Samarkandî'nin (öl. 690/1291) Euclides'in *Usul al-Handasa*'sindeki önermeler ile üçgenler hakkındaki bilgileri hulasa eden *Aşkâl al-Ta'sîs* adlı kitabına bir şerh yazmış ve Uluğ Bey'e ithaf etmiştir.³³ Müellif eserini 28 Cemaziyulevvel 815/9 Eylül 1412'de tamamlamıştır.³⁴ Kadı-zâde'nin bu eserinin birçok nüshası bulunmaktadır.

2. *Risâla fi İstihraci Caybi Daraca Vahida bi A'mâlin Muassasatin ala Kavâ'idin Hisâbiyya va Handasiyya ala Tarîkati Giyasuddin al-Kâşî.*

Kadı-zâde, Arapça kaleme aldığı bu risâlesinde, 1 derecelik yayın sinüsünün hesaplanması konusunda, Giyasuddin al-Kâşî'nin yazdığı risâleyi metodik ve daha anlaşılır bir hale sokmaktadır. Risâlede üçüncü dereceden bir denklemlerle 1 derecelik yayın sinüsünün yarı çap 1 olarak alındığı zaman 0,017452406437 olduğu gösterilmiştir. Kadı-zâde eserinin başında şöyle der: "Zamanının yegânesi, aziz kardeşim Giyasuddin Cemşid b. Mes'ud al-Kâşî hesap ve geometri kaidelerine göre yapılan ameliyelerle 1 derecelik yayın sinüsünü çıkarmaya muvaffak oldu. Bu zamana kadar pek çok bilgin bu meseleyi halletmeye çalıştığı halde, hiçbiri hakkıyla bu problemi çözememişti.... Yalnız, Giyasuddin'in ifadesindeki vecizlik lugaz derecesinde yaptığı ameliyelerin anlaşılması güç olduğundan, aramızdaki kardeşlik dolayısıyla onun risâlesinden istifadenin daha yaygın olması için zikrettiği konuların izahını, örtülü bıraktığı muğlak yerlerin açıklamasını görev bildim...."³⁵

3. *Risâla fi'l-Misaha*

Bu eseri Kadı-zâde bazı dostlarının, vergi memurlarının ve divanda çalışanların karşılaştıkları güçlüklerde yardımcı olacak bir eser yazmasını istemeleri üzerine Farsça kaleme almıştır.³⁶ Risâle dört rûkun ve oniki kaide üzerine tertip edilmiştir:

³³ Kadı-zâde, *Şarh'ala Aşkâl al-Ta'sîs*, SK., H. Hüsnü Paşa, nr. 1256, vr. 2b

³⁴ a. e., vr. 36a

³⁵ Kadı-zâde, *Risâla fi İstihraci Caybi Daraca Vahida bi A'mâlin Muassasatin ala Kavâ'idin Hisâbiyya va Handasiyya ala Tarîkati Giyasuddin al-Kâşî*, Hüseyin Çelebi, nr. 751/3, vr. 103a-108a; *OMLT*, cilt I, s. 3-4;

³⁶ Kadı-zâde, *Risâla fi'l-Misaha*, SK., Esad Efendi, nr. 2023/2, vr. 35b

1. Rükun der Bayan-ı Mukaddemât-ı Nokta
2. Rükun der Bayan-ı Misahât-ı Musellesât
3. Rükun der Bayan-ı Misahât Gayri Musellesât Anna Aşkâl Mustakîma al-Azlâ'
4. Rükun der Bayan-ı Misahât Musellesât Anna Aşkâl Gayri Mustakîma al-Azlâ'³⁷

4. *al-Risâla al-Salahiyya fi'l-Kavâid al-Hisabiyya*

Arkadaşlarının isteği üzerine kaleme aldığı *Risâla fi'l-Hisâb* veya *Muhtasar fi İlm al-Hisâb* adlarıyla da tanınan bu eser pratik ve kolay anlaşılır bir hesap kitabıdır. Müellif bu eserini 784/1382 yılında Bursa'da Arapça yazmıştır. Kitap üç bölüme ayrılır. Birinci bölüm hesap, ikinci bölüm cebir, üçüncü bölüm misaha hakkındadır.³⁸

Alauddin Abu'l-Kasım Ali b. Muhammed Ali Kuşçu, IX/XV yüzyılın başında Semerkand'da doğmuş ve Uluğ Bey'in himayesinde yetişmiştir. O, Uluğ Bey, Kadı-zâde ve al-Kâşî'den okumuştur. Ali Kuşçu'nun Kâşî ve Kadı-zâde'nin vefatından sonra Semerkand Rasathanesi'nde çalıştığı bilinmektedir. Uluğ Bey'in öldürülmesinden sonra, önce Tebriz'e gidip Uzun Hasan'ın hizmetine, daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in hizmetine girmiştir. 879/1474 yılında da İstanbul'da vefat etmiştir.³⁹ Ali Kuşçu'nun matematik konusunda ele aldığı eserleri arasında şunları saymak mümkündür:

1. *Risâla dar İlm-i Hisâb*

Bir mukaddime ve üç makaleden oluşan *Risâla dar'İlm-i Hisâb* Farsça yazılmıştır.

1. Makale, Hind hesabı hakkındadır. Bir mukaddime ve iki babdan oluşmaktadır.
2. Makale, astronomların (dar hisâb-ı ehl-i tencîm) hisâbı hakkındadır. Bir mukaddime ve altı babdan oluşmaktadır.
3. Makale ölçme ilmi (dar Misaha) hakkındadır. Bir mukaddime ve üç babdan oluşmaktadır.

Risâla al-Muhammediyya'nın esasını teşkil eden bu eser Semerkand'da kaleme alınmıştır.⁴⁰

³⁷ a. e., vr. 35b-43a; *OMLT*, cilt I, s. 5

³⁸ Kadı-zâde, *al-Risâla al-Salahiyya fi'l-Kavâ'id al-Hisabiyya*, SK., Şehid Ali Paşa, nr. 1992/1, vr. 1b-52b; *OMLT*, cilt I, s. 5

³⁹ Ali Kuşçunun hayatı ile ilgili geniş bilgi için Taşköprülü-zâde, *ŞN*, s. 159-162; *OALT*, cilt I, s. 27-38 ve *Ali Kuşçu'nun Eserleri*'ne bkz., (Tovfigh Heidarzadah, *Ali Kuşçu'nun Eserleri*, YL Tez. dan. E. İhsanoğlu, İÜ SBE, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1997)

⁴⁰ Ali Kuşçu, *Risâla dar İlm-i Hisâb*, SK., Ayasofya, K 2640/2, 25a-72b

2. *Risâla fî Anna Kulla Ma Yusta'lam bi'l-Şaklayn al-Munhanî va'l-Zilli Yumkina an Yusta'lama bi'l-Mistarar va'l-Farcar min Gayr Hisâb.*

Bu eser, Arapça kaleme alınmış olup aritmetiğe dair eserlerdendir. Eserin nüshası kütüphanelerde bulunmaktadır.⁴¹

3. *R. fî İstihrâc Makadir al-Zavâyâ min Makâdir al-Azlâ'*

Üçgenlerde kenarların uzunluğundan açılarının çıkarılması hakkındadır. Eserin nüshası kütüphanelerde bulunmaktadır.⁴²

4. *Risâla fî'l-Kavâ'id al-Hisâbiyya va'l-Dalâ'il al-Handasiyya*⁴³

Bu eser ile ilgili hiçbir bilgiye sahip değiliz.

5. *al-Risâlat al Muhammadiyya fî'l-Hisâb*

al-Risâlat al Muhammadiyya, *Risâla dar İlm-i Hisâb* adlı eserinin geliştirilmiş ilâveli Arapça redaksiyonu ve bir hesap-cebir kitabıdır. Eser bir mukaddime ve beş babı ihtivâ etmektedir. Birinci makale, Hind hesabı hakkında olup bir mukaddime ve üç babı ihtivâ eder. İkinci makale, astronomların hesâbı hakkındadır. Bir mukaddime ve dört babdan oluşmaktadır. Üçüncü makale, mukaddime ve dokuz babdan olup cebir ve mukabele hakkındadır. Dördüncü makale, istihrâc al-muhavelet hakkındadır. Beşinci makale ise hesap ilmindeki çeşitli kaideler hakkındadır. Müellif bu eserini 877/1473 Ramazan ayının ortasında tamamladığı ve Fatih Sultan Mehmed'e ithaf ettiği bilinmektedir.⁴⁴

⁴¹ Ali Kuşçu, *Risâla fî Anna Kulla Ma Yusta'lam bi'l-Şaklayn al-Munhanî va'l-Zilli Yumkina an Yusta'lama bi'l-Mistarar va'l-Farcar min Gayri Hisâb*, SK., Crh., nr. 2060/11, vr. 140b-142b

⁴² Ali Kuşçu, *Risâla fî İstihrâci Makadir al-Zavâyâ min Makâdir al-Azlâ' fî'l-Musellasat al-Gayr al-Kâ'ima al-Zavâyâ al-Hadiya min Kısmi al-Davâ'ir al-'İzâm li-Mevla Ali Kuşçu*, SK., Crh., 2060/8, vr. 137b-138a

⁴³ OMLT, cilt I, s. 25

⁴⁴ Ali Kuşçu, *al-Risâlat al-Muhammadiyya fî'l-Hisâb*, SK., Ayasofya, nr. 2733/2, vr. 71b-168b

6. *Risâla fi'l-Zâviyat al-Hadda İza Furizat Harakatu Ahadi Zil'ayhâ Tahsulu Zâviya Munfarica...*

Fatih'in huzurunda münakaşa edilen "Bir dar açının bir kenarı genişleme yönüne doğru hareket ettirilirse, geniş açı olur. Gene hareket ettirilirse dik açı olmaksızın gene dar açı meydana gelir." şeklindeki geometri meselesi için yazılmıştır.⁴⁵ Eser Arapçadır.

Hakkında fazla bilgiye rastlayamadığımız âlimlerden Sayyid Munaccin, 837/1434'te *Risâla dar Şakli Muğni va Zilli* adlı geometri eseri telif etmiş ve Uluğ Bey'e sunmuştur. Eser geometrik şekiller hakkında bilgi vermektedir.⁴⁶

Herat âlimlerinden Fasıhuddin Muhammed b. Abdulkerîm Nizamî al-Kuhistanî (öl. 919 /1513), burada zikredilmeye değer önemli şahıslardan biridir. Aslen Kuhistanlı olup ülkesinde, Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde eğitim aldığı tahmin edilmektedir. Ancak hayatı ve eserleri ile ilgili pek bilgimiz olmamasına rağmen Huseyin Baykara'nın veziri ve dostu, ünlü şair Ali Şir Nevâî'nin astronomi hocası olduğu, astronomi ve matematiğe dair çeşitli eserler telif ettiği ve Herat'ta ders verdiği bilinmektedir. Fasıhuddin al-Kuhistanî'nin Kadı-zâde Rûmî'nin *Şarh Aşkâl al-Ta'sîs* adlı eserine bir haşiyesi vardır. Müellif bu eserini 879/1474'te Ali Şir Nevâî için kaleme almıştır.⁴⁷

Horasan ve Maveraünnehir âlimlerinden Azerbaycanlı Fathullah (öl. 857/1453) ilahiyat, gramer, mantık alanlarında olduğu gibi matematik konusunda da birçok eser kaleme aldığı bilinmektedir. Daha sonra Osmanlı ülkesine giderek Kastamonu'ya yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Oğlu Fethullah-zâde de matematiğin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.⁴⁸

Abdul'ali al-Bircandî (öl. 931/1525), Horasan ve Osmanlı ülkesinde yaşayan çok yönlü âlimlerden biri olup astronomi, hesap, mantık, kelam sahalarında çok sayıda eseri vardır. Bircandî, aslen Horasan'ın Kûhistan eyaletinin Bircend beldesinde dünyaya gelmiş ve

⁴⁵ Ali Kuşçu, *Risâla fi'l-Zâviyat al-Hâdda İza Furizat Harakatu Ahadi Zil'ayhâ Tahsulu Zâviya Munfarica...*, SK., Lâleli, nr. 2233/4, vr. 60a-b; OMLT, cilt I, s. 26

⁴⁶ Sayyid Munaccin, *Risâla dar Şakli Muğni va Zimmi*, SK., Yazma Bağışları, nr. 1356, vr. 1b-21b

⁴⁷ B. A. Rozenfeld, "Vliyaniye Samarkandskoy shkolu Ulugbeka na razvitiye matematiki i astronomii za predelami Sredney Azii", *İz İstorii nauki epohi Ulugbeka*, AN Uz SSR, Taşkent 1979, s. 131

⁴⁸ S. Bilhan, *a. g. e.*, s. 55

ülkesinde Hafid al-Taftazânî (öl. 916/1510) ve Celaluddin al-Davvânî gibi âlimlerden ders almıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Ancak ölüm tarihi ve yeri bilinmiyor. Bircandî, matematik sahasında Nizamuddin al-Nişabûri'nin (öl. 725/1325) *al-Şamsiyya fi'l-Hisâb* adlı eseri üzerine bir şerh yazmıştır. Bu şerhi 924/1518'de tamamlanmıştır.⁴⁹ Ayrıca Bircandî'nin matematiğe dair *Tazkira al-Ahbâb fi Bayan al-Attalâb* ve *Risala dar Ab'âd-ı Acrâm-ı Acâ'ib-i Bilâd* adlı eserler telif etmiştir.⁵⁰

Bunun dışında Lisanuddin-i Sâni, Koca Mansur Karabugay-ı Tûsî ve Gıyasuddin Mansur b. Sadreddin gibi birçok matematikçilerin olduğu kaynaklarda zikrediliyor ise de telif ettiği eserlerine ulaşamamıştır.

Timurlular devri âlimleri tarafından telif edilmiş olan eserleri şu şekilde göstermek mümkündür:

Cetvel 1

Müellifi	Eser Adları	Tarih	Konusu	Dili
Ali Kuşçu	<i>R. al-Muhammadiyya</i> (Ayasofya K. 2733/2, yk. 71b-168b)	-	aritmetik	A
Ali Kuşçu	<i>R. fi İstihrac Makadir al-Zavâyâ min Makâdir al-Azlâ' fi'l-Musellat al-Gayr al-Kâ'ima al-Zavâyâ al-Hadiya min Kısmi al-Davâ'ir al-İzâm li-Ali Kuşçu</i> (Crh. 2060/8, yk. 137b-138a)	-	trigonometri	A
Ali Kuşçu	<i>Risâla dar İlm-i Hisâb</i> (Ayasofya K. 2640/2, yk. 25a-72b)	-	aritmetik	F
Ali Kuşçu	<i>Risâla fi Anna Kulla Ma Yusta'lama bi'l-Şaklayn al-Munhanî va'l-Zillî Yumkina an Yusta'lama bi'l-Mistarar va'l-Farcar min Gayri Hisâb</i> (Crh. 2060/11, yk. 140b-142b)	-	aritmetik, geometri	A
Ali Kuşçu	<i>Risâla fi'l-Kavâid al-Hisâbiyya va'l-Dalîl al-Handasiyya</i> (Petersburg, A 134/2; OMLT, cilt I, s. 25)	-	aritmetik, geometri	A
Ali Kuşçu	<i>Risâla fi'l-Zâviyat al-Hadda İza Furizat Harakatu Ahadi Zil'ayha Tahsulu Zâviya Munfarica</i> (Laleli 2233/4, yk. 60a-b)	-	geometri	A
al-Kâşî	<i>Miftâh al-Hisâb</i> (H. Hüsni Paşa 1268, yk. 142)	830/1427	aritmetik	A
al-Kâşî	<i>Risâla al-Muhitiyya</i>	827/1424	geometri	A
al-Kâşî	<i>Risâlat al-Vetr va'l-Cayb fi İstihracihima li Suls Kavv al-Ma'lûma bi'l-Vetr va'l-Cayb</i>	-	Trigonometri	A

⁴⁹ Nuruosmâniye, nr. 2983, vr. 59, nak. OMLT, cilt I, s. 55-56

⁵⁰ B. A. Rozenfeld, a. g. m. s. 132

al-Kâşî	<i>Talhis al-Miftâh</i> (Şehid Ali Paşa 1991/2, yk. 22-36)	824/1421	aritmetik	A
Bircandî	<i>Risala dar Ab'âd-i Acrân-i 'Acâ'ib-i Bilâd</i>	929/1523	geometri, astronomi	F
Bircandî	<i>Şarh al-Şamsiyya fi'l-Hisâb</i> (Nuruosmaniye 2983, yk. 59)	924/1518	aritmetik	A
Bircandî	<i>Tazkira al-Ahbâb fi Bayan Attahâb</i>	-	-	-
Cürcânî	<i>Haşiya 'ala Aşkâl al-Ta'sîs/ Samarkandî</i>	-	geometri	-
Cürcânî	<i>Haşiya 'ala Euclides</i> (Husrev Paşa 227)	-	geometri	A
Fasihuddin Kuhistânî	<i>Haşiya 'ala Şarh al-Aşkâl al-Ta'sîs</i>	879/1474	geometri	-
Kadı-zâde	<i>al- Risâlat al-Salahiyya fi Kavâ'id al-Hisâbiyya</i> (Şehid Ali Paşa 1992/1, yk. 1b-52b)	784/1382	aritmetik	A
Kadı-zâde	<i>R. fi Istihraci Caybi Daraca Vahida bi A'mâlin Muassa satin ala Kavâ'idin Hisâbiyya va Handasiyya ala Tarîkati Giyasuddin al-Kâşî</i> (Huseyin Çelebî 751/3, yk. 103a-108a)	-	Trigonometri	A
Kadı-zâde	<i>R. fi'l-Misaha</i> (Esad Ef. 2023/2, yk. 35-43)	-	geometri	F
Kadı-zâde	<i>Şarh'ala Aşkâl al-Ta'sîs</i> (H. Hüsnü Paşa 1256, yl. 103)	815/1412	geometri	A
Sayyid Munaccin	<i>Risâla dar Şakli Mugni ve Zimmî</i> (Yazma Bağışlar 1362, yk. 22)	837/1434	geometri	F
Ş. Ali Yezdî	<i>Risâle-i 'Ukûd el-Asâbi' li Şerafuddin Yezdî</i> (Esad Ef. 3722/5 yk. 115-116)	-	aritmetik	F
Allame Taftazanî	<i>Haşiya ala Makala fi Tesâvi al-Zavâya al-Suls</i>	-	-	-
Uluğ Bey	<i>Talhis al-Miftâh</i> (Fatih 3446/2, yk. 127-191)	-	aritmetik	F

Yukarıdaki tablolarda görülen eserler İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından yayınlanan *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, GAL, Katip Çelebî'nin *Kaşf al-Zunûn*, ve *Arapskiye Rukopsi İnstituta Vostokovedeniya* (Şarkiyat Enstitüsü Arapça El Yazmaları) ve İstanbul'daki Süleymaniye, Köprülü ve Nuruosmaniye Kütüphanelerinde bulunan kaynaklar ve elimize geçen el yazmalar kataloglarına göre Timurlular devrinde matematiğe dair toplam 24 eser tespit edilmiştir. Elimizdeki mevcut kaynaklardan tespit edebildiğimiz bir başka nokta, Timurlular devrinde de Arapça ve Farsça'nın ilim dili olarak kullanılması ve Arapça telif edilmiş eserlerin daha yaygın olmasıdır. Ancak ulaşamadığımız bazı eserlerin konusunu ve dilini belirlemek mümkün olmamıştır. Bu eserlerin dil ve konulara göre dağılımı ile ilgili şöyle cetveller oluşturmak mümkündür:

Cetvel 2

Dili	sayı	%
Arapça (A)	14	58.33
Farsça (F)	6	25.00
Dili Tespit Edilemeyen (-)	4	16.66

Cetvel 3

Konusu	sayı	%
Aritmetik	8	33.33
Geometri	8	33.33
Aritmetik-Geometri	3	12.5
Trigonometri	3	12.5
Konusu Tespit Edilemeyen	2	8.33

Bu cetvellerden şu sonucu çıkarmak mümkündür: Arapça, Timurlu devri âlimleri tarafından da ilim dili olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ele aldıkları konulara gelince aritmetik ve geometri sahalarında daha fazla eser telif ettikleri görülmektedir.

Timurlular dönemi matematikçileri ve matematiğe dair eserler telif eden âlimleri de dönemlere göre şu şekilde sıralayabiliriz;

Cetvel 4

Timurlular Devri	Timurlular Dönemi Matematikçileri							
Timur	Abdullah İbn Lisanuddin-i Sanî	S. Şerif Cür-cânî	Allame Taftazânî					
Şahrüh	al-Kâşî	Ş. Ali Yazdî,	Koca Man-sur Karabu-gay-ı Tûsî					
<i>İskender b. Ömer Şeyh⁵¹</i>	al-Kâşî							

⁵¹ İskender b. Ömer Şeyh Timur'un torunlarından olup imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca devrinin âlimlerinin hâmisî olarak da bilinmektedir. Ancak hükümdar olmadığından burada italik şekilde verilmiştir.

Uluğ Bey	Huseyin al-Harezmi al-Kubravî (1435)	al-Kâşî	Muiniddin Kâşânî	Kadı-zâde	Ali Kuşçu	Mansur Kâşânî	Sayyid Munaccin	
Abdullatif	Ali Kuşçu							
Abu Sa'id	Ali Kuşçu							
Huseyin Baykara	Fasihuddin Kuhis-tanî	Ali Kuşçu	Giyasuddin Mansur b. Sadreddin	al-Bircandî				
	Nimetullah Kirmanî (öl. 1435),	Kutbuddin Husrev Şah						

Elde edebildiğimiz kaynaklara göre Timurular devri matematikçileri birkaç hükümdarın himayesinde ve çeşitli bölgelerde bulunduğu görülmektedir. Bu bize ilimdeki merkezleşmeyi ve bunda hükümdarların önemini göstermektedir. al-Kâşî babasına yazdığı mektubunda, on-on iki senedir Semerkand'da matematik ile uğraşan 60-70 kadar âlimin bulunduğunu söylemekte ise de ne yazık ki o dönem âlimlerinden bir kaçı hakkında bilgi bulunmaktadır.

4. Timurular Devri Matematik İliminin Diğer Bölgelere Etkileri

Hangi dönemde ve nerede olursa olsun ülke siyaset ve ekonomi açısından belli bir seviyeye ulaşırsa ve o devletin başında bulunan hükümdar âlimlere itibar gösterdiyse o memlekette ilim gelişmiştir.

Timur İmparatorluğu'nda ise ilmî faaliyet, daha önce bahsedildiği gibi Timur döneminde başlayıp Şahrüh ve Uluğ Bey dönemlerinde gelişmiş ve Huseyin Baykara dönemine kadar devam etmiştir. Ancak bu imparatorluk siyasî, dinî iç ve dış karışıklıklar ve devamlı savaşlar gibi çeşitli safhalardan geçmiştir. Bu durum, ilmî faaliyeti de etkilemiş, Timurlu topraklarında yetişmiş olan âlimlerin Semerkand'ı terkedip diğer bölgelere gitmelerini hızlandırmıştır. Belli bir ölçüde ilmin gerilemesine veya çökmesine ve "beyin göçüne" sebep olmuştur. Dolayısıyla da âlimler, nerede itibar görüp kendilerine değer verildiyse, oraya gitme ve sığınma mecburiyetinde kalmış veya inzivaya çekilmişlerdir. Âlimlerin ülkeyi terketmesi bir yandan Timurlu ilmî faaliyetlerini zayıflatırken, diğer yandan da o coğrafyada gelişen bilimin diğer bölgelere yayılmasına yol açmışlardır. Böylece Timurular'da ortaya çıkan kültürel ve ilmî gelişmeler, sadece Marevaünnehir ve Horasan sınırı içinde kalmamış,

Hindistan'dan Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Timurlular devri ilmî faaliyetlerinin diğer bölgelere etkileri âlimler ve telif ettikleri eserleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Timurlular devri matematiği de diğer ülkelere bu iki yolla ulaşmış ve tesir etmiştir.

İslâm dünyasındaki ilmî faaliyetler, genel itibarı ile incelendiği zaman âlimlerin daima hareket halinde oldukları, bir âlimin birkaç muhitte bulunduğu, ders okuduğu ve ders verdiği göze çarpar. Bu durumun Timurlular devrinde de bir gelenek olarak devam ettirildiği bariz bir şekilde görülmektedir.

Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde yetişip de diğer bölgelere giden âlimler arasında Ali Kuşçu (öl. 879/1474), Fathullah Şirvânî, Alaüddin Ali Musannifek, Ali Tûsî, Seyyid Semerkandî, Siracuddin Muhammed b. Ömer Halebî, Ali Kuşçu'nun öğrencisi ve onunla beraber Osmanlı ülkesine gelen Fahr-i Acemî, Hasan b. Şamsuddin al-Gilânî (öl. 901/1495), Kemaluddin al-Şirvânî (öl. 905/1500)'yi saymak mümkündür. Aynı şekilde bu bölgelere tahsil için gelip tekrar kendi ülkelerine dönen âlimlerden birkaçı da şunlardır: Alaüddin 'Ali Çelebî (öl. 903/1498), Şamsuddin Nahifî, 'Ali Koçhisarî vd.

Fenari-zâde Ali Çelebî diye tanınan Alaüddin Ali b. Yusuf Bali b. Şemsudin Muhammed b. Hamzat al-Fanarî Bursa'da ilk tahsilini tamamladıktan sonra Herat, Semerkand ve Buhara gibi ilim merkezlerine giderek birçok medresede çeşitli âlimlerden okumuş ve daha sonra kendisi de ders vermiştir. Tabîî, riyazî ve naklî ilimlerde üstün bir âlim olan Fenari-zâde, Fatih Sultan Mehmet döneminde memleketi Bursa'ya dönmüş ve orada vefat etmiştir. O Siracuddin Abu Tahir Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahîd al-Samarkandî'nin (öl. 600/1204) *al-Tacnîs fi'l-Hisâb* adlı eserine şerh yazmıştır.⁵²

Osmanlı âlimlerinden Müeyyed-zâde Abdurrahman b. Ali al-Amasî, ülkesinde ilk tahsilini tamamladıktan sonra Halep ve Horasan bölgelerinde bulunmuş ve devrinin âlimlerinden ders almıştır. Hocaları arasında Celaluddin al-Devvânî'yi saymak mümkündür. Ondan Arapça,

⁵² Ali Çelebî'nin hayatı hakkında bilgi için bkz. *OMLT*, ciltI, s. 41-42

tefsir, hadis ve tabii ilimleri okumuştur. Müeyyedzâde'nin matematiğe dair eserler yazdığı tahmin edilmektedir.⁵³

Timurlular devri âlimlerinden etkilenerek çeşitli bölgelerde eserler telif eden âlimler arasında şunları saymak mümkündür:

Giyasudîn Mansur b. Sadruddîn Muhammed al-Husaynî al-Daştakî al-Şirâzî (öl. 949/1542) aslen Şirazlıdır. Matematiğe dair şu eserleri telif etmiştir:

1. *Kifâyat al-Hisâb*

2. *Hulasat Kifâyat al-Tullâb*

Matematiksel coğrafyaya ait eseri ise, *Risala dar Mâhiyet-i Kıbla*'dır.⁵⁴

al-Daştakî'nin öğrencisi Takiyuddîn Muhammed b. Muhammed Farisî, Tûsî'nin *Tahrîr al-Euclides* adlı eseri üzerine *Tahrîr al-Tahrîr* adlı eser telif etmiştir. El yazması Haydarâbad'da bulunmaktadır.⁵⁵

Muhammed al-Hâdî b. Nasr al-Husaynî al-İrakî al-Ardabalî Tac al-Saidî (öl. 975/1568) Kadı-zâde'nin *Şarh âla Aşkâl al-Ta'sîs* adlı eserine haşiye yazmıştır. Yine müellif matematiğe dair *Risâla fi İmkan Taslis al-Zavâya* va *Cayb-i Tarîb-i Dâ'ira* adlı eserler kaleme almıştır.⁵⁶

Muslihuddin Muhammed b. Huseyin al-Amîlî (öl. 954-1031/1547-1622), Şamlı'dır. Safevîler devrinde İsfahan'da Şah Abbas I'ın himayesinde bulunmuştur. Amîlî *Hulasa al-Hisâb* adlı eserinde Kaşanî'nin *Miftâh al-Hisâb* adlı eserinden etkilenmiştir. Semerkandî'nin *Aşkâl al-Ta'sîs* adlı eserine Kadı-zâde'nin yazdığı *Şarh al-Aşkâl al-Ta'sîs*'i manzuma çevirmiştir. Bu eserin el yazması Tahran'da bulunmaktadır. Ayrıca müellifin *Risâla fi'l-Kavâ'id al-Hisâbiyya va'l-Dalâ'il al-Handasiyya*, *Risâla dar İlm-i Misâha* ve *Risâla dar Nisbat İrtifâ'i Cibâl* gibi birçok eseri vardır.⁵⁷

⁵³ OMLT, cilt I, s. 47-49

⁵⁴ B. A. Rozenfeld, a. g. m., s. 132

⁵⁵ a. g. m., s. 133

⁵⁶ aynı yer.

⁵⁷ a. g. m., s. 134

XV asrın sonlarında Ak koyunlu Sultanı Yakub Bahadır Han'ın sarayında bulunan al-Hakk b. Abi İshak , Tûsî'nin *Tahrîr al-Euclides* adlı eserine Kadı-zâde'nin yazdığı şerhe bir şerh yazmıştır. Bu el yazması Londra'da bulunuyor.⁵⁸

Timurlular devri âlimlerinin ve eserlerinin etkisi ile şerh, haşiye ve risale gibi eserler telif eden Osmanlı âlimleri arasında Sinan Paşa⁵⁹, Abu İshak 'Abdullah al-Kirmânî⁶⁰, Molla Lütfî⁶¹ ve Molla Çelebi⁶² gibi birçok âlimi saymak mümkündür.

Hint İmparatorluğu'nun kurucusu Babur'un hem Timur'un soyundan olması hem de Timurlular Devleti'nde yetişmesi onun Timurlular devri kültür ve ilmî geleneğini Hindistan'da devam ettirmesini sağlamıştır. Timurlular'dan etkilenen birçok âlim matematik ve astronomi dallarında eserler telif etmişlerdir.

Babur'un oğlu Humayun (öl. 963/1556), oğlu Akbar I için *Muhtasar dar Bayan-i Davâir 'İzâm* adlı bir eser ortaya koymuştur. El yazması Kabil'de bulunmaktadır. Ayrıca Lahor'da Şah Cihan Han I'in sarayında bulunan, Taçmahal mimarlarından ve Nadir al-'Asr adıyla meşhur olan Ahmed Mimar Lahurî (öl. 1059/1649) ve oğulları Horasan ve Maveraünnehir ilmî faaliyetlerini devam ettirerek matematiğe dair birçok eser ortaya koymuşlardır. Ahmed Lahurî, matematiğe dair *Risâlat-ı Ahmed Mimari* adlı bir eser telif etmiştir. Büyük oğlu Ataullah Ruşdî al-Lahurî, Amîlî'nin *Hulasat fi'l-Hisâb* adlı eserini *Hulasat-ı Raz* adıyla manzuma aktarmış ve aritmetik, cebir ve geometri konularını ihtivâ eden *Hazina al-'Ad'âd* adlı eser kaleme almıştır. Ahmed'in ikinci oğlu Lutfullah al-Muhandis al-Lahurî de *Havâs al-'Adâd* adlı bir eser telif etmiş ve Amîlî'nin *Hulâsat fi'l-Hisâb*'ına bir şerh yazmıştır.⁶³

Timurlular devri âlimleri tarafından kaleme alınıp diğer bölgelerde itibar gören eserler arasında Kadı-zâde'nin *Tuhfat al-Ra'is fi Şarh Aşkâl al-Ta'sîs*, al-Kâşî'nin *Miftâh al-Hisâb*, Ali Kuşçu'nun *Risâla dar İlm-i Hay'a ve al-Muhammadiyya*'sını zikretmek mümkündür. Bu

⁵⁸ a. g. m., s. 136

⁵⁹ *OALT*, cilt I, s. 45-48; *OMLT*, cilt I, s. 27-28

⁶⁰ *OMLT*, cilt I, s. 31-33

⁶¹ a. e., s. 37-40

⁶² a. e., s. 140

⁶³ B. A. Rozenfeld, a. g. m., s. 140-141

eserlerin önemi üzerlerine yazılmış şerh, haşiyeye ile risâlelerin çokluğundan ve ayrıca mevcut istinsah sayısından anlaşılmaktadır.

B. ASTRONOMİ

1. Timurlular Devri'nde Astronomi

Astronomi, ulûm el-evâ'il dediğimiz riyazî ve tabiî ilimlerden biri olup, ortaya çıkışı çok erken dönemlere dayanmaktadır. İslâm âlimleri, astronomiye temel bilgi olarak büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Bu ilim dalı İslâm dünyasında Abbasi Halifesi Mansur (136-158/754-775) döneminde Hintli bir seyyah tarafından getirilen matematik ve astronomi (Sind-Hind) ile ilgili iki eserin, Batlamyus'un *Sintaksis*'i *al-Macastî*, Euclides'in *Elemento Geometricae*'si *Usûl al-Handasa* adıyla Arapça'ya tercüme edilmesiyle⁶⁴ zamanla âlimlerin ilgi odağı olmuştur.

Yunan, Hind ve diğer medeniyet havzalarında gelişen astronomi bilimi, Müslüman astronomlar tarafından geliştirilmiş ve Müslüman âlimler, bilim tarihinde büyük değere sahip olan çalışmalar yapmışlardır. Zîçler, takvimler ve risâleler yazmışlardır. İslâm dünyasında o dönemin usturlap, geoit yer küresi, güneş saati, su saati vb gibi o dönemin en gelişmiş rasat aletleriyle donatılmış rasathaneler inşa edilmiş ve astronominin gelişmesini sağlayan ortamlar yaratılmıştır. Hükümdarlar ve bu ilme merak saran zengin aile fertleri de bunda büyük rol oynamışlardır. İslâm astronomisinin gelişmesinde Horasan ve Maverâünnehir âlimlerinin de büyük katkıları olmuştur. Yedi asırlık süreç içinde dünya ilimlerinin hazinesini kendi eserleri ile zenginleştiren yüzden fazla Horasan ve Maverâünnehir astronom ve matematikçisi saymak mümkündür. Doğulu Müslüman astronomlara özgü önemli hususlardan biri de gözlem astronomisini geliştirmeleridir. Astronomi cetvellerini, yıldızlar katologunu ve benzer eserleri ortaya koymuşlardır. Bunun bir örneği de Bağdat rasathanesinin temelini, Horasan ve Maverâünnehir âlimlerinin oluşturdukları ve Ahmed Ferganî, Muhammed b. Musa Harezmi,

⁶⁴ Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, cilt VI, TDV, İstanbul 1992. s. 89

Abbas b. Sa'id Cevherî ve Ahmed b. Abdullah Mervezî gibi birçok astronomun oluşturduğu bilinmektedir.⁶⁵

D. G. Voronovskiy, Uluğ Bey döneminden önce Horasan ve Maverâünnehir menşeli olup da çeşitli rasathanelerde çalışan 42 astronom hakkında bilgi vermektedir.⁶⁶

Timurlular devri astronomi çalışmaları ise Timur'un zaptettiği ülkelerden âlimleri Semerkand'a getirmekle başlayıp Uluğ Bey döneminde en doruk noktaya ulaşmıştır.

2. Rasathane

Astronominin müesseseseleşmiş hali olan rasathane, ilmî anlamda ilk defa İslâm dünyasında ortaya çıkmıştır. İslâm rasathaneleri, hükümdarların veya yüksek mevki sahibi kimselerin teşebbüsü ile oluşmuştur. Hatta bazen resmî devlet müessesesi hüviyetine sahip rasathaneler de kurulmuştur. İslâm rasathanesi, hakikatte ilmî bir müessesese olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı rasathanelerdeki ilmî çalışmalar astronomi ilminin veya yardımcı ilim dallarının meseleleri üzerindeki rasat ve çalışma hüviyetini taşımaktadır. İslâm rasathanelerinin kuruluşundaki esas gaye, dakik rasatlara dayanan yeni zîclerin meydana getirilmesi idi. Bunun için İslâm dünyasında birçok rasathane inşa edilmiştir. IX asrın başlarında 207/819'da Abbâsî Halifesi Me'mun (197-218/813-833) döneminde Bağdat'ta Şammasiyya Rasathanesi kurulmuştur.⁶⁷ Bu rasathanede Horasan ve Maverâünnehir'den çeşitli dönemlerde gelip çalışan Mervli el-Fazl b. Sehl es-Serahî (öl. 202/818), Merverrud ailesi, Ahmed b. Abdullah el-Hasib Habeş el-Mervezî gibi birçok astronom ve astrologun bulunduğu bilinmektedir. Akabinde de Şam'da Kasiyyûn Rasathanesi inşa edilmiştir. Bağdat'ta Büveyhî hükümdarı Şaraf al-Davla (372-378/982-989) adına kurulan rasathane; Ala al-Davla için İbn Sina tarafından yaklaşık 416/1025 tarihinde kurulan Hemedan Rasathanesi; büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından 467/1075 yılında İsfahan'da kurulan rasathane; Fatimîler döneminde 514-519/1120-1125 yılları arasında Kahire'de kurulan rasathane; 657/1259'da İlhanlı hükümdarı Hulagu Han

⁶⁵ T. N. Kari-Niyazov, "Ulugbek-velikiy astronom XV v.", *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 72

⁶⁶ D. G. Voronovskiy, "Astronomi Sredney Azii ot Muhammeda al-Havarizmi do Ulugbeka", *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 105-116

⁶⁷ D. G. Voronovskiy, a. g. m., s. 105

zamanında Meraga'da kurulan rasathane; 699/1300 yılında bir-iki yıl içinde inşa edilen Tebriz civarında kurulan Gazan Han Rasathanesi zikredilebilir. Ayrıca Benî Musa kardeşler ve Ebu Hanife Dinavarî gibi şahıslar tarafından inşa edilen şahsî rasathaneler de zikredilmeye değerdir.⁶⁸ İhtimam ile hazırlanmış aletler, özel çalışma yeri, muayyen bir faaliyet programını tahakkuk ettirmek için çalışan ilim adamlarından oluşan bir ilmî heyet, ilme değer veren hükümdarlar ve yöneticilerin bu ilmi desteklemesi, Me'mun zamanından Timurlular devrine kadar gelen astronomi ilminin ve rasathane çalışmasının belli bir seviyeye yükselmesini sağlamıştır.

Semerkand Rasathanesi, İlhanlı hükümdarı Hulagu (651-663/1253-1265) zamanında Nasîruddin al-Tûsî tarafından 657/1259'de Meraga'da inşa edilmiş olan Meraga Rasathanesi'ni⁶⁹ esas alarak yapılmıştır. Uluğ Bey küçük yaşlarda iken Meraga Rasathanesi'ni ziyaret etmiştir. Burada gördüğü rasathane kalıntıları onda astronomiye karşı derin bir ilgi uyandırmıştır. Ayrıca Uluğ Bey tarafından yönetilen ilmî faaliyetler ve âlimler arasındaki tartışmalar da rasathanenin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Uluğ Bey Rasathanesi ile ilgili kazı çalışmalarında büyük katkıda bulunan araştırmacı V. L. Vyatkin, Semerkand bölgesinin idaresi ile ilgili vakıfnameleri incelerken Semerkand Rasathanesi hakkında bilgi ihtivâ eden bir vakıfname eline geçmiştir. Vakıfnamede rasathanenin Çupan-Ata eteğinde Nakşi-Cihan denilen yerde kurulduğu ve rasathaneye ait olan araziye dair bilgiler verilmiştir. Bunun Babur'un *Baburnâme* ve Abu Tahir Hoca'nın *Sammariya* adlı eserinde bahsettiği bilgiler ile bağdaştığı ve aynı yerden bahsettikleri görülmüştür.⁷⁰ Babur, bu rasathane hakkında şunları ifade etmektedir; "Uluğ Bey, Kuhek tepesinin eteğinde bulunan ve içerisinde zîç yazma aleti olan üç katlı bir rasathane inşa ettirmiştir. Mirza, bu rasathanede Zîc-i Gurgânî'yi hazırlamıştır. Bu zîc, günümüzde diğerlerinden daha fazla kullanılmaktadır. Bundan evvel Nasîrudîn al-Tûsî'nin, Hulagu Han zamanında Meraga'da inşa ettiği rasathanede hazırladığı Zîc-i İlhanî kullanılmaktaydı. Galiba dünyada yedi-sekizden fazla rasathane inşa edilmemiştir. Bunlardan biri Halife Memun'a aittir ve burada Zîc-i Me'munî ortaya konulmuştur. Diğer rasathane de Batlamyus tarafından

⁶⁸ A. Sayılı, "Rasathane", *İA* cilt IX, MEB, İstanbul 1964, s. 628

⁶⁹ *OALT*, cilt I, s. LXXIII

⁷⁰ V. A. Shishkin, "Samarkandskaya observatoriya Ulugbeka", *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 200

yapılmıştır. Hindistan'da Raca Biker Macit Hindu zamanında, bugün Mandu diye tanınan Malva devletindeki Ucîn ve Dehar'da bir rasathane inşa edilmiştir. Hindistan'da Hinduların kullandıkları zîc 1584 yıl önce hazırlanmıştır. Bu, diğer zîçlere göre daha noksandır.”⁷¹

1872-1898 yılları arasında A. L. Kun, V. P. Nalivkin ve V. V. Stratonov tarafından tebliğler yazılıp resimleri çekilmiş ise de esas kazı işleri daha sonra gerçekleşmiştir. Kazı ile ilgili öne sürülen sunuş W.W. Barthold'un başında bulunduğu Orta ve Doğu Asya Araştırma Rus Komitesi tarafından tasdiklenmiş ve bu çalışma için 800 ruble ayrılmıştır. 1908-1909'da V. L. Vyatkin tarafından kazılara başlatılmıştır. Çalışmada çukur ve deliklerin bulunduğu ve daha sonraki araştırmacılar tarafından 'çimento tabanı' diye adlandırılan taban kalıntıları ve 'kvadrant' (kadran) günümüzde de 'sekstant' diye adlandırılan devasa gözlem âletinin alt kısmı gün ışığına çıkarılmıştır. Kazı sonunda Vyatkin'in sunduğu raporun⁷² eksik olabileceği düşünülerek tekrar çalışmanın başlatılması istenilmiştir. Ancak rasathane ve en önemli aletleri gerçekten ortaya çıkmış bulunuyordu. Vyatkin ve Barthold da kazının sonucundan pek memnun değillerdi. Rus Komitesi tarafından sağlanan imkanlarla 1914 Nisan-Haziran aylarında tekrar yeni çalışmalara başlatılmış fakat tamamlanamamıştır. Çalışma sonucunda rasathanenin tepesinde elli metre çapında yatay daire şeklinde bir saha ortaya çıkmıştır. Bu kazıda birkaç mimarî fragmanlar, mermer taşlar ve Timurlular'dan kalma tabak çanaklar dışında önemli bir şey bulunmamıştır. 1914'de sonuçlanan kazıda hayal kırıklığına uğrayan Barthold, Uluğ Bey hakkındaki eserinde şunları yazmaktadır: “Vyatkin'in özel mektubundan⁷³ birbirini izleyen çalışmalar rasathanenin yapımı ve donatımı ile ilgili açıklamalara yardımcı olamadığı bellidir.”⁷⁴

Semerkand Rasathanesi ile ilgili çalışma Sovyet döneminde de devam ettirilmiştir. 1941 yılında M. E. Masson'un başında bulunduğu Timurlular devri Semerkand mimarî yapıları ile ilgili çalışma grubuna rasathane araştırması için İ. A. Suharev'in⁷⁵ başında bulunduğu özel

⁷¹ Babur, *BN*, s. 72

⁷² V.L. Vyatkin, *Otchet o raskopkakh observatorii Mirza Ulugbeka v 1908 i 1909 gg.*, *İzvestiya Russkogo Komiteta dlya izucheniya Sredney i Vostochnoy Azii*, ser. II, No: 11, SPb., 1912, s. 76-93, nak. V. A. Shishkin, a. g. m., s. 201

⁷³ V. L. Vyatkin 1914'deki kazı ile ilgili raporunu yayınlamamıştır. Özbekistan'ın Kültür Bakanlığı'nda bulunan M. V. Stolyarov'un günlüğünde bulmak mümkündür.

⁷⁴ W. W. Barthold, *Ulugbek i ego vremya*, Petrograd 1918, s. 109, nak. V. A. Shishkin, a. g. m., s. 203

grup katılmıştır. Bu çalışmada, tepenin kuzeyinde iki deliğin bulunduğu rasathanenin kapladığı sahanın doğu kısmı temizlenmiştir. Ancak kerpiçten yapılmış zemin parçaları ve duvar parçası dışında rasathanenin yapısı ile ilgili sorular çözülmemiştir.

1948'de G. D. Jalalov⁷⁶ ve T. H. Kari-Niyazov⁷⁷ katıldıkları kazılarda ortaçağ astronomi ve matematik literatürlere dayanarak birçok problemi çözmeye çalışmışlar ve açıklığa kavuşturmuşlardır. Vyatkin tarafından gün ışığına çıkarılan kadran doğu astronomi literatüründe 'sestant Fahri' diye adlandırılan en önemli alet olduğunu ve iki araştırmacı da bu aletin ekliptik eğilim, ekinoks noktaları, yılın sürekliliği vb. gibi astronomik kadiri⁷⁸ belirlemek için kullanıldığını ortaya koymuşlardır. Bu da rasathanenin konstrüksiyonu ve yapımı ile ilgili çalışmaları birçok yönden kolaylaştırmıştır.⁷⁹

1949 yılında Ulug Bey'in ölümünün 500 yıl dönümü münasebetiyle Özbek Bilimler Akademisi tarafından yeni bir araştırma grubu oluşturulmuştur.⁸⁰ Shishkin'in anlattığına göre; Rasathane, Semerkand'da 'Çupan-Ata taşı' diye adlandırılan gri şistten oluşan pek yüksek olmayan kayalı tepede yerleşmiştir. Rasathane üç tarafından bağlar ve tarımlarla kuşatılmıştır. Kuzey doğu tarafında da Çupan-Ata yükseliyor. Rasathanenin eteğinde de Abirahmat deresi akıyor. Bu grubun çalışması sonucunda rasathanenin yapımının simetrik eksen ile gerçekleştiği, merkezde meridiyonal yönü gösteren kadran hendeği ortaya çıkmıştır. Rasathanenin yapımı kadranla tam ortadan ayrılmış, güney ve kuzey olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Rasathanenin en önemli aleti olan Fahri sekstantının kalıntıları Semerkand'ın enlemine göre çalışmasına uygun olarak yapılmış, tranşede yerleştirilmiş ve kayaya çakılmıştır.⁸¹

⁷⁵ İ. A. Suharev çalışmalarını yayınlamadan gittiği 1941-45 savaş meydanında vefat etmiştir. Onun bu raporu Semerkand'daki Devlet Özbek Halk Kültür Müzesi'nde bulunmaktadır.

⁷⁶ G. D. Jalalov, "Observatoriya Ulugbeka v svete novih dannih", *Nauchnaya sessiya AN Uz SSR 9-14 iyunya 1947 g.*, Taşkent 1947, s. 126-136, nak. V. A. Shishkin, a. g. m., s. 208

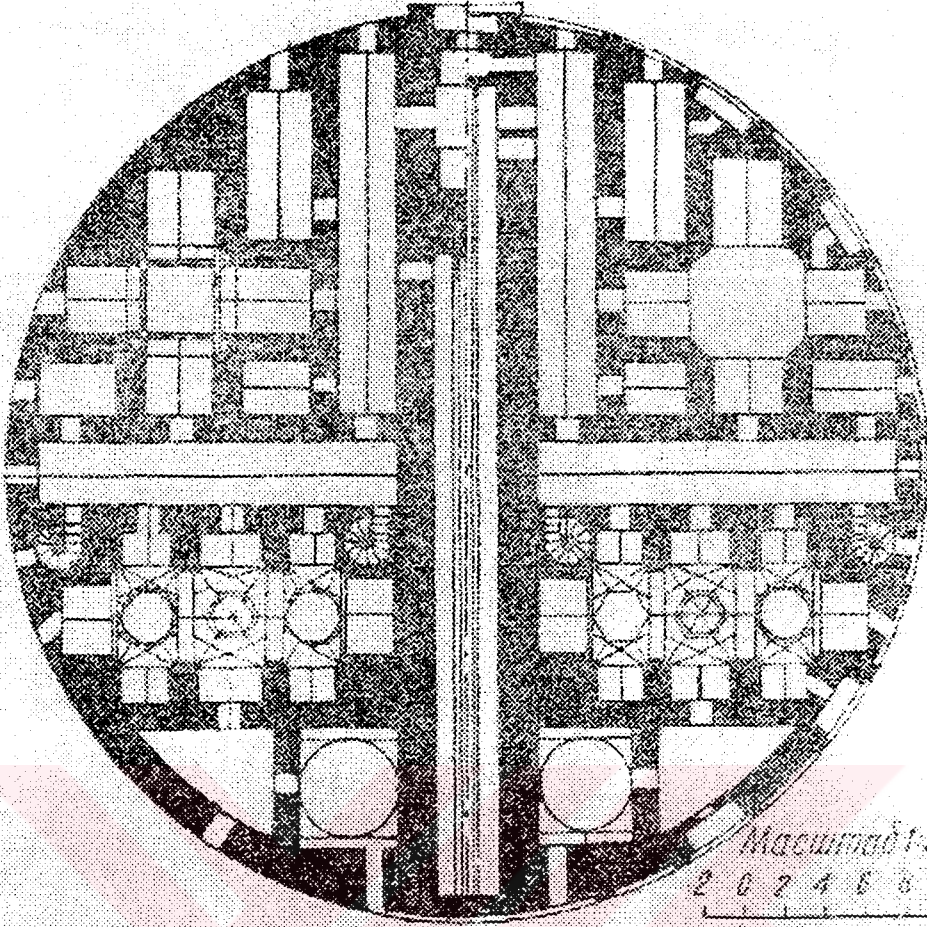
⁷⁷ T. H. Kari-Niyazov, "Sekstant, kak glavnyy instrument observatorii Ulugbeka", *Astronomicheskiy Jurnal*, 1947, cilt XXV, No. 7, s. 249-253, nak. V. A. Shishkin, a. g. m., s. 208

⁷⁸ Kadir, bir yıldızın parlaklık bakımından bulunduğu basamak için kullanılan astronomik terimdir.

⁷⁹ V. A. Shishkin, a. g. m., s. 200-208

⁸⁰ V. A. Shishkin'in başında bulunduğu bu kazı çalışmasına S. K. Kabanov, V. A. Nil'sen, V.İ. Sprishevskiy, asistanlar: V. İ. Sarianidi ve K. A. Shahurin katılmıştır.

⁸¹ V. A. Shishkin, a. g. m., s. 209-210

Restorasyondan Sonra Rasathanenin Zemin Planı,
(Semarkantskaya Observatoria Ulugbeka, s.213)

Uluğ Bey Rasathanesi hakkında o dönemlerde yaşamış olan müverrih ve ilim adamları tarafından ele alınan eserlerden de bilgi edinmekteyiz. Bunlardan en önemlilerinden biri, hem de bu rasathanenin kuruluşunda büyük rol oynayan âlim Mevlana Giyasuddin al-Kâşî'dir. al-Kâşî'nin babasına yazmış olduğu iki mektubunun⁸² günümüze kadar gelmiş olması, o dönemde Semerkand'daki ilmî faaliyetleri ve rasathane işlerinden bahsetmesi bakımından büyük bir önem taşır. İkinci mektubunda "İki yazıdan hiç olmazsa biri size ulaşır umuduyla aynı şeyi ikinci defa kaleme alıyorum" diyor. Mektuplarını ne zaman yazdığına dair bilgi yoktur. İkinci

⁸² al-Kâşî'nin ikinci mektubu 1319şh.'de Tabâtabâ'î tarafından yayınlanmış, daha sonra 1960'ta Kennedy tarafından İngilizceye, aynı yıl Aydın Sayılı tarafından Türkçeye, 1979 yılında da Dilaram Yusupova tarafından Rusçaya tercüme edilmiştir. İlk mektubu ise, Muhammed Bakırî tarafından 1375şh./1996'da ikinci mektubu ile beraber Tahran'da yayınlanmıştır. Bu mektubu Türkçeye çevirirken kendilerinden çokça istifade

mektubunda “Bu mektup mübarek Zilka’ade ayının yedisinde kaleme alındı”⁸³ diyor. Ancak bu mektupları kısa bir arayla arka arkaya yazdığı ikinci mektubundan anlaşılmaktadır.

al-Kâşî, ilk mektubunda rasathane inşası için en müsaid ve elverişli yerin neresi olabileceğine dair meselelerin Uluğ Bey’in meclisinde gündeme getirildiğini ve Semerkand’ın uygun görüldüğünden haber vermektedir.⁸⁴ Rasathanenin inşası ile ilgili şunları anlatmaktadır; “Hükümdar Hazretleri... çocukluğunda Meraga Rasathanesi yapılarını görmüş. Fakat kendisi bu rasathaneye o zaman meseleye vakıf bir insan gözü ile bakmamış olduğunu söyleyerek bu hususta izahat istemiş. Benim gelişimden önce kendisine Meraga Rasathanesi’nin, içinde oturlan ve Rasat Tepesi’nin üst kısmının altında bulunan yer olduğunu söylemişler. Tutulma düzlemi eğimi ile güneş rasatı için de Batlamyus metoduna uygun olarak, altı gez çapında iki halka, Batlamyus’un verdiği talimat gereğince dökülmüş bulunuyordu. Batlamyus aletlerinin kusurdan azade olmadıklarından ve bu sebeple, Batlamyus’dan beri yapılan her rasat münasebetiyle rasat aletlerinde dakiklik sağlayan çeşitli değişikliklerin yapılmış bulunduğu buradakilerin haberi yoktu. Merâğa Rasathanesi yapıları arasında bulunan “hendesi minber”in ne olduğunu ve neye yaradığını da kimse bilmiyordu. Ben durumu Yüce Başbuğ’a arz ettim ve bu halka ile baş gösterebilecek hataları izah ettim. Yine, Aduddevle için on gez çapında bir halka yapılmış olduğundan bahsederek eldeki aletin bundan da küçük olduğuna dikkati çektim, ve bu alet yerine Merâğa Rasathanesi’nde “hendesi minber” yapılmış bulunduğunu, buna süds-i Fahrî adı verildiğini ve yarı çapının altı gez⁸⁵ olduğunu söyledim. Bunun üzerine, eldeki halkanın kırılması emredildi ve bu halka benim tarif ettiğim alete tebdil olundu. Rasathane binasının da benim anlattığım şekle uygun olarak inşasına karar verildi ve bunlarla ilgili bütün hususlar memleket âyânına bildirildi.”⁸⁶ Ancak al-Kâşî ne yazık ki rasathanenin ne zaman inşaya başlatıldığına dair bilgi vermemektedir.

---

ettiğim İÜ Siyasal Bilgiler Fak. Kamu Yönetimi III sınıf öğrencisi Afganistanlı Ekramuddin Bayazidi’ye ve Farsça kursu Hocam İsmet Verçin’e yardımlarından dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

⁸³ A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand’daki İlim Faaliyeti hakkında Gıyasuddin-i Kâşî’nin Mektubu*, TTK, Ankara 1960, s. 76

⁸⁴ M. Bakırî, *a. g. e.*, s. 40-41

⁸⁵ ‘gez’ bir ölçü birimi olup kaynaklarda çeşitli miktarlarda gösterilmiştir. Kaşani’nin kullandığı gez, 50 cm’ye eşittir. (M. Bakırî, *a. g. e.*, s. 54)

⁸⁶ Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand’daki İlim Faaliyeti hakkında Gıyasuddin-i Kâşî’nin Mektubu*, s. 80-81

Abdurrazzak Semerkandî'ye göre, rasathanenin inşası için Semerkand'ın kuzey tarafından büyük bir yer seçilmiştir ve aletlerin yapımından sonra 823/1420'de rasathanenin inşasına başlatılmıştır. Bu yüksek binanın içi eşsiz, emsalsiz resimler, dokuz kat gökyüzü, dereceler, dakikalar, saniyeler, saniyenin onda biri ile harekette bulunan yedi yıldız figürleri, sabit yıldızlar, yedi iklim, dağlar, denizler, çöller vb.'nin bulunduğu yer yüzü⁸⁷ ile süslenmiştir...⁸⁸ Mirhond ise Semerkand Medresesi'nin inşası hakkında bilgi verdikten sonra şöyle devam ediyor: "Bir de rasathanenin inşası için emir verildi. Zamanın ikinci Batlamyus'u Gıyasuddin Cemşid al-Kâşî ve Mevlana Nizamuddin Kâşânî rasathane inşasında bulundular ve kısa bir sürede tamamlandı"⁸⁹ Devletşah eserinde şunları beyan etmektedir: "Uluğ Bey adaletli, bilgili, kahhar ve himmet sahibi bir padişahı, yıldızlar ilmindeki derecesi yüksekti. Bu ilmin inceliklerine vakıftı. Âlimlere çok hürmet ederdi. Riyaziye ve heyet iliminde büyük bir kudret sahibiydi. Semerkand'da bir rasathane yaptırmış ve yıldızların rasadı ile meşgul olmuştur. O dönemin ileri gelen âlimlerinden Gıyasuddin al-Kâşî ve Kadı-zâde Rûmî orada çalışmışlar ve bu işi tamamlayamadan vefat etmişlerdir. Sultan olanca himmetini bu işe sarf etmiş, rasatı tamamlamış ve Zîc-i Sultânî'yi ortaya koymuştur. Günümüzde âlimler bu zîce itibar gösteriyorlar ve onu Zîc-i Nasrî İlhanî'ye tercih ediyorlar."⁹⁰

Rasathanenin ne zaman bina edildiğine gelince çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Bazı kaynaklara göre Uluğ Bey Medresesi'nden dört sene sonra yani 824/1421'de rasathane inşasına başlatılmıştır.⁹¹ Hafız Abru, dinî ve tabîî ilimlerde geniş bilgiye sahip olan Uluğ Bey'in 823/1420'de Maveraünnehir'de bir rasathane yaptırdığını haber vermektedir.⁹² Başka bir kaynağa göre de rasathane 825/1422'te veya 827/1424'te tamamlanmıştır. al-Kâşî rasat işleri başladıktan sonra 5 veya 7 sene yani 832/1429'daki vefatına kadar orada bulunmuştur. Uluğ Bey Zîci de 841/1437'de tamamlanmıştır.⁹³ Uluğ Bey'in çağdaşı ve astronom Ruknuddin Amulî, 'Semerkand Rasathanesi'nin inşasına 830/1427'de başlatıldı ve çalışma otuz yıl

⁸⁷ Bu her halde yer küresi olabilir.

⁸⁸ A. Semerkandî, *MS*, vr. 749

⁸⁹ Mirhond, *RS*, cilt VI, s. 231-232

⁹⁰ Devletşah, *TŞ*, s. 428-429

⁹¹ Kurbânî, *Kâşî Nâme*, s. 8, nak. M. Bakırî, *a. g. e.*, s. 8; Verilen bilgilere göre Semerkand Medresesi'nin 820-823/1417-1420 yılları arasında yapıldığı göz önünde bulundurulursa, Rasathane'nin 827/1424 yılında inşasına başlatıldığı tahmin edilebilir.

⁹² H. Abru, *ZTB*, 479b

⁹³ M. Bakırî, *a. g. e.*, s. 10

fazlasıyla devam etti' diyor.⁹⁴ Abu Tahir Semerkandî *Samariya'da* rasathanenin inşası hakkında şunları beyan etmiştir: 'Uluğ Bey, medresesinin inşasından dört sene sonra Kadı-zâde Rûmî, al-Kâşî, Muinuddin Kâşânî, Salahudin Musevî ile bir araya gelerek rasathane kurmaya karar verdiler. Burada büyük hücreler tertip etmişlerdir. Ancak yukarıda zikredilen âlimler çalışma esnasında vefat etmişler ve Ali Kuşçu tamamlamıştır.'⁹⁵ A. Sayılı ise rasathane hakkında şunları yazmaktadır; 'Bizim elimize geçen kaynaklara göre Uluğ Bey'in Semerkand Rasathanesi 823/1420'da inşa edilmiş ve inşasından Uluğ Bey'in vefatına kadar otuz yıl faaliyette bulunmuştur.'⁹⁶

Ancak o dönemlerde yazılmış olan al-Kâşî'nin mektuplarına bakacak olursak rasathanenin Uluğ Bey Medresesi'nden sonra bina edildiği ortaya çıkmaktadır. Eğer medrese ile rasathane aynı anda inşa edilmiş olsaydı al-Kâşî mektuplarında bundan zikretmesi gerekirdi. Aksine mektuplarında medresenin faaliyette olduğunu ve medresenin müderrisleri hakkında bilgi vermektedir.⁹⁷ Buradan rasathanenin medreseden sonra yapıldığına dair kesin bir sonuca varmakla daha önce bahsi geçtiği gibi medreseden dört sene sonra inşa edildiği hakkındaki bilginin doğru olabileceği kanaatindeyiz.

al-Kâşî, mektubunu yazdığı sıralarda rasathanenin büyük bir kısmının meydana getirilmiş olduğunu, beşyüz tûmâna⁹⁸ yakın tuğla ve kirece sarf edildiğini bildirmektedir. Rasathane aletlerine gelince şunları yazmaktadır; "Zatü'l-halak yapıldı. Bir ikncisi de yapılmakta. Zatü's-semt, zatü'l-hedefeti's-seyyare ve saire gibi bazı aletler üzerinde de çalışılıyor. Bunlar da tamamlanmış durumda."⁹⁹ Ayrıca mektuplardan usturlâb, güneş saati, zatu'l-halak, zatü's-semt, "hendese minberi" veya süds-i fahri, zatü'l-hedefeti's-seyyare gibi rasat aletleri ile ilgili bilgilere sahip olmaktadır.

⁹⁴ R. Âmulî, s. 2-3, nak. A. Sayılı, *The Islamic Observatory*, TTK, Ankara 1988, s. 270

⁹⁵ Abu Tahir Semerkandî, a. g. e., s. 45-46

⁹⁶ A. Sayılı, *The Islamic Observatory*, s. 271

⁹⁷ M. Bakırî, a. g. e., s. 41-42

⁹⁸ Tûmân, moğolca bir kelime 10 000 anlamındadır. Burada ise 10 000 dinar manasına gelmektedir. (M. Bakırî, a. g. e., s. 58)

⁹⁹ A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti hakkında Giyasuddin-i Kâşî'nin Mektubu*, s. 88

Büyük Sekstant'ın Kalıntısı, (*Samarkandskaya Observatoriya Ulugbeka*, s. 203)

4. Medreselerde Astronomi Eğitimi.

Timurlular devri astronomlarını ve ilmî faaliyetlerini en çok etkileyen önemli rasathanelerden biri de Muhammed b. Muhammed Nasirudîn Tûsî'nin başında bulunduğu Meraga Rasathanesi'dir. Bu rasathanede çalışan astronomlar arasında Muayaduddin al-Urdî, Husamuddin al-Şâmî, Fahrudin al-Ahlatî, Necmuddin al-Kazvinî, Muhyiddin al-Mağribî, Şemsuddin al-Şirvânî ve Kutbuddin al-Sirâzî¹⁰⁰ gibi isimler vardır. Meraga ekolü, aynı

¹⁰⁰ A. Sayılı, *The Observatory in Islam*, s.205-207

zamanda Timurlular devri âlimleri tarafından tabîi ve riyazî ilimlerin medreselerde okutulmasında da kendi tesirini göstermiştir.

al-Kâşî, babasına yazdığı ilk mektubunda Uluğ Bey Medresesi ve müderrisleri ile ilgili şunları yazmaktadır: “Uluğ Bey’in medresesinde üç müderris çalışmaktadır. Biri Kadı-zâde, diğeri Mevlana Muhammed Hanî’dir. Muhammed Hanî, riyazî ilimler yanında diğer bütün ilimlere de vakıftır. Hafızasının sonu yoktur. Bütün ilimlerin çoğunu derste hafızadan anlatıyor ve Seyyid Şerif Cürcani’nin hey’et ilmîne dair eserini okumuştur. Üçüncüsü de Abu’l-Fath’dir. O fıkıh ve kıraat biliyor ve usturlâb yapmıştır. Muhammed Hanî, rasat konusuyla ilgili mulakatlara katılıyor ve defalarca itiraf ederek şunları söylüyor: “Ben bundan önce Semerkand’da astronomi ile uğraşıyordum ve bilgiliydim. Kimse bana meydan okuyamıyordu. Şimdi Kadı-zâde çok çalışıyor ve beni geçti. İtiraf edeyim ki Mevlana Giyaseddin çok üstünlük gösteriyor. Onların meclisinde birçok konu üzerinde bahs oluyor ve benim girme cesaretim yok. Çünkü Padişah bu feni çok iyi biliyor...”¹⁰¹

Timurlular devrinde çeşitli medreselerde ders veren Semerkand âlimleri arasında Kadı-zâde, Uluğ Bey, Ali Kuşçu, Muinuddin Kâşânî, oğlu Mansur Kâşânî, Herat Hıyaban’ındaki Emir Alikiyye Medresesi’nin müderrisi olduğu tahmin edilen Fahrüddin Acemî¹⁰², Horasan âlimlerinden; Hoca Ataullah, Fasihüddin al-Kuhistânî ve Ruyanî Lahicî gibi birçok âlimi saymak mümkündür. Onlar *al-Mulahhas fi’l-Hay’a*, *Kitâb al-Macastî*, *Tazkira fi ‘İlm al-Hay’a*, *Zîc-i İlhânî* ve *Kanûn-i Mas’udî* gibi meşhur klasik eserleri okutmuşlardır. Burada zikredilmesi gereken en önemli noktalardan biri de Timurlular devri âlimleri bu eserleri sadece okutmakla kalmamışlar eserlere yeni hüvviyet kazandıran analitik gözle bakmışlar, eksiklikleri ve yanlışlıkları ortaya koymuşlar, tenkid etmişler ve kendilerinin telif ettikleri eserleri de okutmuşlardır. Bu durum şu örneklerde daha belirgin ortaya çıkmaktadır: “*Tuhfa*’da, *Nihâyat al-İdrâk*’ta, *Tazkira*’nın Nizâmüddin Nişâbüri şerhinde ve yine *Tazkira*’nın Seyyid Şerif şerhinde, aynı suretle ifade olunan fakat buna rağmen yanlış olan birkaç nokta var. Buraya ilk geldiğim sıralarda bir gün Ulu Başbuğ’un huzurunda bunlardan bahsediyordum. Sözlerim ağızdan ağıza dolaşarak buradaki bilgilerin hepsinin kulağına gitmiş. Bunlar bu münasebetle bir hayli heyecanlanmışlar ve “bu kadar ünlü bilgilerin üzerinde müttetik oldukları bir

¹⁰¹ M. Bakırî, a. g. e., s. 41-42

meseleye itiraz eden bir kimse iddiasını isbat etmelidir” diye arkandan söylenmişler. Bir gün, çoğunluğun hazır bulunduğu bir toplantıda, bu bahislerden çok derin ve etraflı bir şekilde incelemiş olduğum bir tanesini hem muhayyileye hitap eden bir tarzda ve hem de geometrik isbat yolu ile o şekilde anlattım ki hepsi de bunu ittifakla kabul ettiler. Söz konusu meselelerden biri şu: “Ayın episikli üzerindeki azami tâdili dış merkezli bölgede öyle bir noktaya rastlar ki bu noktadan muhâzât noktasına bir doğru çizilecek olursa bu doğru apoleden geçen çapa dik olur” şeklinde bir beyan mevcuttur. Bu ilim dalında günümüze kadar kaleme alınmış olan bütün eserlerde bu mesele böylece ifade edilmiştir. Halbuki bu bir hatadır. Çünkü, böyle bir doğru muhâzât noktasının yedi derece elli dakika altından geçerse, sözü geçen çapa dik olur aksi halde dik olmaz. Gezegenlerde de aynı suretle yanlışlardır. Bunların hepsinin hatası şuradan geliyor ki güneşte azami tadil öyle bir noktaya raslar ki oradan kainatın merkezine bir doğru çizilecek olursa bu doğru mezkur çapa dik olur. Batlamyus, Almajest'te bunun isbatını vermiş ve ay ile diğer gezegenlerde o isbata atıf yapmıştır. Kimse düşünmemiştir ki bu sonuncularda o isbata atıf yapılamaz.”¹⁰³ Diğer bir örnek de Ali Kuşçu *Fâida fi Aşkâli Utarid* adlı eserinde Batlamyus’un *al-Macastî* kitabındaki Utarid’in hareketiyle ilgili görüşlerini tenkit etmiştir.¹⁰⁴ Bu bize âlimlerin ilme ve eğitime verdikleri önemi göstermektedir. Dolayısıyla da bu ilimlerde eğitim almak için çeşitli bölgelerden birçok öğrenci gelmiştir. Bunlardan Abdurrahman Câmî ve Ali Şir Nevâî Semerkand’da astronomi okumuşlardır. Câmî’nin XV asrın yirmilerinde Semerkand’a geldiği ve Uluğ Bey Medresesi’nde Kadı-zâde, Alauddin Semerkandî ve Uluğ Bey’in kendisinden ders dinlediği bilinmektedir. Daha sonra 50’lerde Câmî, Uluğ Bey Medresesi’nde ders vermesi için Semerkand’a davet edilmiş ve bir müddet orada ders vermiştir. Ali Şir Nevâî de Maverâünnehir’de bulunduğu sıralarda ünlü âlimlerden astronomi, tarih, coğrafya ve belağat gibi ilimleri okumuştur.¹⁰⁵ Semerkand’da bulunduğu sıralarda Hoca Fazlullah Abd al-Laysî Semerkandî’den ders dinlediğini biliyoruz.

Timurlular devri âlimleri çeşitli bölgelerden gelen öğrencileri yetiştirmekle Timurlular devri astronomi ilminin geniş bir muhite yayılmasını sağlamıştır. Öğrencilerden Bircandî’nin

¹⁰² Köprülü ktp., III kısım, nr. 704/18, nak. *OALT*, cilt I, s. 54

¹⁰³ A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand’daki İlim Faaliyeti hakkında Gıyasuddin-i Kâşî’nin Mektubu*, s. 82-83

¹⁰⁴ Ali Kuşçu, *Fâ’ida fi Aşkâli Utarid*, III. Ahmed, nr. 3483/24, vr. 270a-272a

¹⁰⁵ *İstoriya Samarkanda*, s. 235

Hondmir *Habib al-Siyer*'de Mansur b. Muinuddin Kâşî, Kemaleddin Huseyin al-Konevî, Seyfuddin Ahmed b. Yahya Taftazanî, Kemaleddin Mes'ud-i Şirvanî gibi zamanının en büyük âlimlerden okumuş, fıkıh, astronomi ve hesap gibi ilimleri tahsil etmiş olduğu zikredilmektedir.¹⁰⁶

Horasanlı Hafızuddin Muhammed b. Ahmed b.'Adil al-Acemî al-Berdâ'î al-Hanefî (öl. 957/1550), ilk tahsilini ve zamanının revaçta olan ilimlerini Tebriz'de Mevlana Mezid'den okumuştur.¹⁰⁷

Fathullah Şirvan'nin öğrencisi, Herat'ta yaşayan âlimlerden Mes'ud Rûmî diye tanınan Kemaluddin Mes'ud b. Huseyin Şirvanî, Cürçânî'nin *Şarh al-Mevâkıf* adlı eserinin ilahiyat bahsi üzerine ta'likat, Kutbuddin Şirazî'nin *Şarh Hikmat al-'Ayn* adlı eserine haşiye, *Âdâb-ı Semerkandî* eseri üzerine şerh yazmıştır.¹⁰⁸

Her ne kadar Timurlular devrinde astronomi derslerinin, hangi eserlerin okutulduğuna dair icazetnâme, veya ders programları ile ilgili herhangi bir belge elimize geçmemiş ise de medreselerde astronomi derslerinin verildiğini söylemek mümkündür.

5. Astronomi Eserleri

Timurlular devri âlimleri tarafından yazılmış olan astronomi eserleri İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından yayınlanan *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, GAL, Katip Çelebi'nin *Kaşf al-Zunûn*, ve *Arapskiye Rukopsi İnstitutu Vostokovedeniya* (Şarkiyat Enstitüsü Arapça El Yazmaları), Tofigh Heiderzadeh'in *Ali Kuşçu'nun Astronomi Eserleri* adlı tez çalışması ve İstanbul'daki Süleymaniye, Köprülü ve Nuruosmaniye Kütüphanelerinde bulunan kaynaklar ve elimize geçen el yazmalar kataloglarına göre tespit edilmiş olup toplam 63 eser bulunmuştur. Bu eserleri teorik ve uygulamaya dayalı eserler adı altında genel hatları ile incelemek mümkündür. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri de, bazı eserlerin hem uygulamaya dair hem de teorik bilgileri ihtivâ

¹⁰⁶ Hondmir, *HS*, cilt III, s. 486

¹⁰⁷ *OALT*, cilt I, s. 128-129

¹⁰⁸ *OALT*, cilt I, s. 66

etmesidir. Mesela, zîcler ve vakit tayini ile ilgili eserler teorik bilgileri de ihtiva etmelerine rağmen uygulamalı eserler başlığı altına toplanmıştır. Uygulamada kullanılmak üzere hazırlanmış olan eserler de zîcler, takvimler, âletler olmak üzere üçe ayrılmıştır.

a) Teorik Eserler

Daha önce de bahsedildiği gibi Timurlular devri âlimlerinin Meraga ekolünden büyük ölçüde etkilendikleri eserlerinden de belli olmaktadır. Nasiruddin al-Tûsî'nin *al-Tazkira al-Nasiriyya* adlı eseri üzerine Seyyid Şerif Cürçani bir şerh yazmıştır. Cürçani bu eseri 811/1408'de Şiraz'da telif etmiştir.¹⁰⁹ Eser günümüze kadar gelmiş olup kütüphanelerde bulunmaktadır.¹¹⁰ Aynı esere Kadı-zâde Rûmî, *Şarh al-Tazkirat al-Nasiriyya fi'l-Hay'a* adıyla bir şerh kaleme almıştır.¹¹¹ Matematik, geometri ve astronomi gibi riyazî ilimleri Semerkand Medresesi'nde Kadı-zâde Rûmî'den tahsil eden Fathullah Şirvânî,¹¹² kendinden önce kaleme alınmış olan Cürçani ile Nizâm al-A'rac (730/1330'da sağ)'ın şerhlerinden istifade ederek onların eksiklerini tamamlayıp öğrencilerine yeterli bir ders kitabı hazırlamak amacıyla bir şerh kaleme almış ve 3 Ramazan 879/11 Ocak 1475'te tamamlamıştır.¹¹³ Daha sonra Bircandî, 913/1508'de *Şarh-i Tazkira-i Hâce Nasîr-i Tûsî* adlı Farsça bir eser telif etmiştir.¹¹⁴

Yine al-Tûsî'nin Batlamyus'un *al-Macesî* adlı eserine yazdığı *Tahrîr al-Macesî*'si Timurlular devri âlimleri tarafından itibar görmüştür. Kadı-zâde, *Tahrîr al-Macesî* üzerine Nişabûrî tarafından yazılan *Ta'bîr al-Tahrîr* adlı şerhinin bazı yerlerini açıklama mahiyetinde *Haşiya'ala Kitâb al-Macesî* isimli eserini telif etmiştir.¹¹⁵ Daha sonra Bircandî, 921/1515'te *Tahrîr al-Macesî* üzerine Arapça bir şerh yazmıştır.¹¹⁶

¹⁰⁹ Katip Çelebi, *Kaşf al-Zunûn*, cilt I, İstanbul 1941, s. 391

¹¹⁰ Cürçanî, *Şarh al-Tazkira li'l-Tûsî*, Mahmud Paşa, nr. 325

¹¹¹ Kadı-zâde Rûmî, *Şarh al-Tazkirat al-Nasiriyya fi'l-Hay'a*, nak. *OALT*, cilt I, s. 21

¹¹² Fathullah b. Abu Yazid 'Abdullah b. 'Abdulaziz b. İbrahim al-Şirvânî, Cürçânî'nin de öğrencilerinden dir. Hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. *OALT*, cilt I, s. 42-43

¹¹³ Fathullah al-Sirvânî, *Şarh al-Tazkira fi 'İlm al-Hay'a*, Damat İbrahim, nr. 847; *OALT*, cilt I, s. 44

¹¹⁴ Bircandî, *Şarh-i Tazkira-i Hâce Nasîr-i Tûsî*, Raşid Efendi, nr. 11300; *KZ*, cilt I, s. 392

¹¹⁵ Kadı-zâde Rûmî, *Haşiya'ala Kitâb al-Macesî*, nak. *KZ*, s. 1595; *OALT*, cilt I, s. 7

¹¹⁶ Bircandî, *Tahrîr al-Macesî*, nak. *OALT*, cilt I, s. 109

Muhammed b. Muhammed al-Çağminî al-Harezmi'nin (öl. 618/1221) astronomi ilmine dair telif etmiş olduğu *al-Mulahhas fi'l-Hay'a* adlı eseri, Timurular'da derin iz bıraktığını o dönemlerde ve daha sonraki dönemlerde yazılmış olan eserlerden anlamaktayız. Timurular devri âlimlerinden Cürcanî, bu eser üzerine *Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a li'l-Çağminî* adlı bir şerh yazmıştır.¹¹⁷ Cürcanî'nin bu eseri günümüze kadar gelmiş olup kütüphanelerde bulunmaktadır.¹¹⁸ *al-Mulahhas'a* Fazlulluh al-Ubaydî, Kemaluddin al-Turkmânî ve Cürcanî gibi âlimler şerh yazmış iseler de Kadı-zâde'nin bu eser üzerine yazdığı şerh Timurular'da ve diğer bölgelerde büyük bir itibara sahip olmuş ve medreselerde astronomi ders kitabı olarak kullanılmıştır. Kadı-zâde eserini 814/1412 yılında tamamlamış ve Uluğ Bey'e ithaf etmiştir.¹¹⁹ Fathullah al-Şirvânî, hocası Kadı-zâdenin *Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a*'sine *Hâşiya ala Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a* adlı bir eser telif etmiştir. 878/1473'te tamamladığı haşiyesini Sultan Fatih Mehmed'e ithaf ettiği bilinmektedir.¹²⁰ Fasihuddin al-Kuhistânî'nin *Hâşiya ala Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a* li Kadı-zâde adlı eserinin nüshaları Bakü ve Taşkent'te bulunmaktadır.¹²¹ al-Bircandî'nin *Hâşiya 'ala Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a* adlı eseri, Kadı-zâde tarafından yapılan şerhe haşiyedir.¹²² Ali Kuşçu'nun öğrencilerinden ve onunla İstanbul'a gelen Fahr-i Acem olduğu tahmin edilen Fahrüddin'in hayatı hakkında pek bilgiye sahip değiliz. Fahrüddin, Kadı-zâde'nin şerhine haşiye yazmıştır.¹²³

Meraga Ekolü âlimlerinden Kutbuddin Mahmud b. Mes'ud al-Şirazî'nin (öl. 710/1310) *al-Tuhfa al-Şahiya* adlı eserine Cürcanî'nin bir haşiyesi olduğu bilinmektedir.¹²⁴ Ali Kuşçu de al-Şirazî'nin bu meşhur astronomi kitabına muhtasar bir şerh yazmıştır.¹²⁵ Eser Arapça kaleme alınmıştır.

Bu eserlerin dışında Timurular devri âlimleri tarafından birçok teorik eser telif edilmiştir. Bunların arasında al-Kâşî'nin *Sullam al-Samâ'* ve *Risâla al-Muhîtiyya* adlı en önemli

¹¹⁷ *Arapskiye Rukopisi İmstituta Vostokovedeniya*, ed. A. B. Khalidov, s. 457

¹¹⁸ Cürcanî, *Şarh Mulahhas fi'l-Hay'a*, H. Hüsnü Paşa, nr. 1294/2

¹¹⁹ Kadı-zâde, *Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a*, Hacı Mahmud Efendi, nr. 5685

¹²⁰ Fathullah al-Sirvânî, *Hâşiya 'ala Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a*, III. Ahmed, nr. 3294

¹²¹ B. A. Rozenfel'd, a. g. m., s. 131

¹²² Bircandî, *Hâşiya 'ala Şarh al-Mulahhas li'l-Kadı-zâde*, Yusuf Aga, nr. 308/3

¹²³ Fahrüddin, *Hâşiya 'ala Şarh al-Mulahhas*, Esad Ef., nr. 3782/11

¹²⁴ S. Gümüş, a. g. e., s. 98

¹²⁵ Ali Kuşçu, *Şarh al-Tuhfa al-Şahiya fi'l-Hay'a*, Crh., nr. 2060/1, vr. 1b-35a

eserlerini saymak mümkündür. *Risâla al-Kamâliyya* adıyla da bilinen *Sullam al-Samâ'*, 809'da Kaşan'da telif edilmiştir.¹²⁶ Katip Çelebî bu eserin ilm al-ab'âd va'l-acrâm'a dair olduğunu kadetmiştir.¹²⁷ Risale dünyanın merkezinden yıldızların ve gezegenlerin uzaklığı ve onların hacimleri ile ilgili konuları ihtivâ etmektedir.

al-Kâşî'nin diğer teorik eserlerinden biri de *Muhtasar dar İlm al-Hay'a*'dır. Müellif bu eserini 813/1410 veya 814/1411 yıllarında Farsça kaleme almış ve İskender b. Ömer Şeyh b. Timur'a ithaf etmiştir.¹²⁸ Eser 20 babdan meydana gelmekte ve Ay, Güneş, yıldızlar ve gezegenlerin hareketleri, daireleri ve yaylarının tarifleri ile ilgili konuları ele almıştır.

Ali Kuşçu'nun *Fâ'ida fi Aşkâli Utarid, R. dar İlm-i Hay'a* ve *al-Fathiyya* adlı eserleri büyük önem taşımaktadır. Müellif, *Fâ'ida fi Aşkâli Utarid* adlı eserinde Batlamyus'un *al-Macestî*'sinde ele aldığı Utarid'in hareketleri hakkındaki görüşlerini tenkid etmiş ve düzeltmeler yapmıştır.¹²⁹ Ali Kuşçu'nun diğer önemli teorik eserleri de 862/1458'de Semerkand'da telif ettiği *Risâla dar İlm-i Hay'a* adlı Farsça eseridir. Bu eser bir mukaddime ve iki makaleden meydana gelmiştir. Daha sonra Kuşçu aynı esere ilâveler katarak 16 Rebiülevvel 878/1473 Çarşamba günü yani Otlukbeli savaşının kazanıldığı gün tamamlamış ve bu münasebetle eserine *al-Fathiyya* adını vererek Sultan Fatih Mehmed'e ithaf etmiştir.¹³⁰ Bu eserler en çok okunan ve üzerinde çalışılan ders kitapları haline gelmişlerdir. Ali Kuşçu'nun bunların dışında tespit edilebildiği kadarıyla yine dört teorik risalesi bulunmaktadır. O, *R. fi Halli Aşkâl al-Kamar* adıyla da bilinen *R. fi Halli Aşkâl Mu'addil al-Kamar li'i-Masîr* adlı eserini ilim tahsil etmek için gittiği Kirman'da telif etmiş ve dönünce Uluğ Bey'in "Bize ne hediye getirdin?" sorusuna cevaben bu risalesini ona sunmuştur.¹³¹

Genel itibarıyla teorik eserlere bakıldığında yukarıda zikredilen eserlerin dışında tespit edilebildiği kadarıyla birkaç eser bulunmaktadır. Ancak bizim ulaşamadığımız daha birçok eserin Timurlular devri âlimleri tarafından telif edilmiş olabileceği kanaatindeyiz. Timurlular

¹²⁶ M. Bakırî, *a. g. e.*, s. 19

¹²⁷ KZ, cilt I, s. 3-4

¹²⁸ M. Bakırî, *a. g. e.*, s. 20; D. G. Voronovskiy, *a. g. m.*, s. 127

¹²⁹ Ali Kuşçu, *Fâ'ida fi Aşkâli Utarid*, vr. 270a-272a

¹³⁰ ŞN, s. 160, OALT, cilt I, s. 30-35

¹³¹ Ali Kuşçu, *R. fi Halli Aşkâl Mu'addil al-Kamar li'i-Masîr*, Crh, nr. 2060/6, vr. 133a-135b; ŞN, s. 159, OALT, cilt I, s. 35-36

devri âlimlerinden ve Semerkand Rasathanesi'nde çalışan Muiniddin Kâşânî'nin ismi kaynaklarda çokça zikredilmesine rağmen hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi edinememiz bunlardan biridir ve bunun gibi birçok âlimi saymak mümkündür.

b) Uygulamada Kullanılmak Üzere Hazırlanmış Eserler

ba) Zicler

Timurlular devri meşhur astronomlardan al-Kâşî zîc üzerinde birçok eser telif eden âlimlerdendir. Onun *Miftâh al-Hisâb* adlı eserinin mukaddimesinde zîce dair dört eserinin ismini vermektedir.

1. *İstihrac Camiî Cadâval al-Zîc al-İlhânî*

2. *Miftâh al-Esbâb fi İlm-i Zîc*

3. *Zîc al-Teshilât*

4. *Zîc-i Hakânî*

Meraga Rasadhanesi'nde al-Tûsî tarafından hazırlanan zîci analize etmek ve düzeltmek amacıyla kaleme aldığı *İstihrac Camiî Cadâval al-Zîc al-İlhânî* eseri Farsça kaleme alınmış olup Ayasofya no. 2692'de bulunmaktadır.¹³² Diğer en önemli eseri *Zîc-i Hakanî fi Takmîl al-Zîc al-İlhânî*, Uluğ Bey'in davetiyle Semerkand'a vardığında kaleme almıştır.¹³³ Bu eser 6 makale olup takvim, üçgenler ve yıldızların ahkâmları hakkındadır. Abu'l-Kasım Kurbânî bu eserin en mühim ilmî kitaplardan biri ve Zîc-i Uluğ Bey'in temel kaynağı olduğunu ifade etmiştir.¹³⁴

Uluğ Bey dönemi astronomlarından olarak bilinen Rukn al-Dîn al-Âmulî'nin zîçle ilgili *al-Zîc al-Câmî*, *Zîc Mefâtiḥ al-A'mâl*, *al-Câm*' ve *al-Munakkah* adlı dört eser telif etmiş olduğu bilinmektedir. *al-Câm*' ve *al-Munakkah* adlı eserlerini Semerkand'da iken telif etmiştir. *Zîc Mefâtiḥ al-A'mâl*'i de Şiraz'da bulunduğu sırada kaleme aldığı biliniyor. *al-Zîc al-Câmî*' adlı eserini de Abu'l-Kasım Babur Bahadır için yazmıştır.¹³⁵ Ancak onun eserleri veya eserleri ile

¹³² al-Kâşî, *İstihrac Camiî Cadâval al-Zîc al-İlhânî*, Ayasofya, nr. 2692, nak. *İstroiya Samarkanda*, s. 222

¹³³ KZ. Cilt II, İstanbul 1943, s. 968

¹³⁴ M. Bakırî, a. g. e., s. 20

¹³⁵ A. al-Azzâvî, *Tarih İlmî'l- Felek fi'l- Irak*, Bağdat 1378/1958, s. 110

İlgili malumat elimize geçmemiştir. Biz burada sadece Âmulî'nin Uluğ Bey'in himayesinde bulunan astronomlarından olduğunu, daha sonra Şiraz ve Herat'ta bulunduğunu ve muhtemelen bir müddet Herat'ta Abu'l-Kasım Babur'un himayesinde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Timurlular devri en önemli eserlerden biri de Semerkand Rasathanesi'nde meydana getirilen Zîc-i Hâkânî veya Zîc-i Cedîdî adıyla da bilinen Uluğ Bey Zîci'dir. Semerkand enlemine göre tertip edilmiş olan bu eser, astronomi teorileri ile ilgili geniş mukaddime, Semerkand Rasathanesi'nde yapılan gözlemler ve zîçlere dair bilgileri ihtivâ etmektedir. Eser dört makaleden oluşmaktadır:

1. Tarih ve vakitler hakkındadır. Bu makale bir mukaddime ve yedi babdan oluşmaktadır. Bu bablarda o zamanlarda bilinen bütün takvimler ve bu takvimlerin hesaplanmalarına dair metodlar hakkında bilgi verilmiştir.
2. Vakıtlar ve her vaktin ortaya çıkışı hakkındadır. Yirmi iki bab ihtivâ eder. Bu makale pratik astronomi ile ilgilidir.
3. Yıldızların tanımı hakkındadır. On üç babdan olup gezegenler teorisini ve yıldızların hareketlerinin hesaplanmasını ele almıştır.
4. Yıldız çalışmaları ile ilgili makale olup iki bab ihtivâ etmektedir ve astrolojiden bahseder.¹³⁶

Hem kendi hem daha önceki bilgilere dayanılarak oluşturulan İlhânî Zîci'nin tersine Uluğ Bey Zîci tamamen kendi gözlemlerinin bilgilerine dayandırılmıştır. Uluğ Bey Zîci'nin diğer bir özelliği yıldızların yeni katalogunu ihtiva etmesidir. Bu yeni katalog, astronomi tarihindeki Batlamyus'un Hipparchus'tan alarak al-Macastî adlı eserinde ortaya koyduğu ilk kataloglarda yaklaşık 1200 yıl sonra ortaya çıkmıştır.¹³⁷ Farsça kaleme alınmış olan bu eserin tamamlanma tarihi verilmemiş olmakla beraber muhtemelen 841/1437'de tamamlandığı tahmin edilmektedir. Çünkü gezegenlerin pozisyonlarını belirten cetveller 841 tarihinden itibaren başlatılmıştır. Ayrıca Ali Kuşçu *Risala dar Hay'at'ta* gezegenlere ait cetvellerin başlangıç tarihini 841/1437 olarak vermiştir.¹³⁸ Barthold, zîcin tamamlanış tarihi ile ilgili şunları beyan etmektedir: 'Uluğ Bey Zîci'nin tamamlanış tarihi 841/1437 sayılmaktadır. Bununla beraber Uluğ Bey sonra da eseri üzerinde çalışmış ve tamamıyla ancak ölüm senesi 853/1449'da

¹³⁶ Uluğ Bey, Zîc-i Uluğ Bey, Hafid Efendi, 195, vr. 2a-b

¹³⁷ T. Heiderzadeh, a. g. Yüksek Lisans Tezi, s.43

¹³⁸ Ali Kuşçu, *Risala dar Hay'at* (tahran taş baskısı) s. 27, nak. T. Heiderzadeh, a. g. Yüksek Lisans Tezi, s.43

tamamlanmıştır.¹³⁹ Abu Tahir Uluğ Bey Zîcî'nin 841/1449'da yazılmış olduğunu eserinde belirtmiştir.¹⁴⁰ Uluğ Bey, bu zîcin mukaddimesinde eserin ortaya çıkmasında büyük katkılarda bulunan Kadî-zâde al-Rûmî, Gıyasuddin al-Kâşî ve Alauddîn Ali Kuşçu'dan övgüyle bahsetmektedir. Zîc-i Uluğ Bey'in çeşitli yerlerde birçok nüshası bulunmakta olup şerh, haşiyeleri vardır ve çeşitli dillere tercümesi yapılmıştır. Timurlular devrinde bu esere Ali Kuşçu tarafından bir şerh yazılmıştır.¹⁴¹ Hayatı hakkında fazla bilgilere sahip olamadığımız Herat'ta yaşayan âlimlerden Kamaluddin al-Şîrvânî, Fathullah Şîrvânî'den ders okuduğu ve Uluğ Bey Zîcî'ne yazdığı Hâşiya 'ala Zîc-i Uluğ Bey adlı bir eser telif etmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴² Daha sonraları al-Bircandî *Şarh Zîc-i Uluğ Bey* adıyla da bilinen *Şarh-i Zîc-i Cadîd-i Sultânî* eserini kaleme almış ve 929/1523'te tamamlamıştır.¹⁴³ Eser sadece o dönem için değil daha sonraları da büyük önem kazanmıştır. Bu zîcin diğer ülkelere etkisi ile ilgili bilgiler daha sonra geniş bir şekilde ele alınacaktır.

bb) Takvimler

Takvim sahasında telif edilen eserlere gelince, Timurlular devrinde de daha önceki geleneği devam ettiği görülmektedir. Hoca Ataullah'ın *Risâla dar Eyyâm-ı Hafta* adlı Türkçe bir eseri vardır.¹⁴⁴ al-Bircandî, kronoloji ve takvimlerin karşılaştırılması üzerine *Risâla dar Ma'rîfat-i Takvîm* adlı kısa bir risale telif etmiştir. Yirmi babdan oluşan bu takvim *Bist Bâb dar Takvîm* ismiyle meşhurdur. Risale Cemaziyelevvel 883/Ağustos 1478'de tamamlanmıştır.¹⁴⁵

bc) Âletler

Timurlular devrinde daha önce de olduğu gibi âletler büyük önem taşımıştır. Timurlular devri âlimlerinden Gıyasuddin al-Kâşî, *Miftah al-Hisâb*'da astronomi âletlerine dair *R. fî Amal al-Usturlâb* ve *Risâla Şarh al-Âlât al-Rasadiyya* adlı eserleri telif etmiş olduğundan

¹³⁹ W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 113

¹⁴⁰ Abu Tahir Semerkandî, a. g. e., s. 46

¹⁴¹ Ali Kuşçu, *Şarh Zîc-i Uluğ Bey*, Crh., nr. 1493, vr. 315

¹⁴² Kamaluddin al-Şîrvânî, *Hâşiya'ala Zîc-i Uluğ Bey*, Hazâin-i Hasan Paşa al-Calîlî 74/25, vr. 121; ŞN, 213; OALT, cilt I, s. 66

¹⁴³ Bircandî, *Şarh Zîc-i Cadîd-i Sultânî*, Hamidiye nr. 84, vr. 336

¹⁴⁴ OALT, cilt I, s. 66

¹⁴⁵ Bircandî, *R. dar Ma'rîfat-i Takvîm*, Veliyuddin Efendi 2283/2, vr. 37b-50b

bahsetmektedir.¹⁴⁶ Ancak onun *Risâla Şarh al-Âlât al-Rasadiyya* adlı eseri elimize geçmiş olup bu konuda önemli eserlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Müellif eserinde zatu'l-şu'beteyn, zatu'l-halak, halkâu'l-i'tidâl, zatu's-semt ve'l-irtifâ', zatu'l-ceyb ve's-sehm ve zatu'l-halak es-sağîr gibi âletlerin ne olduklarına niçin kullanıldıklarına dair bilgiler vermektedir.¹⁴⁷ al-Kâşî, Farsça kaleme almış olduğu bu eserini İskender b. Ömer Şeyh b. Timur'a ithaf etmiştir.¹⁴⁸ Rukn al-Dîn Âmulî'nin *Pencah Bâb dar Şinaht-ı Usturlâb* adlı âlet eseri telif ettiği bilinmektedir. Müellif bu eserini 860/1456'da Timur torunlarından Abu'l-Kasım Babur Bahadır için kaleme aldığı ve ona sunduğu bilinmektedir.¹⁴⁹ Aslen İranlı hatta Kirmanlı olduğu da söylenen Horasan âlimlerinden Hoca Ataullah (öl. 905/1500), ülkesinde tahsilini tamamladıktan sonra Fatih Sultan Mehmed devrinin sonlarında İstanbul'a gelmiş ve burada vefat etmiştir. O âletlere dair şu eserleri telif etmiş olduğu bilinmektedir:

1. *al-Risâlât al-Rub'iyya*
2. *R. fi Ulûm al-Riyaziyyat li Halli al-Usturlâb va'l-Rub' al-Muceyyeb va'l-Mukantarât*
3. *R. dar Ma'rifat-i Usturlâb-i Kurî*. Müellif bu eserinde Küre şeklindeki usturlâbın özelliklerinden bahsetmektedir.
4. *R. fi Ma'rifat al-Evzân*, ölçülerle ilgili bir eserdir.¹⁵⁰

al-Bircandî'nin astronomi âletlerine dair Nasiruddin al-Tûsî'nin *Bist Bâb dar Ma'rifat-ı Kavâ'id-i Fenni Usturlâb* adlı eserine bir şerh yazmış ve 899/1494'te tamamlamıştır.¹⁵¹ Ayrıca müellifin *R. fi Âlât al-Rasad* adlı eseri vardır.¹⁵²

Cetvel 5

Timurlular Devri Alimleri Tarafından Telif Edilmiş Olan Astronomi Eserleri

Müellifi	Eser Adları	Tarih	Konusu	Dili
Ali Kuşçu	<i>al-Fathiyya</i> (Ayasofya K 2733/1, vr. 1b-70a)	878/1473	Teorik	A
Ali Kuşçu	<i>Fâ'ida fi Aşkâli Utârid</i> (III Ahmed 3483/24, vr. 270a-272a)	-	Teorik	A

¹⁴⁶ al-Kâşî, *Miftâh al-Hisâb*, vr. 1b

¹⁴⁷ al-Kâşî, *Risâla Şarh al-Âlât al-Rasadiyya*, Crh.2060/5, yk. 129b-132a

¹⁴⁸ al-Kâşî, *Risâla Şarh al-Âlât al-Rasadiyya*, s. 129b

¹⁴⁹ A. al-Azzâvî, *a. g. e.*, s. 110-111

¹⁵⁰ *OALT*, cilt I, s. 66-67

¹⁵¹ Bircandî, *Şarh-i Bist Bâb dar Ma'rifat-ı Kavâ'id-i Fenni Usturlâb*, Veliyuddin Efendi nr. 2271, vr. 86

¹⁵² Bircandî, *R. fi Âlât al-Rasad*, nak. *OALT*, cilt I, s. 106

Ali Kuşçu	<i>R. dar İlm-i Hay'a</i> (Ayasofya K. 2640/1, vr. 1b-24b)	862/1458	Teorik	F
Ali Kuşçu	<i>R. fi Anna Asla al-Harici Hukm Yunkinu fi'l-Sufliyyayn</i> (Crh. 2060/7 yk. 136b-137a)	-	Teorik	A
Ali Kuşçu	<i>R. fi Anna Hukm al-Hâric Hukm al-Tedvîr bi'Aynihi fi Vukûf al-Kavâkib</i> (Crh. 2060/15, yk. 161a-162b)	-	Teorik	A
Ali Kuşçu	<i>R. fi Anna Kulla ma Yusta'malu bi'l-Şaklayn al-Muğni va'l-Zillî Yunkinu an Yusta'mala bi'l-Mustarati va'l Farcâr min Gayri Hisâb</i> (Crh. 2060/11, 140b-142b)	-	Teorik	A
Ali Kuşçu	<i>R. fi Halli Aşkâl Mu'addil al-Kamar li'l-Masîr</i> (Crh. 2060/6, yk. 133a-135b,	-	Teorik	A
Ali Kuşçu	<i>Şarh al-Tuhfa al-Şâhiya fi'l-Hay'a</i> (Crh. 2060/1)	-	Teorik	A
Ali Kuşçu	<i>Şarh Zîc-i Uluğ Bey</i> (Crh. 1493, vr. 315, vr. 315)	-	Zîc	F
al-Kâşî	<i>İstihrac Camii Cadâval al-Zîc al-İlhâni</i> (Ayasofya, nr. 2692)	-	Zîc	F
al-Kâşî	<i>Kitâb Nuzhat al-Hadâ'ik</i>	818/1415	Aletler	A
al-Kâşî	<i>Miftâh al-Esbâb fi İlm-i Zîc</i>	-	Zîc	-
al-Kâşî	<i>Muhtasar dar 'İlm-i Hay'a</i>	813/1410	Teorik	F
al-Kâşî	<i>R. fi Ameli al-Usturlâb</i>	-	Aletler	-
al-Kâşî	<i>Risâla Şarh al-Âlât al-Rasadiyya</i> (Crh.2060/5, yk. 129b-132a)	-	Aletler	A
al-Kâşî	<i>Risâlat al-Vetr va'l-Cayb fi İstihrâcihima li Suls Kavs al-Ma'lûma bi'l-Vetr va'l-Cayb</i> ¹⁵³	-	Tigonometri ve teorik	A
al-Kâşî	<i>Sullam al-Samâ'</i> (Esad Efendi, 2034/3)	809/1407	Teorik	A
al-Kâşî	<i>Tıbk al-Manâtık</i>	-	Aletler	-
al-Kâşî	<i>Zîc al-Teshilât</i>	-	Zîc	-
al-Kâşî	<i>Zîc-i Hakânî</i>	816/1413	Zîc	F
Bircandî	<i>Haşiya 'ala Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a li'l-Kadı-zâde</i> (Yusuf Aga, 308/3, vr. 68b-155b)	-	Teorik	A
Bircandî	<i>Maşârık al-Azvâ fi Ma'rifat Kammiyyât ma Bayna Tulû' al-Facr va Tulû' al-Şams</i>	-	Teorik	A
Bircandî	<i>Muhtasar fi Bayân al-Rasat</i>	-	-	A
Bircandî	<i>R. dar Ab'ad-i Acram va Acâ'ib-i Bilâd</i>	929/1523	Teorik, geometri	F
Bircandî	<i>R. fi Âlât al-Rasat</i>	-	Aletler	A
Bircandî	<i>Risâla-i Hay'at</i>	-	Teorik	F
Bircandî	<i>Şarh Tahrîr al-Macestî</i> (Selim Ağa nr. 735)	921/1515	Teorik	A
Bircandî	<i>Şarh Tazkira-i Hace Nasîr-i Tûsî</i> (Raşid Efendi nr. 11300, vr. 95b-169a)	913/1508	Teorik	F

¹⁵³ Gıyasuddin Kâşî, *Miftâhu'l-Hisâb* (Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, 1268, vr. 142) adlı eserinin mukaddimesinde kendisinin telif ettiği eserlerinin isimlerini vermektedir. A. al-Azzâvî, *Tarih İlmî'l-Felek fi'l-İrak*, Bağdat 1378/1958, s. 108-109

Bircandî	<i>Şarh Zic-i Cedîd-i Sultânî</i> (Hamidiye nr. 84, vr. 336)	929/1523	Zic	F
Bircandî	<i>Şarh-i Bist Bâb dar Ma'rifat-ı Kavâ'id-i Fenni Usturlâb</i> (Veliyuddin Efendi nr. 2271, vr. 86)	899/1494	Aletler	F
Bircandî	<i>Tuhfa-i Salimiyya</i> (İst Ü. FY nr. 71, vr. 29)	911/1505	-	F
Bircandî	<i>R. dar Ma'rifat-i Takvîm</i> (Veliyuddin Efendi 2283/2)	883/1478	Takvim	F
Cürcânî	<i>Hâşiya'ala al-Tuhfat al-Şâhiyya</i>	-	Teorik	-
Cürcânî	<i>Şarh al-Tazkira li'l-Tâsî</i> (Mahmud Paşa, 325, yk. 142) ¹⁵⁴	811/1408	Teorik	A
Cürcânî	<i>Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a li'l-Çağminî</i> (H. Hüsnü Paşa, 1294/2, yk. 12)	-	Teorik	A
Fahrüddin	<i>Hâşiya'ala Şarh al-Mulahhas</i> (Esad Efendi 3782/11)	-	Teorik	A
Fasihüddin Kuhistânî	<i>Şarh ala şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a</i>	-	Teorik	-
Fasihüddin Kuhistânî	<i>Miftah-ı Bast Bâb</i>	875/1470	Aletler	-
Fathullah al- Şîrvânî	<i>Hâşiye'ala Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a</i> (III Ahmed 3294)	878/1473	Teorik	A
Fathullah al- Şîrvânî	<i>Şarh al-Tazkira fi'Ilm al-Hay'a</i> (Damat İbrahim Pş. 847, vr. 212)	879/1475	Teorik	A
H. Ataullah	<i>R. dar Eyyâm-i Hafta</i>	-	Takvîm	T
H. Ataullah	<i>R. dar Ma'rifat-i Usturlâb-i Kurî</i>	-	Aletler	F
H. Ataullah	<i>R. fi Ma'rifat al-Evzân</i>	-	Ölçü ve âlet	-
H. Ataullah	<i>al-Risâlât al-Rub'iyya</i> (Darulmesnevî 345/3)	-	Aletler	F
H. Ataullah ¹⁵⁵	<i>R. fi Ulûm al-Riyaziyyat li Halli al-Usturlâb va'l-Rub' al-Muceyyeb va'l-Mukantarât</i> ¹⁵⁶	-	Aletler	-
Hafizüddin al- Acemî al-Ber- dâ'î al-Hanefî	<i>al-Sab' al-Seyyar</i>	-	Teorik	-
Kadı-zâde	<i>Hâşiya'ala Kitab al-Macastî</i>	-	Teorik	A
Kadı-zâde	<i>R. fi İstihracî Hattî Nısf al-Nahar ve Semî al-Kible</i>	-	Teorik	F
Kadı-zâde	<i>R. fi Kavsi Kuzah va'l-Halla</i>	-	Teorik	-
Kadı-zâde	<i>Şarh al-Tazkirat al-Nasriyya fi'l-Hay'a</i> ¹⁵⁷	-	Teorik	A
Kadı-zâde	<i>Şarh Mulahhas fi'l-Hay'a</i> (Hacı Mahmud Ef. 5685)	-	Teorik	A
Kemalüddin Şîrvânî	<i>Hâşiya'ala Zic-i Uluğ Bey</i> (Hazâin-i Hasan Paşa al-Calîfî 74/25, vr. 121)	-	Zic	A
Kâdî Bağdad	<i>al-Takvîm al-Kâmil</i>	-	Takvim	F
Lahicî	<i>Muhtasar dar Ma'rifat al-Takvîm</i>	-	Takvim	-

¹⁵⁴ A. al-Azzâvî, *a. g. e.*, s. 109-110

¹⁵⁵ Horasan âlimlerindedir. Fatih'in son devirlerinde İstanbul'a gelmiş ve Sultan Bayezid zamanında vefat etmiştir. (*OALT*, cilt I, s. 66)

¹⁵⁶ *OALT*, cilt I, s. 66

¹⁵⁷ *OALT*, cilt I, s. 5-21

Lahicî	<i>Tuhfa Nu'maniyya</i>	-	Takvim	-
Lahicî	<i>Zîc Mulahhas Mirzaî</i>	-	Zîc	-
Muzaferuddin Şirazî	<i>R. İstihrac-i Takvîm</i>	-	Takvim	F
Rukn al-Dîn Amulî	<i>al-Câmi'</i>	-	Zîc	-
Rukn. Amulî	<i>al-Munkah</i>	-	Zîc	-
Rukn Amulî	<i>a-Zîc al-Câmi' al-SA'idi</i>	-	Zîc	F
Rukn. Amulî	<i>Pencah Bâb dar Şinaht-ı Usturlâb</i>	-	Âletler	-
Rukn. Amulî	<i>Zîz Mefatih al-A'mâl</i>	-	Zîc	-
Uluğ Bey	<i>Zîc-i Uluğ Bey</i> (M. Hafid Efendi, 195, yk. 202)	-	Zîc	F

Yukarıdaki tablolarda görülen eserler İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından yayınlanan *Osmanlı Astronomu Literatürü Tarihi*, GAL, Katip Çelebi'nin *Kaşf al-Zunûn*, ve *Arapskiye Rukopsi İnstituta Vostokovedeniya* (Şarkiyat Enstitüsü Arapça El Yazmaları), Tofigh Heiderzadeh'in *Ali Kuşçu'nun Astronomi Eserleri* adlı Yüksek Lisans Tezi ve İstanbul'daki Süleymaniye, Köprülü ve Nuruosmaniye Kütüphanelerinde bulunan kaynaklar ve elimize geçen el yazmalar katologlarına göre Timurlular devri âlimleri tarafından kaleme alınan astronomiye dair toplam 63 eser tespit edilmiştir. Astronomi eserleri arasında bir Türkçe olmakla diğerleri Arapça ve Farsça yazılmıştır. Ancak ulaşamadığımız bazı eserlerin konusunu ve dilini belirlemek mümkün olmamıştır. Bu eserlerin dil ve konulara göre dağılımını şu şekilde gösterebiliriz;

Cetvel 6

Konusu	Sayı	%
Teorik eserler	30	47.61
Uygulamada kullanılan eserler		
1. Zîciler	13	20.63
2. Takvimler	6	9.54
3. Âletler	12	19.04
Konusu tespit Edilemeyen Eserler	2	3.17

Cetvelde elde ettiğimiz sonuca göre en çok teorik eserler yazılmış olup Zîcler takip etmektedir. Bu dönemde zîçlerin fazla kaleme alınmasının sebebi de rasathanedeki çalışmalar ve zîce verilen önemden kaynaklanmış olmalıdır. Astronomide de Arapça, en çok kullanılan dil olarak ortaya çıkmaktadır.

Cetvel 7

Dili	Sayı	%
Arapça (A)	25	39.68
Farsça (F)	19	30.15
Türkçe (T)	1	1.59
Konusu tespit Edilemeyen Eserler (-)	18	28.57

Timurlular döneminde astronomi ile uğraşan âlimleri dönemlere göre şu şekilde vermek mümkündür.

Cetvel 8

Timur	İbrahim Şah Kirmânî ¹⁵⁸	Mevlâna Ahmed ¹⁵⁹	Ali Şirazî	Muham-med Şirazî ¹⁶⁰	Hoca Mustevfî	Cür-cânî	
<i>Mirânşah</i>	Muhammed Kâhki-i Kuhistânî ¹⁶¹						
<i>Şahrüh</i>	Celaluddin Abdurrahim Sedir	Kıvamuddin Şirazî ¹⁶²					
<i>İskender b. Ömer Şeyh</i>	al-Kâşî						
<i>Uluğ Bey</i>	Ruknüd-din Amulf	Kadı-zâde	Ali Kuşçu	Hasan Çelebi	Muinuddin Kâşânî	al-Kâşî	Mansur Kâşânî

¹⁵⁸ Zamanının 'Mesih ve Hipokratı' Husamuddin İbrahim Şah Kirmanî astronomi ve tıp üzerinde çalışmıştır. (W. W. Bartol'd, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 30)

¹⁵⁹ Mevlana Ahmed, 808/1405-6'da İbn Arabşah'a ikiyüzyıl öncesine kadar yıldızlarla ilgili bir cetvel hazırladığını söyleyen tabip ve müneccimdir. (W. W. Bartol'd, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 30)

¹⁶⁰ Ali Şirazî ile Muhammed Şirazî her ikisinin de takvim üzerinde uğraştıkları bilinmektedir. (Hondmir, *HS*: III, s. 543-546)

¹⁶¹ Timur döneminde yaşayan âlimlerden olup Mirânşah b. Timur'un himayesinde bulunmuştur. Onun bir çok ilimle beraber heyete ve garip ilimlere vakıf olduğu söylenmektedir. Daha sonraları Mirânşah'ın hastalanmasıyla başlayan dengesiz hareketlerinden dolayı Timur, Kuhistânî'yi de suçlu bularak astırmıştır (Devletşah, *TŞ*, 396-397)

¹⁶² Kıvamuddin Şirazî, şahruh zamanında zuhur eden âlimlerden biri olup mühendislik, resim, inşaat ve astronomik hesaplarda üstün ve kabiliyetli biri olduğu söylenir. (Devletşah, *TŞ*, 396-397)

Abdullatif	Ruknuddin Amulî	Ali Kuşçu					
Abu'l- Kasım	Ruknuddin Amulî						
Abu Sa'id	Ruknuddin Amulî						
Huseyin Baykara	Huseyin al- Bayhaki al- Kaşifî	Abdulkadir Lahici	al- Bircan di	Fasihuddin Kuhistani	Fahrudin		

6. Astronominin Diğer Bölgelere Etkisi

Doğu İslâm Astronomisi Uluğ Bey'in ölümüyle önemli bir kayba uğradığı şüphesizdir. Her ne kadar Uluğ Bey tarafından rasathane inşa edilmiş ve ilmin ilerlemesi için büyük imkanlar sağlanmış ise de 853/1449'dan sonra ortaya çıkan ülkedeki siyasi karışıklıklar Semerkand'daki ilmî faaliyetleri etkilemiş, âlimlerin burayı terk edip kendi vatanlarına geri dönmelerine veya komşu ülkelere ve bölgelere gitmelerine sebep olmuştur. Çok geçmeden de Semerkand rasathanesinin itibarının düştüğü hatta çalışmaz hale geldiği görülmektedir. Ancak buna rağmen orada yetişmiş olan âlimler tarafından Semerkand rasathanesi ve o dönemlerde yazılmış olan eserler büyük yankı uyandırmış ve diğer bölgeleri etkilemiştir. Böylece Timurlular devrinde ortaya çıkan kültürel ve ilmî gelişmeler sadece Marevaünnehir ve Horasan sınırı içinde kalmamış geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Timurlu dönemi ilmî faaliyetleri genel itibarıyla üç yolla diğer bölgelere tesir ettiği görülmektedir; Meselâ, Timurlu-Osmanlı ilmî münasebetleri şu şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, Osmanlı ülkesinde dünyaya gelip belirli bir eğitim aldıktan sonra kendilerini geliştirmek için Timur ülkesine gelmiş, ikincisi de Semerkand, Buhara, Tus, Herat gibi merkezlerde yetişen âlim ve şeyhlerin Osmalı ülkesine davet edilmeleri ve kendilerine geniş imkanlar tanınması şeklinde olmuştur. Üçüncüsü de Timurlular devri âlimleri tarafından telif edilen eserler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu durum diğer bölgeler için de geçerli olduğunu söylemek yeridir.

Timurlular devri astronomisinin tesirini XVII ve XVIII yüzyıl Hind yazmalarından da görmekteyiz. Onlardan biri Hind Şahı Şahabuddin Şah Cihan (1628-1659) saray astronomu

Abu Molla Ferid Dehlevî tarafından yapılan *Zîc-i Şahcîhânî*¹⁶³ diğeri de *Zîc-i Cedîd-i Muhammed Şahî*'dir.¹⁶⁴

Savoy Cay Sing, *Zîc-i Cedîd-i Muhammed Şahî*'nin mukaddimesinde şunları söylemektedir; “Şahcîhanabâd'da (Delhi) rasathane inşa ettirme amacıyla Muhammed Şah'ın emriyle İslâm ülkesinin ve Avrupa âlimlerinin ünlü matematikçi ve astronomlarının eserleri bir araya getirildi. Bu çok önemli bir işti. Uluğ Bey döneminden günümüze kadar 300 (üçyüz) yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen onun gibi ilme itibar gösteren ilim adamı ve ileri gelenlerden kimse yoktur.”¹⁶⁵

Ebu Molla Ferid Dehlevî, eserinin mukaddimesinde daha önceki astronomî cedvellerinden bahsederken şöyle demektedir; “Bütün astronomi zîcileri arasında en çok okunan ve daha dakik olanı Semerkand astronomi zîci yani Uluğ Bey Zîci'dir.”¹⁶⁶

Demek burada görüldüğü gibi Timurlular devri âlimlerinin sadece Osmanlılarda değil aynı zamanda Batıda, Çin'de Hindistan'da da büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Her ne kadar Hind zîcilerini gidip görme imkanımız olmazsa da verilen kaynaklara göre¹⁶⁷ onların muhtevası Uluğ Bey Zîci'nden büyük ölçüde etkilendiğini ve onun tesiri altında kaldığını söylemek mümkündür.

C. TIP

Timurlular Devri Tabipler ve Dârüşşifalar

Timur'un bir ilim ve kültür merkezi haline getirdiği Semerkand'da bir hastane inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu hastane Karahanlı hükümdarı Tabgaç Bugra Han'ın XI. yüzyılda kurduğu

¹⁶³ *Zîc-i Şahcîhânî*, İV AN Uz SSR, No. 4225, nak. T. H. Karı-Niyazov, “Ulugbek-velikiy astronom XV v”. *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 97

¹⁶⁴ *Zîc-i Cedîd-i Muhammed Şahî*, İV AN Uz SSR, No. 441, nak. T. H. Karı-Niyazov, a. g. m., s. 98

¹⁶⁵ *Zîc-i Cedîd-i Muhammed Şahî*, vr. 1a, nak. T. H. Karı-Niyazov, a. g. m., s. 98

¹⁶⁶ T. H. Karı-Niyazov, “Ulugbek-velikiy astronom XV v”, *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 98

¹⁶⁷ aynı makale, s. 98-99

hastaneden sonra ikinci bir büyük sağlık tesisi olarak sayılmıştır. şamî eserinde Timur'u tedavide bulunan Türk, Tacik tabiplerden bahsetmektedir.¹⁶⁸

Timurlular devri Tabipleri ve dönemleri ile ilgili şöyle bir cetvel oluşturmak mümkündür:

CETVEL 9

Timur	Husamuddin İbrahim Kirmânî	Fazlullah Tebrizî	Cemaleddin Tabip ¹⁶⁹	Hoca Mustevfi	Mevlana Ahmed
Şahruh	Mevlana Nizameddin	Ta yâbadlı	Muhammed Âdem	Mihri	
Uluğ Bey	Mevlana Nefis				
Abdullatif					
Abu'l- Kasım	Burhaneddin Nefis al-Key- yumanî				
Abu Sa'id	Emir İslâm Gazali	Mevlâna Yusufî			
Huseyin Baykara	Derviş Ali Tabip	Abdu'l-Hayy			

Timur'un Semerkand'a götürdüğü âlimler arasında tıp üzerinde çalışan 'Zamanının Mesih ve Hipokratı' Kirmanlı Husam al-Dîn İbrahim Şah ve 808/1405-1406'da İbn Arabşah'a iki yüzyıl öncesine kadar yıldızlarla ilgili bir cetvel hazırladığını söyleyen tabip ve müneccim Mevlana Ahmed bunlardandır.¹⁷⁰

Şahruh'un Herat'ta bir dârüşşifa inşa ettirdiği bilinmektedir.¹⁷¹ Şahruh devrinin meşhur tabipleri olarak kaynaklarda, bir kadın olan ve Gevherşad ile samimiyeti bulunan, aynı zamanda şiir yazar Mihri,¹⁷² Mevlâna Nizameddin ve Muhammed Âdem'den söz edilmektedir. Tayabâdlı, dindar bir kimse olan bu sonuncusu, hastalarını telkinle tedavi ediyordu. Semerkand'da ise, en büyük tabip olarak Uluğ Bey dönemi tabibi Mevlâna Nefis kabul

¹⁶⁸ N. şamî, ZN, s. 154

¹⁶⁹ Cemaleddin Tabip'i Timur şam'dan Semerkand'a getirmiştir. (Tofigh Heiderzadeh, *Ali Kuşçu'nun Astronomi Eserleri*, YL Tezi, dan. E. İhsanoğlu, İstanbul 1997, s. 11)

¹⁷⁰ W.W. Bartol'd, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 30?

¹⁷¹ Hondmîr, HA, Ayasofya, K 3190, vr. 466a

¹⁷² İsfizârî, RC, II, 85

ediliyordu.¹⁷³ Mevlana Nefis, Necib al-Dîn Semerkandî'nin *al-Asbâb va'l-Alâmât* adlı eserine şerh yazmıştır. Müellif eserinin girişinde şöyle demektedir: Ben fakir.. Nefis b. İvaz b. Hekîm bu sanatta meşhur olan âileden gelmekteydim. Kendimi tatmin etmek için ders aldım...¹⁷⁴ Daha Nefis Kirman'dan Semerkand'a gelince Uluğ Bey'in himayesinde bulunmuştur.¹⁷⁵

Şahrüh'un hanımı Mülket Aga tarafından bir dârüşşifa yaptırılmıştır. Ne zaman yapıldığı belli olmamakla beraber Hondmir (880-942/1475-1536), kendi döneminde bu dârüşşifanın işlek halde olduğundan onun vasıtasıyla haberimiz olmaktadır. Hondmir eserini yazdığı sıralarda bu dârüşşifada Derviş Ali Tabib'in ders verdiği ve hastaları tedavi ettiği bilinmektedir.¹⁷⁶ Ömer Şeyh oğullarından İskender Mirza İsfahan'da bir dârüşşifa yaptırdığı bilinmektedir.¹⁷⁷

Hoca İmaduddin Şirvânî, IX asrın ikinci yarısının ortalarında Kâşân'daki Seng-i Fereş meydanının bir kenarında bir medrese ve dârüşşifa inşa ettirmiştir.¹⁷⁸

Timurlular devrinde tanınmış hekimlerden Dilşâd Şirvânî'dir. Önce Maverâünnehir dârüşşifalarında dersler vermiş ve hekimlik yapmıştır. Tıp konusunda birçok eserleri vardır. *Tıp Hulasası ve Kemalnâme* adlı kitapları Manisa Muradiye kütüphanesinde bulunmaktadır. Kitapların üzerindeki yazılmış tarihi, Hicri 841/1437-38'dir. Bu hekim, daha sonraları Anadolu'ya geçmiş ve Osmanlı ülkesinde çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁷⁹

Hüseyin Baykara Herat'ta bir dârüşşifa yaptırmıştır.¹⁸⁰ Hondmir bu dârüşşifa ile ilgili şunları ifade etmektedir: "Mescid-i Câmî'nin güneyinde dârüşşifa yapılmasını buyurmuştur. Dârüşşifa büyük bir incelik ve zerafetle yapılmıştır. Bu yapının ortasında Kevser misali bir havuz vardır. Hızır makamına sahip hukemâ ve Hıristiyan tabipler orada hastaları tedavi ediyor ve gerekli ilaçları yapıyorlar."¹⁸¹ Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî'nin hizmetinde bulunan ve isim

¹⁷³ W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 117; *MS*, 762; *MF*, 117, 290; *HS*, cilt IV, s. 356; *HS*, cilt III, 219

¹⁷⁴ Nefis, *Şarh al-Asbâb va'l-Alâmât*, Köprülü, 0.964, vr. 1b

¹⁷⁵ Nefis, *a. g. e.*, vr. 7b.

¹⁷⁶ Hondmir, *HA*, Ayasofya, K 3190, vr. 365b, 474b

¹⁷⁷ İ. Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 198

¹⁷⁸ H. Sultanzade, *a. g. e.*, s. 203

¹⁷⁹ Safet Bilhan, *a. g. e.*, s. 58

¹⁸⁰ İ. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 121

¹⁸¹ Hondmir, *HA*, vr. 466b

yapmış hekimlerden biri de Abdul Hayy'dır. Onun hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber hem hekimlik yapmış hem de talebe yetiştirmiş olduğu bilinmektedir.¹⁸²

Hüseyin Baykara döneminde ünlü şair ve devlet adamı Ali Şir Nevâî İncil kanalı üzerine kurduğu, içinde kendi sarayı ve bahçelerin yer aldığı büyük külliyyede bir tıp okulu ve hastanesi yaptırmıştır.¹⁸³ Babur da Ali Şir'in Safaiya ve Şifaiye dedikleri darüşşifa yaptırdığını haber vermektedir.¹⁸⁴ Ali Şir Nevâî, *Mahbûb al-Kulûb* adlı eserinde tıbbı yer vermiş meslekî bilgiden başka bir hekimde bulunması gereken nitelikleri şu şekilde açıklamıştır: "Bir hekimin görevini tam olarak yapması için bilgi yeterli değildir, bir hekimin her şeyden önce insancıl olması, hastalarına güvence vermesi, onların vücuduna olduğu kadar ruhsal durumlarına da ihtimam göstermesi gerekir. Gençleştiren su kaynağını gerçek yapar. Fakat, insancıl olmayan hekimin bilgisi ne kadar fazla olursa olsun, o bir cellad olmaktan başka bir şey olamaz."¹⁸⁵

Babur kendi döneminde tıp biliminin gelişmesi için büyük çaba göstermiş, bu konuda imkânlar sağlamıştır. Babur'un Herat'ta inşa ettirmiş olduğu tıp medresesinde ders vermek üzere, Horasan'dan, Mevlana Yusufi adında yetenekli bir hekim davet edilmiştir. Baburnâme, bu hekimi ve Babur'un aynı zamanda veziri olan Hoca Nizameddin Halife'yi ünlü hekim olarak tanıtmaktadır. Ayrıca eserinde 11 Muharrem/Haziran-Temmuz 1505 ayında Babur'un annesi Kutluğ Nigâr Hanım hastalanınca Seyid Tabip adlı Horasanlı doktor tedavi etmek için annesinin yanında bulunduğunu da zikretmiştir.¹⁸⁶

Emir İslâm Gazâlî, Gazâlî oğullarından olup zahirî ilimleri tamamlamış, Özellikle tıp ve felsefede ün yapmıştır. Daima sultan ve âlimler meclisine katılmıştır. Emir İslâm Gazâlî, Ebu Sa'id zamanında Belh'te vefat etmiştir.¹⁸⁷

Timurlular döneminde dinî ilimlerin yanında matematik ve astronomiye önem verildiği bilinmektedir. Birçok astronomi ve matematik âlimleri yetişmiştir. Neticede onlar çok önemli

¹⁸² Lucien Bouvat, "Essai Sur la Civilisation Timouride", *Journal Asiatique*, 1925, nak. S. Bilhan, a. g. e., s. 58

¹⁸³ Arslan Terzioğlu, "Bimaristan", *DİA*, cilt VI, TDV, İstanbul 1992 s. 172

¹⁸⁴ Babur, *BN*, s. 302

¹⁸⁵ Ali Şir Nevâî, *Mahbûb al-Kulûb*, İstanbul s. 29, nak. Safet Bilhan, a. g. e., s. 58

¹⁸⁶ Babur, *BN*, s. 243

¹⁸⁷ Ali Şir Nevâî, *MN (Farsça)*, s. 14

eserler telif etmişlerdir. Bu dönem âlimleri tarafından elde ettiğimiz tespitlere göre matematiğe dair 24 ve astronomiye dair 63 eser bulunmaktadır. Timurlular devri âlimleri aynı zamanda telif ettikleri eserleri ile de diğer bölgeleri büyük ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla da Bilim Tarihi'nde önemli bir yere sahiptir. Ancak tıp bilimi konusunda, her ne kadar Timurlular'ın tıbbı da değer verdiklerini biliyorsak da kaynaklarımızın yetersizliğinden kesin bir sonuca varılamamıştır.

SONUÇ

Doğuda Hindistan ve Çin'den batıda Anadolu ve Suriye'ye kadar uzanan büyük bir coğrafyaya sahip olan Timurlular Devleti, yaklaşık 137 yıl bu bölgelerde hakimiyet sürmüştür. İlhanlılar'ın başlattığı ilim ve imar faaliyetlerini, Timurlular Devleti genişleterek ve canlandırarak devam ettirmiştir. Böylece Türk-İslâm bilim, sanat ve kültür geleneğine büyük katkıda bulunmuştur.

Timurlular'ın İslâm geleneğini devam ettirerek çok sayıda mescid, cami, hamam, hankah, köprü ve ribatlar yaptırmış oldukları, kaynaklardan ve günümüze kadar ulaşan mimarî ve sanat eserlerden belli olmaktadır. Onların ilme ve eğitime büyük önem verdikleri görülüyor. Bilhassa Bilim Tarihi açısından önemli yere sahip olan medreseler inşa ettirmişlerdir. Timurlular devrinde inşa edilmiş olan medreseler, bu çalışmada bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Maverâünnehir bölgesinde inşa edilen on kadar medrese ve Horasan bölgesinde elliden fazla olmak üzere o döneme ait 60'tan fazla medrese tespit edilmiştir. Ancak medreseleri tespit ederken birçok medresenin ne zaman inşa edildiğine dair bilgi edilemediğinden Timur, oğulları, torunları, vezirleri, beyleri, hanımları, o dönemin âlimleri ve ileri gelenlerinin yaptırdıkları yapılar ile ilgili elde edilen bilgilere dayanılmıştır. Nitekim kaynaklarda geçen "Timurlular'ın her gittikleri bölgelere hatta köylere kadar birer medrese inşa ettirdiklerini" dikkate alırsak tespit ettiğimizden daha fazla medresenin inşa edilmiş olabileceği kanaatindeyiz. Bu medreseler mimarî yapı ve eğitim açısından daha önceki medreselerin bir devamı mahiyetinde ise de Timurlular mimarî yapılarda yeni bir sentez ortaya koymuşlardır. Timurlular devri medreselerinde dînî ilimlerin yanında riyazî ve tabiî ilimler yaygın bir şekilde okutulmuş ve medrese eğitimi Timurlular'a has bir hüviyet kazanmıştır. Bu devir medreseleri özellikle Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesi, riyazî ve tabiî ilimleri tahsil etmek için çeşitli bölgelerden gelen öğrencilerin eğitim ve bilim merkezi haline çevrilmiştir. Böylece Timurlular devri medreselerinin sadece bir eğitim müesseseleri değil aynı zamanda tabiî ve riyazî ilimlerin gelişmesini sağlayan birer ilim merkezi rolünün ifa ettiği de görülmektedir. Ne yazık ki tespit ettiğimiz medreselerin arasında sadece Ali Şir Nevâî ve Hoca Ahrar'ın medrese vakıfnâmeleri bugüne kadar geirmiştir. Dolayısıyla medreselerdeki müfredat ders programları ve Osmanlı Medreseleri'nde olduğu gibi derecelendirme sisteminin

olup olmadığı, ilmiye teşkilatı ve işleyiş fonksiyonları hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. Buna rağmen bu medreseler diğer bölgeleri hem bilim hem de medreselerdeki eğitim açısından büyük bir ölçüde etkilemiştir. Daha sonraları çeşitli bölgelerde inşa edilmiş olan medreseler, Timurlular devri medreselerini model alarak buralarda riyazî ve tabiî ilimler daha yaygın bir şekilde okutulmaya başlandığı görülmektedir.

Timurlular devri hoca-talebe ilişkilerine gelince daha önceki dönemlerde olduğu gibi her iki grubun da devamlı hareket halinde oldukları ve devletler arası çapta ilmî bir sirkülasyon oluşturdukları görülmektedir. Bu, bize her ne kadar ülke içinde siyasî karışıklıklar olsa da Timurlular devrinde canlı ve renkli ilmî bir hayatın olduğunu aksettirmektedir.

Timurlular devri âlimleri tarafından telif edilmiş olan ulûm el-evâ'il dediğimiz matematik ve astronomi ilimlerine ait çok sayıda eserler telif edilmiştir. Yaptığımız araştırmada Timurlular devrinde matematik alanında 24, astronomi sahasında ise 63 eser tespit edilmiştir. Türkçe bir eser dışında kullanılan dilin Arapça ve Farsça olduğu görülmektedir.

Bu devir âlimlerinin ilme katkıları gerçekten araştırılmaya değer bir konudur. Kadı-zâde'nin "Bu zamana kadar pek çok âlim bu meseleyi halletmeye çalıştığı halde hiçbiri bu problemi hakkıyla çözememişti." ifadesinden anlaşıldığı gibi π sayısının ve bir derecelik yayın sinüsünün hesaplanmış olması Bilim Tarihi açısından önemli bir katkıdır.

Astronomide de daha önceki çalışmaları tenkit eden eserler ve yeni hesaplamalar, bilimin ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Özellikle, Timurlular devri âlimleri ve Uluğ Bey'in hazırladığı zîç, kendi döneminde olduğu gibi diğer ülkelere de yayılmıştır. Bu zîç sadece Doğuda değil Batıda da büyük itibar görmüş ve birçok dile çevrilmiştir. Timurlular dönemi âlimlerinin diğer bölgelere de büyük tesiri olduğunu da söylemek mümkündür. Ancak tıpla ilgili yeterli kaynaklara ulaşamadığımızdan tıp için aynı hükmü söylemek mümkün olmamıştır.

Timurlular devrinde kendilerinden söz etmemiz gereken önemli birçok müessese ortaya çıkmıştır. Bu müesseselerin başta geleni de Uluğ Bey'in inşa ettirdiği Semerkand

Rasathanesi'dir. Rasathane, Timur tarafından Semerkand'a getirilen âlimlerin oluşturdıkları bir birikim ve Uluğ Bey gibi âlim bir hükümdarın ilme olan merakı sayesinde meydana gelmiştir. Bu rasathanenin zemini Meraga Rasathanesi'ne ve daha önce Semerkand'da inşa edilen Uluğ Bey Medresesi'nde gelişen astronomi, matematik eğitimi ve bu medresenin bünyesinde yapılan âletlere dayanmaktadır. Fakat rasathane, uzun süre ayakta kalamamış, Uluğ Bey'in vefatıyla önemini kaybetmiştir. Buna rağmen orada hazırlanan zîç son dönemlere kadar kullanılmıştır.

Timurlular devrinde inşa edilen darüşşifalar önemli bir yere sahiptir. Ancak darüşşifalar hakkında kaynaklarda zikredilmekte ise de fonksiyonları, tıp eğitimi ve tıp literatürü ile ilgili geniş bilgilere rastlanmamıştır. İlmî hayatı besleyen en önemli müesseselerin biri de kütüphanelerdir. Bunu da daha önceki dönemlerde olduğu gibi pek çok kütüphanelerin kurulmuş olmasından anlamaktayız.

Sonuç olarak burada şunu söyleyebiliriz; bu çalışmada Timurlular devri eğitim ve bilim müesseselerinin Bilim Tarihi açısından oynadığı tarihî rol burada belirgin hale getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca o dönemde telif edilmiş olan riyazî ve tabîî ilimlere ait eserler ilk defa derli toplu bir listeye kavuşturulmuştur.

ÖZET

Timur XIV. yüzyılın sonunda doğuda Hindistan ve Çin'e batıda Anadolu ve Suriye'ye kadar uzanan bir devlet kurmuştur. Bu devlet Timur'un vefatından sonra ortaya çıkan taht kavgaları, senelerce devam eden siyasî ve dinî karışıklıklara rağmen yaklaşık 137 yıl Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde hakimiyetini sürdürmüştür. Ayrıca Sünnî ve sî mezhepleri arasında cereyan eden karışıklıklar ve bu durumdan yararlanan komşu beyliklerin giderek güçlenmeleri devletin zayıflamasına ve sona ermesine neden olmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen ilmî, mimarî ve kültür faaliyetleri ile İslâm bilim, sanat ve kültür geleneklerine büyük katkıda bulunmuştur.

Elimize geçen kaynaklara göre Timurlular devrinde inşa edilmiş 60'tan fazla medrese tespit edilmiştir. İlk medrese ne zaman kim tarafından nerede yapıldığına dair kesin bir bilgi bulunmadığından medreseler sırasıyla Timur, Timur'dan sonra gelen hükümdarlar, mirzalar, hanımları, vezirler, beyler, âlimler ve devletin ileri gelenlerine göre tertip edilmiştir. Bölgelere göre dağılımına baktığımızda Maverâünnehir'e nazaran Horasan'da daha fazla medreselerin inşa edildiğini görmek mümkündür. Ancak bununla ilgili her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Medreselerin vakfiyelerin gelince, sadece Hoca Ahrar ve Ali Şir Nevâî'nin vakfiyeleri elimize geçmiştir. Bu vakfiyelerde az çok müderrisler, öğrenciler, idare ve hizmet kadrosu hakkında bilgi vermekte ise de medreselerin ilmiye teşkilatı, işleyiş fonksiyonları hakkında geniş verilmemiştir. Buna rağmen elimizdeki vakfiyelere ve o dönemde yazılmış olan kaynaklara dayanarak bu medreselerin İslâm geleneğini devam ettirdiklerini söylemek mümkündür.

Medreselerde dinî ilimlerin yanında ulûm el-evâil dediğimiz matematik, astronomi, tıp ve felsefe birçok ilmin okutulduğu, aynı zamanda riyazî ve tabîî ilimlerin okutulmasının yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Özellikle, Semerkand medreselerinde ve ilmî meclislerde matematik ve astronomiye yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Fakat medreselerdeki müfredat ders programları ile ilgili kayıt geçmemektedir.

Timurlular devri âlimlerinin hoca-talebe ilişkilerini gösterme açısından ilmî şecere önemli bir yere sahiptir. Bu şecereye bakıldığında bir hocanın birçok öğrencisi olduğu, aynı şekilde talebenin de birkaç hocadan ders aldığı belli olmaktadır. Hocaların ve talebelerin devamlı

hareket halinde olmaları daha önceki ve o dönemin özelliklerinden olduğu daha bir defa ortaya çıkmaktadır.

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi darüşşifalar, Uluğ Bey Rasathanesi ve ilmî gelişmeleri besleyici bir müessese olması bakımından kütüphaneler de büyük bir öneme sahiptirler. Timurlu hükümdarları her zaman yanlarında tabipler bulundurmuşlar ve darüşşifalar yaptırmaya özen göstermişlerdir. Bu dönemde Husamuddin İbrahim Kirmânî, Cemaleddin Tabib, Mihrî, Mevlana Nefis, Emir İslâm Gazalî ve Derviş Ali Tabib gibi birçok tabipler yetişmiş ve büyük rol oynamışlardır.

Uluğ Bey Rasathanesi, Timurluların en parlak döneminde inşa edilen bir müessesedir. Bu rasathanenin temeli daha önce Meraga'da Nasîruddin al-Tûsî tarafından inşa edilen rasathaneye dayanmaktadır. Rasathane, kuruluş tarihi 820-823/1417-1420 olan Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesi'nden sonra inşa edilmiş olup otuz yıl kadar devam edebilmiştir. Uluğ Bey'in (öl. 853/1449) vefatından sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Uluğ Bey döneminde olduğu gibi âlimlere itibarların gösterilmemesi, âlimlerin büyük çoğunluğunun Semerkand'ı terk etmelerine neden olmuştur. Çok geçmeden de Uluğ Bey Rasathanesi tamamen çalışmaz hale gelmiştir. Rasathane üzerindeki çalışmalar 1872-1898 yılları arasında yapılmış ise de kazı işleri Rus bilim adamı V. L. Vyatkin tarafından 1907'de gerçekleşmiş ve rasathanenin en önemli aletlerinden 'kadran' günümüzde 'sestant' diye adlandırılan devasa gözlem aleti gün ışığına çıkarılmıştır. Böylece rasathane üzerindeki araştırma ve kazılar 1949 yılına kadar devam etmiştir. Rasathane otuz yıl kadar az bir dönem faaliyette olmasına rağmen burada al-Kâşî, Kadı-zâde ve Uluğ Bey tarafından zîc hazırlanmıştır. Uluğ Bey bu zîcin mukaddimesinde Ali Kuşçu'dan da bahsettiğine göre o, zîcin sonlarına doğru bulunmuş olmalıdır. Uluğ Bey Zici, Asya'da ve Avrupa'da büyük yankı uyandırmış hatta bazı bölgelerde XIX. asrın sonlarına kadar kullanılmıştır.

Timurlular dönemi matematik, astronomi ve tıp bilimlerinin temeli daha önceki dönemlerde ortaya konulmuş ve geliştirilmiş ilme dayanmaktadır. Cengiz Han tarafından harabe haline çevrilen İslâm dünyasının, İlhanlılar ve Kertler döneminde tekrar imar faaliyetlerine başlatılmış ve canlandırılmış görmek mümkündür. Timur'un Semerkand'ı kendine payitaht

yapmakla işgal ettiği ülkelerden âlimleri getirmesi ile Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde bütün ilimlerin yanında matematik, astronomi ve tıp ilimlerinin gelişmesini sağlamıştır. Böylece Timurlular döneminde birçok önemli matematikçiler, astronomlar ve tabipler ortaya çıkmıştır. Timurlular dönemi âlimleri tarafından telif edilmiş matematiğe dair 24 ve astronomiye dair 63 eser tespit edilmiştir. Bu dönemde π sayısının ve bir derecelik yayın sinüsünün hesaplanmış olması, daha önce telif edilen bazı eserleri tenkit eden eserlerin telif edilmesi, rasathanenin inşa edilmesi, zîcin ortaya konulması, Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesi'nde ve al-Kâşî'nin evinde gözlem aletlerinin yapılması ve bazı gözlem aletlerinin geliştirilmiş şekilde ortaya konulması bakımından Bilim Tarihi'nde büyük yere sahiptir.

SUMMARY

At the end of the XIVth century Timur had built an enormous state, which stretched to India and China, in the east and to Anatolia and Syria, in the west. This state continued its rule about 137 years in the region of Transoxiana and Khorasan, in spite of the fight for power and political and religious disorder after Timur's death. The reason for the collapse of this state was: the disorder, resulting from the conflicts between Sunnî and Shiî sects and the strengthening of the neighbouring principalities taking advantage of this situation. The importance of the Timurid state was that the educational, artistic, architectural and cultural activities contributed to the tradition of Islamic education, art and culture.

More than 60 madrasahs were built in the period of the Timurids. These madrasahs are considered as the most important institutions of their time. It is known that mathematics, astronomy, medicine and philosophy which were called ulûm al-avâil were taught together with the religious sciences. Also, the training of students in exact and natural sciences was widespread. In the Samarkand Madrasah and in science councils studies were done and works were produced particularly in the field of mathematics and astronomy. We could not find any information about other vaqfiyas of madrasahs besides Ali Shir Navâî and Khoça Ahrar's vakfiyas. For this reason we were not able to provide more information about the functions of the madrasahs and the learned institution.

Evidently, hospitals (darüşşifas), Ulug Bey Observatory and libraries are very important institutions. Ulug Bey's Observatory continued its activity only 30-35 years but the Zij, which was prepared by Ulug Bey, al-Kâşî and Kadî-zâde had its influence upon the scientific works in Asia and Europe. In some places they used it till the XIXth Century.

In the period of the Timurids, some mathematicians and astronomers were educated and also scholars wrote some scientific works. The scholars of this period did not only continue Islamic sciences but they calculated the enumeration π and of 1° sin arc, wrote astronomical and mathematical works which criticized the previous compilations, built the observatory,

prepared the new Zijd as called *Zijd-i Ulug Bey* and astronomic instruments. They also made and developed some astronomical instruments in Ulug Bey Madrasa in Samarkand and in the house of al-Kâfi. These scholars have a particular importance in the History of Science.

BİBLİYOGRAFYA

A-YAZMA ESERLER

- ABDURRAZZÂK SEMERKANDÎ, *Matla' al-Sa'dayn va'l-Macma' al-Bahrayn*, SK., Fatih, nr. 4370/2.
- ALİ KUŞÇU, *Risâla dar İlm-i Hisâb*, SK., Ayasofya, K 2640/2, 25a-72b.
- , *Risâla fi Anna Kulla Ma Yusta'lam bi'l-Şaklayn al-Munhanî va'l-Zillî Yumkina an Yusta'lama bi'l-Mistarar va'l-Farcar min Gayri Hisâb*, SK., Veliyüddin Carullah Efendi (Carullah), nr. 2060/11, vr 140b-142b.
- , *Risâla fi İstihraci Makadir al-Zavâyâ min Makâdir al-Azlâ fi'l-Musellasar al-Gayr al-Kâ'ima al-Zavâyâ al-Hadiya min Kısmi al-Davâ'ir al-'İzâm li-Mevla Ali Kuşçu*, SK., Carullah, 2060/8, vr. 137b-138a.
- , *al-Risâlat al-Muhammaddiyya fi'l-Hisâb*, SK., Ayasofya, nr. 2733/2, vr. 71b-168b
- , *Fâ'ida fi Aşkâli Utarid*, TSMK., III. Ahmed, nr. 3483/24, vr. 270a-272a.
- , *Şarh al-Tuhfa al-Şâhiya fi'l-Hay'a*, SK., Carullah, nr. 2060/1, vr. 1b-35a
- , *R. fi Halli Aşkâl Mu'addil al-Kamar li'i-Masîr*, SK., Carullah, nr. 2060/6, vr. 133a-135b.
- , *Şarh Zic-i Uluğ Bey*, SK., Carullah, nr. 1493, 315 vr.
- AL-KÂŞÎ, *Miftâhu'l-Hisâb*, SK., H. Hüsnü Paşa, 1268, vr. 1b-142b.
- , *Talhîs al-Miftâh*, SK., Şehid Ali Paşa, nr. 1991.
- , *İstihrac Camiî Cadâval al-Zic al-İlhânî*, SK., Ayasofya, nr. 2692.
- , *Risâla Şarh al-Âlât al-Rasadiyya*, Carullah, 2060/5, yk. 129b-132a.
- BİRCANDÎ, *Şarh-i Tazkira-i Hâce Nasîr-i Tûsî*, SK., Raşid Efendi, nr. 11300.
- , *Haşiya 'ala Şarh al-Mulahhas li'l-Kadı-zâde*, SK., Yusuf Aga, nr. 308/3.
- , *Şarh Zic-i Cedîd-i Sultânî*, SK., Hamidiye nr. 84, 336 vr.
- , *Risale dar Ma'rifat-i Takvîm*, SK., Carullah, 2283/2, vr. 37b-50b.
- , *Şarh-i Bist Bâb dar Ma'rifat-ı Kavâ'id-i Fenni Usturlâb*, SK., Carullah, nr. 2271, 86 vr..
- , *al-Misbâh*, SK., Turhan Sultan, nr. 287.

- CÜRCANÎ, *Şarh al-Tazkira li'l-Tûsî*, SK., Mahmud Paşa, nr. 325.
- , *Haşiya ala Euclides li Seyyid Şerif Cürcânî*, SK., Hüsrev Paşa, nr. 227, vr. 1b-161a.
- , *Şarh Mulahhas fi'l-Hay'a*, SK., H. Hüsnü Paşa, nr. 1294/2.
- FAHRUDDİN, *Haşiya 'ala Şarh al-Mulahhas*, SK., Esad Ef., nr. 3782/11.
- FATHULLAH AL-SİRVÂNÎ, *Şarh al-Tazkira fi 'İlm al-Hay'a*, SK., Damat İbrahim Paşa, nr. 847.
- , *Hâşiya 'ala Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a*, TSMK. III. Ahmed, nr. 3294.
- HAFİZ ABRU, *Zubdat al-Tavârih Baysungurî*, SK., Fatih, nr. 4370/1. vr. 480
- HONDMİR, *Hulasat al-Ahbâr fi Beyân-i Ahvâl-i al-Ahyâr*, SK., Ayasofya, nr. K 3190.
- KADIZÂDE RÛMÎ, *Şarh'ala Aşkâl al-Ta'sîs*, SK., H. Hüsnü Paşa, nr. 1256.
- , *Risâla fi İstihraci Caybi Daraca Vahida bi A'mâlin Muassasatin ala Kavâ'idin Hisâbiyya va Handasiyya ala Tarîkati Giyasuddin al-Kâşî*, SK., Hüseyin Çelebî, nr. 751/3.
- , *Risâla fi'l-Misaha*, SK., Esad Efendi, nr. 2023/2, vr. 35b.
- , *al-Risâla al-Salahiyya fi'l-Kavâ'id al-Hisabiyya*, SK., Şehid Ali Paşa, nr. 1992/1.
- , *Şarh al-Mulahhas fi'l-Hay'a*, SK., Hacı Mahmud Efendi, nr. 5685.
- KAMALUDDİN AL-ŞİRVÂNÎ, *Haşiya'ala Zîc-i Uluğ Bey*, SK., Hazâin-i Hasan Paşa al-Calîf 74/25, vr. 121.
- NEFİS, *Şarh al-Asbâb va'l-Alâmât*, Köprülü, 0.964, vr. 1b-389b
- SAYYİD MUNACCİN, *Risala dar Şakli Muğni va Zimmî*, SK., Yazma Bağışları, nr. 1356, vr. 1b-21b Nuruosmâniye, nr. 2983, 59 vr..
- ŞERAFEDDİN ALİ. YEZDÎ, *Risâle-i'Ukud-i Asabî' li Şerefuddin Ali Yezdi*, SK., Esad Efendi, nr. 3722.
- ULUĞ BEY, *Zîc-i Uluğ Bey*, SK., Hafid Efendi, 195, vr. 2a-b.

B-DİĞER KAYNAKLAR

- ABU TAHİR SEMERKANDÎ, *Samariya*, haz. İraj Afshar, Tahran 1965.
- AHMEDOV, B. A. "Ulugbek i političeskaya jizn' Maverannahra pervoy polovini XV v", *İz istorii epoha Ulugbeka* (Uluğ Bey ve XV. Asrın İlk Yarısında Maveraünnehir'de Siyasî Hayat), ed. A. K. Anderes, AN Uz SSR, Taşkent 1965, s. 5-67.
- , MENUROV, Z. *al-'Arab va'l-İslam fi Uzbekistan, Tarih Asya al-Vusta min Eyyâm al- Asar al- Hakima Hatta al-Yavm*, cilt I, Beyrut-Lubnan 1997.
- AKA, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamani (1405-1447)*, TTK, Ankara 1994.
- , *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991.
- ALİŞER NAVOYÎ, *Mecâlisu'n-Nefois*, haz. Suima Ganiyeva, (orijinal nüsha); Taşkent 1961.
- ALİ ŞİR NEVÂÎ, *Mecâlisu'n-Nefâis*, haz. H. Ayan, K. Yavuz, E. Gemalmaz, R. Toparlı, G. Ayan, Y. Akpınar, (latin alfabesine transkripsiyonu), Erzurum 1995.
- ALTIKULAÇ, Tayyar "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, cilt 20, TDV, İstanbul 1999, s. 551-557.
- ALTUN, Ara, "Gazneliler", *DİA*, cilt 13, TDV, İstanbul 1996, s. 480-486.
- ARAPSKIYE RUKOPİSİ İNSTİTUTA VOSTOKOVEDENİYA, cilt I-II, ed. A. B: Khalidov, AN Uz SSR, Moskova, 1986.
- A. EL-AZZÂVÎ, *Tarih İlmi 'l- Felek fi'l- Irak*, Bağdat 1378/1958.
- BABUR, *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB, İstanbul 1970.
- BAKİRÎ, Muhammed *Ez Semerkand be Kaşan, Nâmeha-i Giyas al-Dîn Giyasuddin Kâşî be Pedereş*, Tahran 1996.
- BALTACI, Cahit, *XV-XVI Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- BARTHOL'D, Wassiliy W., "Timuridi", *Ensiklopedičeskiy slovar'*, c. XXXIII, ed. Efron Brokgauz, Saint-Petersburg 1901, 195-197.
- , *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- , *Uluğ Bey ve Zamani*, çev. Akdes Nimet Tahiroğlu, İstanbul 1930.
- BEKSAÇ, A. Engin, "Bîbî Hanım Camii", *DİA*, cilt 6, TDV, İstanbul 1992, s. 125-126.
- , "Gur-i Emir", *DİA*, cilt 14, İstanbul 1996, s. 197-199.
- BENDRIKOV, Kiriak Efimovich *Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1864-1924)*, Moskva 1960.
- BEVERIDGE, A. S. "Ebû Sa'id", *İA*, cilt IV, MEB, İstanbul 1964, s.47-49.

- BİLHAN, Saffet *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim, Bilim, Sanat*, TDV, Ankara 1988.
- BOTURHON VALİHODJA OĞLI, "Mirzo Ulugbek davrida Samarkand adabiyot muhiti", (tebliğ, özbek dilinde), Samarkand 1994, s. 1-12
- BROCKELMANN, C., GAL, cilt I, Leiden 1943; Supl. cilt I. Leiden 1943.
- BULATOVA, V. A.-Man'kovskaya, L. Yu., *Pamyatniki zodchestva Tashkenta XIV-XIX vv* (XIV-XIX: Asır Taşkent Mimarî Eserleri), Taşkent 1983.
- ÇELEBÎ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İzmir 1974.
- CHEKHOVİCH, O. D., *Samarkandskiye Dokumentı XV-XVI vv.*, (XV-XVI. Asır Semerkand Belgeleri) Moskva 1974.
- CLAVİJO, Roze Gonzales, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer R. Doğrul, İstanbul 1975.
- CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin *Orta Asya'da Timurîler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*, MSÜ, İstanbul 1995.
- ÇUBANZÂDE, B, Hikmet, A., *Vakfiye*, Baku, 1926
- DAĞ, M., Öymen, R., *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara 1974.
- DEVLETŞAH, *Tazkirat al-Şuarâ'*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.
- ERÜNSAL, İsmail, "Darülilim", *DİA*, cilt 8, TDV, İstanbul 1993, s. 539-541.
- FÜGEN, İlter, "Doğu Anadolu'da Timur Devrinde Bir Yapı, Yelmaniye Medresesi", *Anadolu (Anatolia)*, cilt 17, 1973, AÜ. DTCF, Ankara 1975, s. 94-107 .
- GOLOMBEK, L. "Discourses of an Imaginary Arts Council in Fifteenth Century Iran", *Timurid Art and Culture, Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, ", haz. L. Golombek, M. E. Subtelny, E. J. Brill-Leiden-New York-Köln 1992, s. 1-17.
- GÜMÜŞ, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcânî*, İstanbul 1984.,
- HAMİDULLAH, M. *İslâm Peygamberi*, cilt I-II, çev. S. Mutlu, S. Tuğ, İstanbul 1969.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan. Rusya ile Çin Arasında XVIII-XX Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleri Tarihi*, çev. Abdulkadir Sadak. TTK, Ankara 1995.
- HEİDARZADAH, *Tevfiğ Ali Kuşçu'nun Eserleri*, İ.Ü.Sosyal Bilimler Enistitüsü, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

- HONDMİR, *Tarih-i Habib al-Siyer fi Ahbar-i Efrad-ı Beşer*, cilt I-IV, Tahran 1362 hş.
- İBN ARABŞAH, *Aca'ib al-Makdur fi Navâ'ib Teymur*, ed. Ahmed Faiz al-Hamasî, Beyrut 1407/1986.
- İBN NEDİM, *al-Fihrist*, ed. Mustafa Muhammed, Mısır 1438 h.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, cilt II, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1998
- , Ramazan Şeşen ve diğerleri, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, cilt I-II, IRCICA, İstanbul 1997.
- , Ramazan Şeşen ve diğerleri, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, cilt I, IRCICA, İstanbul 1999.
- İSFİZÂRÎ, *Ravzat al-Cennât fi Avsaf-ı Medinat al-Herat*, cilt I-II, Tahran 1338 hş
- İSTORİYA SAMARKANDA (SEMERKAND TARİHİ), ed. İ. M. Muminov, Taşkent 1969.
- İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, cilt I, İstanbul 1997.
- JALALOV, G. D. "Observatoriya Ulugbeka v svete novih dannih" (Yeni Veriler Işığında Uluğ Bey Rasathanesi), *Nauchnaya sessiya AN Uz SSR 9-14 iyunya 1947 g.*, Taşkent 1947.
- KAFALI, Mustafa "Timur", *İA*, cilt 12/1, MEB, İstanbul 1974, s. 336-346.
- KAFESOĞLU, İbrahim "Nizâmü'l-Mülk", *İA*, cilt 9, MEB, İstanbul 1964, s. 329-335.
- KARI- NİYAZOV, T. H. "Ulugbek-velikiy astronom XV v" (XV. Asrın Büyük Astronomu Uluğ Bey), *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 67-100.
- KATİP ÇELEBÎ, *Kasf al-Zunûn*, cilt I, İstanbul 1941.,
- KAYA, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA*, cilt 6, TDV, İstanbul 1992, s. 88-90.
- , "Dârülhikme", *DİA*, cilt 8, TDV, İstanbul 1993, s. 537-538.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad "Hârizmşahlar", *İA*, cilt 5/1, MEB, İstanbul 1977, s. 265-296.
- KÖYMEN, Mehmet Altay "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (Ayrı Basım), Ankara 1973, s. 75-125.
- KUT, Günay, "Ali Şir Nevâî", *DİA*, cilt II, TDV, İstanbul 1989, s. 449-453.
- LEVENT, Agâh Sırrı, *Ali Şir Nevâî Hamse*, c. III, TTK, Ankara 1967.
- , *Ali Şir Nevâî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c. I, TTK, Ankara 1965.
- MA'RUF, Naci, *Madâris Kabla al-Nizâmiya*, Bağdad 1393/1973.
- , *Ulemâ al-Nizâmiyât*, Bağdad 1393/1973.

- MAKDİSİ, George *Naş'at al- Kulliyât*, çev. Mahmud Seyyid Muhammed, Cidde 1994.
- MANZ, Beatrice F., "Timurids", *EI², New Edition*, vol. X, Leiden- Brill 1999, s. 513-516.
- MATVİYEVSİKAYA, G. P.,-Tlaşev, H., *Matematişeskiye i astronomişeskiye rukopisi uçyonih Sredney Azii X-XIII vekov (X-XIII Asır Orta Asya Âlimlerinin Matematik ve Astronomi El Yazmaları)*, FAN, Uz. SSR, Taşkent 1981.
- MERÇİL, Erdoğan, *Kirman Selçukları*, Ankara 1989.
- MİR NİZAMUDDİN ALİ ŞİR NEVÂÎ, *Tezkire-i Mecâlis-i Nefâis*, haz. Ali Asgar Hikmet, (Farsça tercümesi), Tahran 1323 hş.
- MİR BABAYEV, A. K. "The İslamic Lands and Their Culture", *History of Civilization of Central Asia*, vol. IV, UNESCO 2000.
- MİR HOND, *Tarih-i Ravzat al-Safa fi Sirat al-Enbiya va'l-Mulûk va'l-Hulefâ*, cilt I-VI, Tahran 1339 hş./1960.
- MİRZO ULUGBEK, *Tort Ulus Tarihi*, ed. Börübay Ahmedov, Taşkent 1994.
- MUKMİNOVA, R. G. "Semerkand'da Lonca Hayatı", çev. S. Ayaz, *İktisad ve Din*, haz. M. Özel, İstanbul 1997, 13-27
- OKUMUŞ, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, cilt 7, TDV; İstanbul 1993, s. 94-99.
- OSTROUMOV, N. P., "Madrası v Turkestanski krayah" (Türkistan'da Medreseler), *JNNP*, novaya seriya, VII; Ocak 1907, Saint-Petersburg 1907, s. 1-59
- ÖNKAL, Ahmet, Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, cilt 7, TDV, İstanbul 1993, s. 46-56.
- ÖZERDİM, Muhaddere M., "Acaibu'l-Letâif "Hitay Sefaretnâmesi" ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", *DTCF Dergisi*, cilt VIII, sayı 3, TTK, Ankara 1950, s. 345-371
- PAKALIN, M. Z. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt I-III, MEB, İstanbul 1971.
- PUGACHENKOVA, G. A. "Arhitekturniye Pamyatniki Maverannahra epohi Ulugbeka" (Uluğ Bey Dönemi Maverâünnehir Mimarî Yapıları), *İz istorii epohi Ulugbeka*, s. 227-255
- ROEMER, Hans R. "Timurlular", *İA*, cilt 12/1, MEB, İstanbul 1974, s. 346-370.
- ROZENFELD, B. A. "Vliyaniye Samarkandskoy shkoly Ulugbeka na razvitiye matematiki i astronomii za predelami Sredney Azii" (Orta Asya Dışında Matematik ve Astronominin Gelişmesinde Semerkand Uluğ Bey Ekolünün Etkisi), *İz İstorii nauki epohi Ulugbeka*, AN Uz SSR, Taşkent 1979, s. 130-143.

- SAAKOV, V. G., Muzaffarov, A. A., Reyher, R. H., *Buhara, Gosudarstvennyy istoriko-arhitekturniy muzey-zapovednik, p utevoditel'*, (Buhara, Milli Mimarluk Tarihi Müzesi, Rehber), Taşkent 1987.
- SAYILI, Aydın, "Higher Education in Medieval İslam", *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, cilt II, 1948, s. 55.
- , The Observatory in Islam, TTK., Ankara 1988.
- , "Rasathane", *İA* cilt IX, MEB, İstanbul 1964, s. 627-632.
- , *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti hakkında Giyasuddin-i Kâşî'nin Mektubu*, TTK, Ankara 1960, s. 76-91
- SEMENOV, A. A. "Gur-i Emîr Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri", çev. Abdülkadir İnan, TTK, *Bellekten*, cilt XXIV, sayı 93, Ankara 1960.
- SERDAR MUTÇALI, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995.
- SHİSHKİN, V. A. "Samarkandskaya observatoriya Ulugbeka" (Semerkand Uluğ Bey Rasathanesi), *İz istorii epohi Ulugbeka*, Taşkent 1965, s. 200-227.
- SİRAJDİNOV, C. H.-Matviyevskaya, G. P. "O matematicheskikh rabotah shkolu Ulugbeka" (Uluğ Bey Ekolu Matematik Çalışmaları Hakkında), *İz istorii epohi Ulugbeka*, ed. A. K. Anderes, AN Uz SSR, Taşkent 1965, s. 173-200.
- SUBTELNY, Maria E-Khalidov, Anas B., "The Curriculum of İslamic Higher Learning in Timurid İnan in the Light of the Sunni Revival under Shah Rukh", *JAOS*, 115.2, 1995, s. 210-236
- SUBTELNY, Maria Eva, "The Vaqfiya of Mîr Ali Şîr Navâ'î as Apologia", *Journal of Turkish Studies*, vol. 15, 1991, s. 257-286
- SULTANZADE, Hüseyin *Tarih-i Medaris-i İnan*, Tahran 1364 hş.
- ŞÂMÎ, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.
- ŞEŞEN, Ramazan *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul 1998.,
- , "Buhara", *DİA*, cilt 6, TDV, İstanbul 1992, s. 363-367.
- TACÛ'S- SELMÂNÎ, *Tarihnâme*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1988.
- TAŞKÖPRÎ-ZÂDE, *al-Şakâ'ik al-Nu'mâniyya fi 'Ulemâ' al-Davlat al-'Osmâniyya*, haz. Ahmed Suphi Furat, İÜEF, İstanbul 1985.
- TEKİNDAG, M. Şehabeddin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-54.

- TERZIOĞLU, Arslan "Bimaristan", *DİA*, cilt VI, TDV, İstanbul 1992 s. 163-178.
- THACKSTON, W. M., "Timurids", *EP², New Edition*, vol. X, Leiden- Brill 1999, s. 516-517.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969.,
- TÜZÜKÂT-I TİMURÎN VE CENGİZ YASASI*, haz. Alemdar Yalçın, İstanbul 1974.
- USLU, Recep, "Herat", *DİA*, cilt 17, İstanbul 1998, s. 215-218.
- , *Herat Tarihi*, İstanbul 1997.
- VAMBÉRY, Arminius *History of Bokhara From the Earliest Period Down to the Present*, London 1873, 2. Edition, Netherland/Liechtenstein 1979.
- VORONOVSKİY, D. G. "Astronomi Sredney Azii ot Muhammeda al-Havarizmi do Ulugbeka" (Muhammed al-Havarizmi'den Uluğ Bey'e Kadar Orta Asya Astronomları), *İz istorii epohi Ulugbeka*, ser. II, No: 11, SPb., 1912, s. 100-173.
- VYATKIN, V. *Pamyatniki drevnostey Samarkanda (Tarihî Semerkand Abideleri)*, Glavnauka Narkomprosa Uz. SSR, İstoricheskaya Sektsiya, Samarkand 1927.
- , "Otchet o raskopkah observatorii Mirza Ulugbeka v 1908 i 1909 gg", *İzvestiya Russkogo Komiteta dlya izucheniya Sredney i Vostochnoy Azii*, ser. II, No: 11, SPb., 1912, s. 76-93.
- YAKUT B. ABDULLAHÎ'L-HAMAVÎ, *İrşâdu'l- Erib ila Ma'rifetü'l-Edîb, Mu'cemu'l-Udeba'*, cilt IV, Kahire 1907.
- YEZDÎ, *Zafernâme*, cilt II.
- YILDIZ, Hakkı Dursun "Abbâsiler", *DİA*, cilt I, TDV, İstanbul 1987, s. 31-48.

EKLER

EK 1

TİMUR'UN OĞULLARI VE TORUNLARI¹⁸⁸

TİMUR (736- 807 /1336-1405)

I. Cihangir b. Timur (758-778/1356-1376)

1. Muhammed Mirza b. Cihangir (Semerkand, 776-Şaban, 805/1374-Mart, 1403)
  - 1) Muhammed Cihangir Mirza (798-836/1396-1433)
2. Pir Muhammed Mirza b. Cihangir (Semerkand, 778-809/1376-1407)

II. Ömer Şeyh Mirza (758-796/1356-1394)

1. Pir Muhammed b. Ömer Şeyh (Semerkand, 1376-1409)
2. Rustem Mirza b. Ömer Şeyh (Semerkand, 1380-1415)
3. Sultan Ahmed Mirza b. Ömer Şeyh (Semerkand, 1384-1426)
4. İskender Mirza b. Ömer Şeyh (1385-1415)
5. Baykara Mirza b. Ömer Şeyh (1393-1416)
  - 1) Giyaseddin Mansur b. Baykara (1410-1445)
    - a. Baykara b. Mansur b. Baykara (1432-1482)
      - i) Muhammed b. Baykara
      - ii) Sultan Veys b. Baykara
      - iii) Sultan İskender b. Baykara
    - b. Sultan Huseyin Baykara b. Mansur b. Baykara b. Ömer Şeyh b. Timur (Herat, 842-912/1438-1506)
      - i) Beddiüzzaman b. Huseyin Baykara (Herat, 1469-1517)
Muhammed Mumin Mirza (1484-1497)

Muhammed Zaman Mirza (1490-1539)

- ii) Muzaffer Huseyin Mirza b. Huseyin Baykara (Esterâbâd, 1470-1507)
- iii) Şah Garip Mirza (öl. 912/1506)
- iv) Haydar Mirza (öl. 912/1506 öncesi)
- v) Muhammed Masum Mirza (öl. 912/1506 öncesi)
- vi) Ferruh Huseyin Mirza (öl. 912/1506 öncesi)
- vii) İbrahim Huseyin Mirza (öl. 912/1506 öncesi)
- viii) İbn Huseyin Mirza
- ix) Muhammed Kasım Mirza
- x) Feridun Huseyin Mirza
- xi) Ebu'l-Muhsin Mirza
- xii) Ebu Turab Mirza
- xiii) Muhammed Muhsin Mirza
- xiv) Muhammed Huseyin Mirza

¹⁸⁸ H. Abru, *ZTB*; Semenov, a. g. m.; Mirhond, *RS*, cilt VI; Babur, *BN*

III. Miranşah Mirza b. Timur (Keş, 767-809/1366-1407)

1. Ebu Bekir b. Miranşah (Tebriz, 1382- 1408)
2. Muhammed Ömer b. Miranşah (1383-1407)
3. Sultan Muhammed Halil Mirza b. Miranşah (Margav, 786-814/1384-1411)
4. Sultan Muhammed b. Miranşah
  - 1.) Ebu Sa'id b. Muhammed b. Miranşah b. Timur (830-873/1427-1469)
    - a. Sultan Ahmed Mirza b. Ebu Sa'id (855-899/1451-1494)
    - b. Sultan Muhammed Mirza b. Ebu Sa'id (1452-1500)
    - c. Sultan Mahmud Mirza b. Ebu Sa'id (857-900/1453-1495)
      - i) Sultan Mes'ud Mirza (1473-1505)
      - ii) Sultan Baysungur Mirza (1477-1499)
      - iii) Sultan Ali Mirza (1480-1500)
      - iv) Sultan Huseyin b. Mahmud
      - v) Sultan Veys b. Mahmud
    - d. Ebu Bekir b. Ebu Sa'id (Semerkand, 855- /1455-1479)
    - e. Ömer Şeyh Mirza b. Ebu Sa'id (1456-1494)
      - i) Babur Şah b. Ömer Şeyh b. Ebu Sa'id (1483-1530)

IV. Şahruh b. Timur (779-850/1377-1447)

1. Uluğ Bey b. Şahruh (796-853/1394-1449)
  - 1) Abdullah Mirza b. Uluğ Bey (1420-1435)
  - 2) Abdurrahman Mirza b. Uluğ Bey (1421-1431)
  - 3) Abdulluatif b. Uluğ Bey (1425-1450)
  - 4) Abdullaziz b. Uluğ Bey (1427-1449)
2. İbrahim b. Şahruh (796-839/1394-1435)
  - 1) Sultan Abdullah Mirza (Şiraz, 837-855/1433-1451)
3. Giyaseddin Baysungur b. Şahruh (802-837/1397-1433)
  - 1) Alauddevle b. Baysungur b. Şahruh (1417-1461)
  - 2) Sultan Ebu'l-Kasım Babur Bahadır (825-861/1422-1457)
    - a. Sultan Şah-Muhammed Mirza b. Sultan Ebu'l-Kasım (1445-1459)
  - 3) Sultan Muhammed b. Baysungur
4. Suyurgatmış b. Şahruh
  - 1) Sultan Mesud b. Şahruh
  - 2) Karacar b. Şahruh
5. Muhammed Cuki b. Şahruh
  - 1) Muhammed Kasım b. Muhammed Cuki
  - 2) Ebu bekir b. Muhammed Cuki

EK 2

TİMURLULAR DEVLETİ'NİN HÜKÜMDARLARI

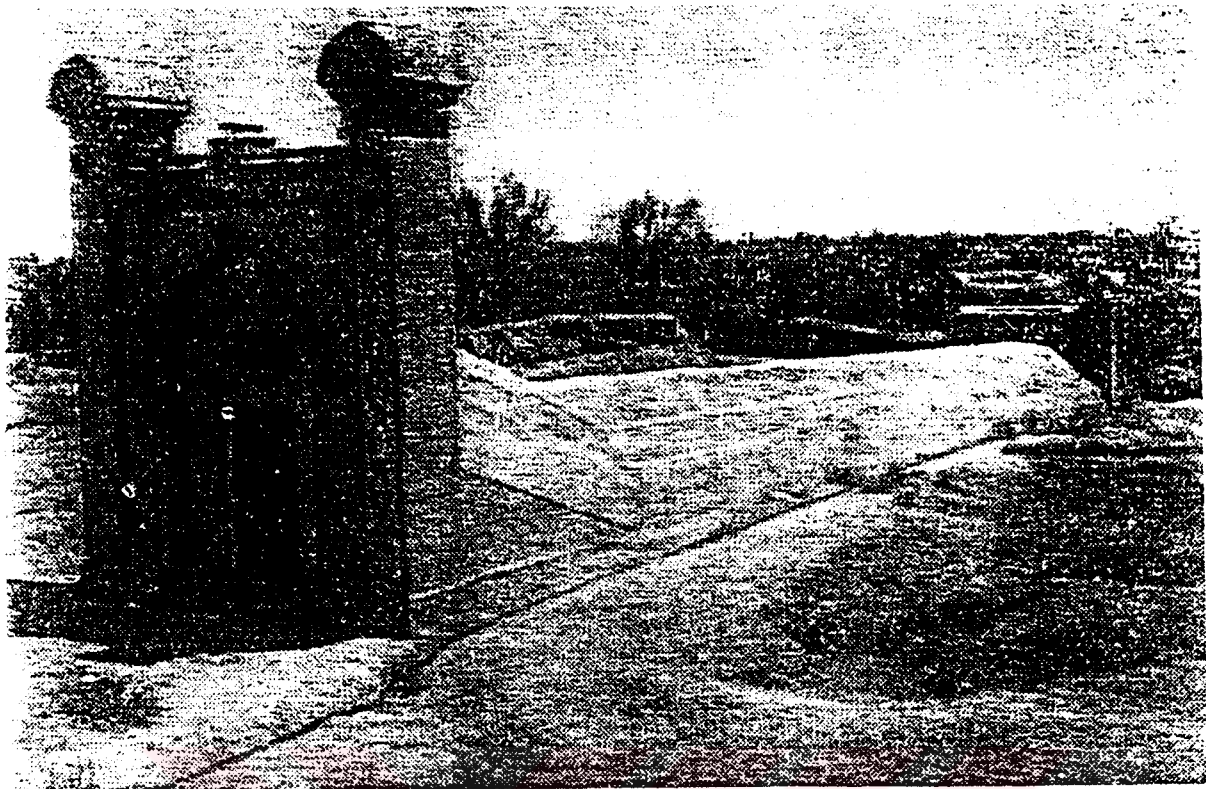
771-807/1370- 1405	Timur
807-811/1405- 1409	Halil Sultan b. Miranşah Semerkand'da hükümdar
807-811/1405-1409	Şahruh'un Horasan hakimiyeti
811-850/1409- 1447	Şahruh b. Timur
850-853/1447- 1449	Uluğ Bey b. Şahruh
853-854/1449- 1450	Abdullatif b. Uluğ Bey Semerkand hükümdarı
854-855/1450-1451	Sultan Abdullah b. Sultan İbrahim b. Şahruh
853-861/1449- 1457	Sultan Ebu'l-Kasım b. Baysungur b. Şahruh Horasan hükümdarı
855-873/1451- 1469	Ebu Sa'id b. Muhammed b. Mitanşah b. Timur Semerkand hükümdarı
861-863/1457- 1459	Muhammed b. Babur Horasan hükümdarı
863-873/1459- 1469	Ebu Sa'id b. Muhammed b. Miranşah Horasan hükümdarı
873-899/1469- 1494	Sultan Ahmed b. Ebu Sa'id Semerkand hükümdarı
873-874/1469- 1470	Yadigar Muhammed b. Muhammed b. Baaysungur b. Şahruh Horasan hükümdarı
874-911/1470- 1506	Huseyin Baykara Horasan hükümdarı
899-900/1494- 1495	Mahmud b. Ebu Sa'id Semerkand hükümdarı
1495-1497	Sultan Basungur b. Sultan Mahmud b. Ebu Sa'id Semerkand hükümdarı
1497-1498	Sultan Babur Semerkand hükümdarı
1498-1500	Sultan Ali b. Sultan Mahnud b. Ebu Sa'id Semerkand hükümdarı
1500-1501	Sultan Babur Semerkand hükümdarı
1501-	Semerkand'da Timurlular'ın sonu ve Şeybânîler hükümdarlığı
911-912/1506- 1507	Beddiüz zaman ve Muzaffer Huseyin'in Horasan hükümdarlığı ve Timurlu İmparatorluğu'nun tamamen sona ermesi

EK 3

TİMURLULAR DEVLETİNİN KRONOLOJİSİ

- 1227- Cengiz Han'ın Ölümü
- 1336- Timur'un doğumu.
- 1370- Timur'un Semerkand'a hâkim olması.
- 1371- Timur'un Harezmi üzerine ilk seferi.
- 1376- Toktamış'ın Semerkand'a gelerek, Timur'a sığınması.
- 1378- Toktamış'ın Ak Orda'da hâkimiyeti ele geçirmesi.
- 1380- Timur'un Horasan üzerine ilk seferi.
- 1386-1388 Timur'un Üç Yıllık Seferi: Kuzey İran, Azerbaycan bölgeleri ile İsfahan ve Şiraz'ın ele geçirilmesi.
- 1391- Timur'un Toktamış ile Kunduzca'da ilk karşılaşması ve Toktamış'ın yenilmesi
- 1392-1396 Timur'un Beş Yıllık Seferi : Fars bölgesinde Muzafferîlere son verilmesi; Bağdad'ın fethi (1393); Terek ırmağı kıyısında Toktamış'ın ikinci defa mağlûb edilmesi (1395)
- 1394-1405 22 Mart Uluğ Beg'in Sultaniye'de doğumu. Saray Mülk hanımın gözetimi altında yetişmesi
- 1398-1399 Timur'un Hind seferi.
- 1399-1404 Timur'un Yedi Yıllık Seferi: Suriye'de Memlûkler ve Ankara Savaşı (1402)'nda Osmanlıların yenilmeleri
- 1404- Semerkand'a dönüş, Uluğ Beg ve bazı şehzadelerin düğünü. Çin Seferine katılması. Taşkent ve Moğolistan hâkimliğine tâyni
- 1405- Timur'un ölümü: Halil Sultan'ın Semerkand'ı ele geçirmesi.
- 1406- Veliahd Pir Muhammed ile Halil Sultan'ın Karşı suyu kıyısında savaşmaları ve Halil Sultan'ın gâlibiyeti; Miranşah ve Ebubekir'in Kara Koyunlu Yusuf Bey ile Nahçıvan civarında ilk karşılaşmaları ve Kara Koyunluların gâlib gelmesi
- 1407- Veliahd Pir Muhammed'in öldürülmesi.
- 1408- Ebubekir'in Tebriz yakınında Kara Yusuf ile ikinci karşılaşması. Timuruların yenilmesi ve Miranşah'ın öldürülmesi.
- 1409- Halil Sultan'ın Hudaydâd tarafından tutsak alınması; Şahruh'un Semerkand üzerine yürümesi ve şehri ele geçirmesi; Uluğ Bey'in Mâverâünnehr hâkimliğine tâyni.
- 1411- Halil Sultan'ın Rey'de ölümü.
- 1413-1414 Şahruh'un İsfahan'a İskender üzerine yürümesi; Uluğ Bey'in Fergana'da hâkimiyeti ele geçirmesi
- 1415- Şahruh'un Baykara üzerine Şiraz'a yürümesi, oğlu İbrahim Sultan'ın Fars hâkimliğine getirilmesi.
- 1420- Şahruh'un Kara Koyunlular üzerine I. Azerbaycan seferine çıkması; Kara Yusuf Beg'in ölümü
- 1421- Şahruh'un Kara Yusuf Bey'in oğulları İskender ile İsfend'i Eleşkird yakınında

- yenmesi.
- 1425- Uluğ Bey'in Moğollar üzerine seferi.
- 1427- Uluğ Bey'in kardeşi Muhammed Cuki ile birlikte Özbekler üzerine yürümleri, Sıgnak civarında yenilmeleri, Mâverâünnehr'in Özbekler tarafından yağmalanması, Şahruh'un Semerkand'a gitmesi.
- 1429- Şahruh'un II. Âzerbaycan Seferi; Selmas'ta Kara Koyunlu İskender ile karşılaşması ve gâlip gelmesi
- 1434-1436 Şahruh'un III. Âzerbaycan Seferi
- 1444- Şahruh'un hastalanması ve verâset meselesinin ortaya çıkması
- 1446- Şahruh'un torunu Sultan Muhammed üzerine Isfahan'a yürümesi
- 1447- Şahruh'un ölümü; Uluğ Bey'in oğlu Abdüllâtif'in ordunun idâresini ele alması; Uluğ Bey'in Horasan üzerine yürümesi
- 1448- Uluğ Bey'in Tarnab'da Alâuddevle'yi yenerek, Herat'ı ele geçirmesi
- 1449- Abdüllâtif'in Uluğ Bey'e karşı ayaklanması ve Uluğ Bey'in oğlu tarafından öldürülmesi
- 1450- Abdüllâtif'in öldürülmesi; Abdullah'ın Semerkand'da tahta oturması
- 1451- Abdullah b. İbrahim'in öldürülmesi, Ebû Said'in Semerkand'da tahta oturması
- 1457- Horasan hâkimi Babür'ün ölümü
- 1458- Kara Koyunlu Cihanşah'ın Herat'ı ele geçirmesi
- 1458-59 Ebû Said'in Herat'ı ele geçirmesi
- 1461-63 Muhammed Cuki'nin ayaklanması
- 1468- Ebû Said'in Âzerbaycan'a yürümesi
- 1469- Ebû Said'in Ak Koyunlu Hasan Bey tarafından öldürülmesi; Hüseyin Baykara'nın Herat'a girmesi
- 1470- Yâdigâr Muhammed'in öldürülmesi
- 1490- Hoca Ahrar'ın vefatı
- 1501- Ali Şir Neva'nın ölümü; Muhammed Şeybânî'nin Semerkand'ı ele geçirmesi.
- 1506- Hüseyin Baykara'nın ölümü; oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın birlikte hükümdar ilân edilmeleri.
- 1507- Muhammed Şeybânî'nin Herat'ı ele geçirmesi ve Timurluların sonu.

Uluğ Bey Rasathanesi (*Íz istorii epohi Uluğbeka*)

برنج سورت
 بجا ز نور آینه بولفی لار غایتی کلامی که انضام کمال
 آفاق که کربها خانه
 آفرین سر سبز که جلالی پازین بیرون شانی معابد لار پند شفا پند و سود لاری بوطور
 کافی معالجه لار پند کفایت بول با انضام آوار نیک قبله اقبال و کعبه آمل دیک رسالت لاری در کای فزونی لاری
 و ابتها ایکنی نجات مغزی فدا و رب ستم و سکنین قاصد لار امید که
 آینه ای و با شس لار نور که بری سا جلفای و هر که طقت با کزین زین و طقت ناک زین دین با وجود بونوع صانع و برین صانع
 سایل مستقیم بل و رات و لاین و رسالت کچی محرم لاری نیک و ازی و پندت بهری محرم لاری نیک انجاری با ماسبت
 نه شش ان و سکتا و ماسی دین سرکش ران بولوب رس خواریتن محرف و شور سر و اینسا سحر آیتن ارادت پند شیده و نیک و ب
 و بیلی پند دینی و اشتقاقی محله و جتی و اهدایی مؤلفه بونی

فدای که سنج آشکارا وادی
 بر هر که سر با تیر لال پر تابه
 کسی پند ناگسوال آیتا سون
 کبر اک پند سوزنی خدایا کاک
 خشم جان قند زنتانی
 که قراید رمشو یاب ایلارا
 کزین دین غلایینی بار ادادی
 اراد و بولار غلایینی کنه
 سایلن بوجن لال آیتا سون
 بوسنی پند انفا ایلاماک
 یار اتی ناسوع و نونی نبتانی
 تو لایلا کای ایکی میمانه سلا
 چو نیت لارین بقدی فزادوی
 یکم اول برنی اورتا و بلا نیتی
 کزسته آتی نی پها سکی کشتی
 که تیکر کچا چون بوج او و ب بوج
 یه مان غمی سین انی خند زردوی
 بو پرنی سیور و رجا لیتی
 کیشی نیدین بوشل پند روح کشتی
 بیج خلائق ز پردی و جود
 قیور دین بواردی ایکن حکمتی
 لوزن سندن قوی بون با شیکول
 خب و در حقایق ناسوع و نونی
 نوابی سوزن کزین طول اندلی

و اینسا با وجود
 که هیچ فقه ذرات دین و مع شایسته دین ایامس یکم حق سبحانه پر طوط بلکه هر طوط ایمنی
 آلا دینیک سپرد عیان سی دین واقف بولغای ابراهیم صلوات الرحمن علیه نیک وجودی کبونی خدایا رادتی کزاده بیک کفن
 بقدی و در سینه سلام نیکه نایب که بریند دریا قهری که با این نور ساین صد خدایستی نزد دینیک پل آسا و ما عین جباریتن
 فاسد مادی و فنی و پندت نیش آیتی و عباد قوی نیک شمع جباریتن او پر رکالی بلکه ذم من جباریتن ساد و رخالی سل غلبی تیراتی
 بونوع عدل و منقام بوللا تورخان با وجود اینسا و نهای یعنی عالم نهای منطیق آرای او چون عالیجه مسلا نین عالم پنا
 ذراتن فی عالم و اقربان و خلائق ذمک و ان آیتی
 آری پند اول بیت و پندت

رابتی دین سوکرا سلطت حربه کی فز تربت پردی تا هر قایس او ز زمانی نیک پیروی دینی رواجی دا و او ز حدی جی سی نیک
 شعی توحیدی و اسی تمام مالا کلام کور کوز کایا روجا در کین جهنا و پچی کایا غلاب اول شرح کفر نسی و اول سلام
 بزوسی یعنی ذکوشش بقینا یا رعد ل سوبی پد ملک بت نینف حضرت پر کایا روجا سیات نیمی پد کشور و میرا
 آشوب شخصی نیک بوینین لور فایلا رتا سا پر عایا امن امان سادید ارفو الحال دکا و برابا لطف احسان او طایفه
 کا رخ مهال بونی لار
 المنته نه تبار که تعالی یکم نیک کایشی بوست نسبت الا یکم نیکری یک کاد افان لیتی
 پیر و سش نیدر پز یکم هر زمان ایللی مرغانی یکم نیکری دیدری لار من کوشی و ادت بیت و بوزاد و یفره با پند ایکم غلوتی دور
 اینسا دین اول بی دینی و او در پز یکم با پند اینسا شعی فتم تو قانان ایکی پند بلاق رتی چکتی و کتاب لاری نینغ

نخل

نعلی تا رتی دسپلین اول سلطان شان زمانه ابکد عالی پستان و اتوقه مشنل پریم
 شمشه لار اچوا صفاتی اینک ایک اربکده ی ربع اویس رپسل نیجی واسیه لایسن سلفی کیم سانی
 جامده ی پده صنع ایکی مایون فال چتری ماشیه بین رصع قیدی خاقانی کیم
 پده درصاری عالی درکی یکت برمین زین ایتی صاحب ذانی که نظر پیکر اسیسی
 قتل چکا پلا پس تیج بخشه عالی قدر تخمین مکت تجاری
 مایون فال نامن مشور زودوی زودر مشنیه پده تربت پردی خلافت پناهی که
 آتی دور آیک شایند زل هرات شاری که
 رودای پده مشری نیک آتی پایه بیخ سبز نیجه میکه روی انجم سپای که سکه خرقی ده اسب
 رودای پده ثوابت نیک تو قوزیر دین منظره بین آشور دی شمشه یاری جان سپیدی
 ماکد اسب زخنده همیشه خورشید خنده نکل شوی ای شیری آیک
 سوزی موزن زانک سوزی جلوه ذات آندی جاید انیس منحنی جلوه کر
 پسنی و انوارش ممشی کلای و ایهای روح الهی پیکر شینه تو قوزیر دینی نکل
 اورب ککری بریک تاب کلیندی طوف عوالب کلک باغ جابید انیلوزی
 چو آتون صاحب ایکی آزان کربو جایدین بوت لار دور بیزیک
 حال ایکی منوریه بین نشان دلی آذاز پفر اوب کلکشان
 نکل دین ایگد اکر منای نکل قیلب برقی تیره کالی نکل
 بیکور ماکد چو کیم بولوب پویسج نظر یکی فایستوب آتی رخ
 بوزجه و بوردید ایزد مشنگوی نظر اپری همسه بلکم پری
 جواد ایکی نیک بری آذاز مین که بوز حاتم طای آذاز مین
 نکل قدر لاریک نیازی انجا نکل دور و سیک جایی انجا
 زکی منت جاسکده پر پیسج فایده کیم اول پیر غیب رخ فایده کیم اول پیر غیب رخ
 نکل بر سرین در کمنر انجا جان نظایسین طرز مسوزن انجا
 نیک جی جان فریشد پنا نت بجایسکد انت اولسون
 برین ایرکین سیم سجانه دنال اوجود اویکرم عالم نظای مینی آدم آتلی قیلمو قور بند دساون خداجمته ایر با پس ایوی مکت
 کم سوزیدین سچ منتق جاننده ارجد حق کوکلی کاجر بوتور منتق اول بولوی کیم عالم الهی مینی آدم نسی خداجمته ارجد مکران
 خلافت شار سلطین ناصر فرمان برنن یلار بولار خدو دیانت یق حوکار دین نی چاره انکایت یق وزیر دین
 نی که بر بول آغای ایردی مایسیه کیم سلطت کارخانه ای مایسیه دین رسیده که بوقی ذلت آینه شمشه لانی ابرو کرا

...
 حلت سینه و نور توب حایون ان و روز افزون القاصد و ما فریدین خلد اوقرب و بخت و اخلا ریدین سگ فرین قیبت بر آینه
 اینک سفاک نیاید سپاس تو نوم بر کم که برادشتی ذبوله دیند با شسته سی دی قیبت که لگت و سوزد که در خیال تو شش کو غلی که پسند
 یقین بر که اول کو کونی بوز یک پر کند یغاول ایردی یکیم الهضرت نیک دینی دین با وجود او یکیم جمع تختات جهانی و مرادات ششانی مذ
 کاتت ریسر جلکوسیم با رایدی اما اینک کشد چی گستانی نیک حوی او ایند ادکلکی بوست فی نیک چمنی ان خد اکور با س نید و یک کوزدی
 بر کس کندی یک کوز و ششاس یزدین ذولا فرنی شش قولا فی دیک که در قواس نزدین ایچیم فی چنار ایکی دیک شل و باره سوز دین
 بدینی سر ایانی دیک نیک و ایچاس سوز دین غنیمت منی اسپه اری کم کل فرودی شل یک فخر و یک که بخندد اما نیت شوره ایان سرین
 بر شش بر سینه بی دیک کنگ تیلوم ششختی فخر او که بر نهانی یل کور که در کنگ شل که انور مال اری ای نیک نشید انکلا ایستل بر شل اری بر شش
 یغاول ایردی یکیم الهضرت نیک ترید فرین ارکجاب فخر و اچ نوع اوز فرین و مسقیم مقصود اریه پس ایدی بکه خاص تیگر ایلیک چون
 دانی و دی نیک بار که خاطر ایچون دانی سگانه دار مصطفی اچون ایردی بوجست دین نزد حاکم عادلی حکلی پدارت بیسیکستانی
 فرین اوقرب سینه یغاول ایرد ایست اصاف و دار انصافی و امرس قارانی سی بوینن قاضی قلیجی پدا و در ب وجود شری و اده
 قهر و بر بخت با سوز سی پدا قیبت نیت با فید آوز و ناسین انصاف ایکی پدا تو غاریب ایل بر زید اوقع خیزین نزاران
 چیکو در ب اول فرین کول لارین فایلی کا سوز دوم تاومن و کس فرنی بره اولکس تا نپس و مو اقری بر افق و اولکس
 تا نپس دستم جائینه پدا اولکس ایل سدا اولکس نکت آبه اولکس یا با اول ایردی یکیم که در الهضرت نیک روشش فری کوزدی منظر
 بیخات انی و یا بون خاطر نیک قویاشی مطمح نمایدات نامتسی دور پاک خیالی دین تو جی نه صادق و صاف ذنسی شمع چین
 شیشی ذمواتی و رعایت عایتی و نهایت اقبالی بو حکم کا مستحق بودی که نمود با اید که اگر بر شرت تخلفی دین شریف
 در کاد و هر ایست اظم بولت لاری عدول قویاشی بوزین یا پارو یک بولت بولت ذره و فرنی سیکور کای تا اول بولت لاری
 ذمات آبی صهری پدا عالی دین چقا رعایتی و پاکیزه اوقاتی شت نیز اگر بر شرت شیشی شریف شیشی ذمات سیکور کوزدی بولت بولت
 پدا اند بر ناک اول ششعی غفلت عدل لاری دین فارسیس کوزر کای محواته کاد اول طوماری حادثه و بونوع ایستی واقع بولای
 کوز بودی ایرپه دانی کم دین تجا و ز قیادیم و اوز دینی اراد اکور با این اول شیشی اذنا لوم تخریم کوزر کای بولت بده
 ان نپس اگر همان ایدی کوزاره و من اینک کوزی چوک ایجا بولت شش آنگاه که کتکس آه یغاول ایردی یکیم مالک شرف و علم سی
 معلوم چوانی ذماتش بولق دین و قدری اوقی آسایش فرنی ذمات سیکور کادیت خالی بولاید در مرقالی کم جبار بیج تا بند
 پدا دی قیلتی نیک بر فای دین هر کوزر کای کم معلوم زانچی کیکنن فاید اکور کای دهر چکاندین غیر ستم طلبان مینا تندر کم
 انی نوک بیخیتنی دهر شش دین بر شش ذمات اکور ایستور کم آیک جان ایماکی مکن بولای تا اده اناراه کیکنن صافات انی
 فرنی اری سینی ذکام و سببت اششاسی ذمات آرام بر کای دهر متقدره ظلم پدا معلوم عالی دین گناست پدا و کر پدا اده خواه
 هر ایست حکایت دهر در ایلیکم دین کیکنن پدا ظم تین اششایب معلوم جراتی ذماتم بر سینه تویدوم و ایچیم دین کیکنن فی
 الهضرت دهنی ذمات دهر تا ظم چلی بر سینه یک سرفیق با و پا لار کاشی سی ذمات بر دی معلوم جانی کیکنن

°Alī Šīr Navā'ī, Vaqfiya, MS, Leningrad, U.S.S.R.,
 M. E. Saltykov-Shchedrin State Public Library,
 Khanykov Collection, no. 55, fols. 111b-118b.
 Reproduced by permission.

کوزیک ایست در خاری و اقلان و اخاری ادینه لاله داخاری کونکته دهر راجه کونکته
سایه دیم اول تهریم ایدی مقصد . هر که بگویند بتا شمع خورده پرده از پرده جانی گوید دین مقصد . یا ناول ایدی کونکته
اراکا بر مقام دین سیر عوام ذوق و سپاسی از ابادت سندی و ایزم توزکا ذوقی خدمت بکنی و افسوس خورد که کونکته
در جای اراته انگریز جو پار و دشتی پسر زرد و چو یک کونکته تول سسرال لارین حاصل یقین و بر پسر یک بکنی
بر کله بخوش تیر ماکه آتشم ذوق روزگاری کفانی خردین و یک پیر اوج و اندیز کا کجا چه غیا سخی از ابا جان خرداری
ایچره سوردک توی دین میل اعلی یک یک قوی ذوق بر ملافا دین بر قیز یقین سیرام لاری ذوق کونکته و بر پسر یک
بیش اچکوزد آنغنی نیست پهلای کجا به کیشی آرتا پهنای کم بر ناتوان پندایشی تر شامش پهنای بر شامش پهنای
ست یقین ویم بلکه ذوق پرور کانت وانی ترخی لاری تول ایچادیم . ایدی کونکته خورده دین ایچا . سیرای سیرای کورده دین کونکته
دین پرور اراکا کونکته یقین . شد و لیدین بولار غنچه یقین . یقین اول ایدی کم چون اول حضرت کونکته دین و کونکته
ساکش زردی یا بس کالاسون پیر ایزم زراعت قد استنبال کور کوزدوم چون اول ایچم ایچا آنغنی شمع خورده
واضات طریق طریق ایدی تیگری غایتی دین کونکته لاری حاصل و نیست لاره اصل بولار کیشی بر ملافا دین
بیلر عوام دین پسر یک ساشی او کونکته ایچا دین اوچون پیر تور مارتون وانی بولار مناسب سیرای کونکته
نیگ بسنی سیرین اول حضرت یک ملازمتی مسلطی اوچون کیشی دینش قد ووز کونکته لاری طریقی ذوق هر یک یارانی ذوق
قدیم و بسنی ایچک شات دهری اوچون دعای دوام سلطنتی اوچون طاعت بیلر سستی لاری کم شام دین کونکته پسر یک کونکته
خوم بولوب ایچ کونکته تسبیح ایچورور لاره و تا کونکته آتشم ذوق عوام و یک غنچه میان یک مظلوم یعنی کورده و یک پیر دین
ساکش اراکا دور لاری کورده و بسنی کم جمع مولات و باره و تجلیات دین آرتی بیایچ سیرای کونکته و بولوب کونکته
و برات نیگ پسنه و ثوابی اول حضرت نیگ شاری و بسنی قدیم و ایچک غنچه اوقاتی مایهون ندر کونکته و بولوب کونکته
سستی ذوق قاضی المباحات حضرتی و عشاء و خوراک سیرای ایچای بسنی و طایفه مقربین فی تاوغ تو توم
سند و چشاه دین پناهدی . حق ساری برنی زاور اراکا . هر کونکته قدیم نیگ آتشم شاره . بوقت اوچون تیگری کونکته
اول بیایچ غیر جلای سیرین پیر بودر کم تاریخ بیکتریز بیکان پرو ایچم کونکته کونکته معنی یا نید ابر مقصد سیرای کونکته
بر نهایت قلدی و بر غیر ایچک عاریتده سسرال بولوم وانی اول پیر و در هر نوره اول سلطنتی نیگ و معنی ارم ذوقیت
یت الوم حضرتیت بده غار حسی نیگ شالی صدی و ایچم کارز کونکته اشاق ناشی لعل کانی و کور حانی و غنچه زور ترا
توقانی سگ اذ فر و ببله جزه طریقی ز تانی وایچ دور ایچک ایچا کونکته ایچم جزه صدی بولوب بیایچ پسر کونکته
نیگ بسنی و اواغ دور اول پیر نیگ سراسی روح پرور لیلی و اجنت هر سیرین شاره آیتور ذیل جان بخش لیلی
سیمی دین معنی کور کوزد و باغ جانی دین جوی نور دوی او تار کم صدای غنچه سیرین بس نشه لاری توقالی ذوق حیات
ترانسی تیار و شمر جانی دین ایچل سیری آقا دیم جنانسی سلسیل زلالی یک طبعت کامی ذوقا و ماضی سلاطین دین
اول یار و باغ یا سار ذوق امارت مین سیران ایزم زاده لاری کونکته کونکته کونکته کونکته لاری آرتور کونکته

°Ali Šir Navā'ī, Vaqfiya, MS, Leningrad, U.S.S.R.,
M. E. Saltykov-Shchedrin State Public Library,
Khanykov Collection, no. 55, fols. 111b-118b.
Reproduced by permission.

مشهورند سی تپسها خان - تنگ کجین ایک بقول کل لپھی خان مخلص بر نیز اول مرد اوله تیز چرب برنی دیوانه و یک سرای
 عادت تیب باغی سینه تر لوک اشمار پد صفا حضرت در چینی خود نوع ریاضین پد تیب و زینت پر دیم و آنگ تیرین سوزین و خانی کم
 اعلیٰ تیب یک کدو و پ بی کم پد قان اول نیزینی حضرت بست برین و مقدم حک فرمای پد زینت اول شنی رنگ خار خا
 برین قندی و امید می بر دو و یک همیشه اول بر بودت قدر از او در ام بو خاک دم بو حیایت قبر خود در بونی می صفا خانی
 بود رفیق کوشکی بو حیوی حوطی سینگ صغوبی پد صغوبی سی نیک پستی و او اتع ایروی و اول حارتی ایروی بودت چا خدا
 طرح سافان و قیرم دیا سافان بنا سی مشین ایردی ساکار اول تاشنی منت تا صین تاشب ایروی لار دیواری خام کرج دین
 ایرده کویا کم اول کیر پنی انور و تو زانی و مرت سوبدین قورب ایروی لار طی ایچی آشم ایردی قوی فی آشی تیره یک دین
 فرانسای و آند از غرت بوم وری پد منت حکمش لاری نیک آرای بر قاریش آشی بوزر غلوه دین فراق اهل کوشکی ایردی
 نشانی اند از سید یک پند لاری پد ماتی با پس کوز لار کاشانی - تیب ایرینی سیس ملامت یاقیب دیوار برین کرد کلاست
 قار انور صحنی از قاشم و چور کفهر شیه آذ کیر ست پانای نور بطوب ستوری لار آرای ادا نور و نشانی کای آزما
 کوشکی کای کیدی بو کم کیر در دست آقا بیعت کیراک تو زان از او بیای طرح مفاک کم همیشه ایل ایحای شده کای سید از ایش
 پر در بود بو خیال کوزله اسپتار بودی بو مقبول اندیشه خاطر و از ارتوی اول بنای دیر پوزنی حوار تیب اوزینه ادر پسته
 بنا قیلیدی و اول سا پس کلیسا مانندی بوزوب میرید اسپدی طرح سایدی اوزینه ابولدی در پسته و سیدی بنا
 شادیت بیای می جویر کلیسا و در پسته ایچی کیم کلکچ سید آنگ حورونی که بقدی ساری بونای واقع بودی و خوشخوان امام
 خوش اوز مقری موز بودی کم صلوات حضرتی عذابی پد قایم قوتب اعلیٰ حضرت دعای غمشزل بونای لار در سرنیک توبدا
 کم حدشالی دور کبند یا ساری کم سوز قرانی آیات زفانی او آسید اقرارت کلشی نیک هیوسنیس تیب فرش المانی
 لاری و تجرید و صغوبی نیک دایه دی نمد خانه شیرین اول لاری مر کون حضرت رسالت پناه مطهر و حاجتی او چون پرسی پاره
 کلام ادرت اعلیٰ حضرت دعای پد ستم مفا لار و بکندی در الجناط دیدی و در سرنیک شرقی و غربی سید ایچی در سرنیک
 بر سیمی خد اصولی و فردعی و پرسی یث فوج اصولی آتقیلا در در سرنیک طلعتی و اادن پر طالب علم کم سولف بونای لار
 تیسین قیلیدی و بود سده و یک خلوص اخلص دین یا ساری اخلصیه ات قوبولدی و بو اخلصیه در سرنیک جنوبی مدی نیک
 تاشدین کیم عمل آیینی آقا اول آریج نیک حوی مدی کم قیرانی بونای شایع عام و در کم اعلیٰ حضرت بنا قفان در سده دینا کم
 روحانی طور حضرت دین پسر توش رو اتی فر کوزو یگور و بتور و در کبندی سوزنلت دین نیک کبندی درین کاشی کای
 دور بر رزی کاشید اشتره کیم آتینی ایران و انگلی در حای دنا و ان مطالب علی آند عطاره کم ایچی خنده ستمی دور وطن
 ابو فوان خادم لاری سوز سید ایچی کرده سی قویاش ترسی ایچی بطور و طباخ لاری خنده سید انگشای شکلی او نیسکان پوز اوله
 برتد کتبا سی سوادری اینجهت اعلیٰ حضرت آزاد اوددی و در پیش منی توش و اولو بود بر دین آن خمت آباد بودی
 بر شایع عام بوخت آباد بانی دین کبک کوراک بر اول ایچل ایرینی باقی سی پد مدویا و بتیس علی کورث و اتی نورانه مر قدا
 در سنی ساری کیم کاشی کرده کالین دین من معاری میران و شمس ز کاشی رینی دین خود سنی سر کردن دور با در و بو اخلصیه
 ۱۱۵

در روزی در سکرته کیم آن لام و یک قدم و ایستود ب بین خود تویی زکات و بجا می تویی اول بیکری زکات کیم که بخدمت کا
 شب تو یکتو بچه ماه و غیره میانی بین سالادی و ضابطه تریکات عالی زکاتین آیم خود تو ایلم و بعلت ذی بختی حج دور
 اول بی حدی است بر باین مانا که اسلام شخصی پر کیشی کا اوست زکیم آذ او است چه دین تندی بار و بس ملازم دور کیم
 بیشای ساسی و اسپیم و ایکم بر لاسه سبب صفاتی بر لوره بود مذکور بود صفاتی ایکی آرزو دین پر به بر بار ک سفر هر دور اسپیم بکیم
 اسلام شخصی شش من دین پر به نیک لوسر کلو کی بجای دین ناقص بود عاقای و مسلمانی بکنیم بچوسی پر بارفاق بود طوفانی سبسی این
 منزلت قالی عاقای اول سده است آیین حافظ کیم اول بادی ساری کیم شمار می جریا رید اسباب بیاتی پیشه جیات زلالی و اول لفظ
 اطایند اسریندانه بود پس گلشن بیات شالی دور عزیت قبله اگر حافظ سالیارین چیزی سایه سید ایرنا با همسام بر یوزید اسباب
 جسم بندی و اول زکات قیدی می خود تو برب اول حافظ فی ایریشام و ذکر میر حاج لیت محلی مرید احکم دان بود الا همسام جسم یک
 چاکر کوسوم و اسطرلاب این کوسوم دین حقان تا زین اول محل طینی مستند نیستیم
 سوسن ایله ایدار ایاده فی السکان که پتانی زرار سکون پر اید کیم بود کواکتبا آبی زبون اورا رین خدمت تا کواکتبا کیم کام
 کربن کاسته سینه اسنو کام کورول بود لدا عدم تنفس چه بود بود اول ام اردوش و کربن ام اوز کایم بهر مند
 لی ملک حادید و بنت بند و کواکتبا وین عرض بود کیم اول سده سینه تلال دورید انسا کردار اول قبله آخر شید مثال
 طیند آوره از ایوره لوزد افراق زخمی و استیقا سلسله سید اعلقه بود ان قدیمی تزلزلت اول مستور سیکلی ملت سی خ
 ایکیم فی تعجب استم اول طهنت نیک جواد احوال و کور آه آل یک در کای نیک ثبات و دای او چن و عاقبت کایمین و ایکی
 و اویم او یکم اول طهنت نیک نیت سز فیات لاری و نیت سز شنت لاری متا بکسید ایوتقاری مذکور و صدر و اسطر
 بر نغان خدمت لاری بونتر نیکه بهیتره طهنت و ضابطه راق خدمت اول ایردی کیم زبده اوقایم و خلاصه بیاتینی
 اول طهنت نیک روح ذاتی و توبه سفایت ارف جسم ایردی و اول اب و اغراض سیده لار و دیکین خول لار و بطبع شش لار
 معنی جان صلا کمر فروع نظم و دین کتاب لار نصیف قلم ایردی و مجدول ترتیب پر سام ایردی و اول طهنت نیک
 فغنه آبی بود سید بد کوبیل لار روز کواکتبا مذکور و مایون ذاتی بود اسطیلد کوب قرن لار و زکات و اهی
 بتلی و مذکور بود ایردی اباجت دین کیم اول طهنت نیک بس که الشافی میایدین اهتمام یا سوزی بو خاک رود کایم
 نازل و اتمام سینه نین انشای شانی بوی ترا حایفه شالی دور ایل نیک تر و دوی او کوسر اختلاطی از نازل غلظتی
 و اثرات اشملی و فواصن اگر امی و دوام فوفاشی عالم ابرای و معلوم خلاصی و عایط غلظتی یا سنجین یا غرضی طبع اعلی نیک و سوار
 طایقی و طب اعلی نیک تا بجار طراز متی جمال سی دین شیوه سی حرابر نغان لار نیک سکو اریسی و عمل قلبی بین دور کایم
 خرابر نغان لار نیک پتر اریسی بر و طوق حد افضقان لار نیک یولوم بهشید آتور ما غلظتی و وزندین کوه توینان لار نیک
 ایاتیم کایم کایم کایم و اعلی سینه نین طهنت نیک و ضد است و دوقوسی و نکات شمار شرا نیک قیده و طهنت نین لاری
 کیم کیم مراده لاری نیک قیدی و آلازی رضا لاری پله او از افاق نیک تیشی سر صد یک لاری ایلی سی قاینی نیک زخمی
 و کله فی لواء لاری پله قاینان راق نیک معنی او زکات نیکت دین آرزو در میان نیک طبع خوارین او ز لاری کاترتیب

درخل قضاى لار مادام که شرط احوال پدموافق عمل قضاى لار بعد از کار عملی بین پدموافق
 و سچ نون خنده آلا دین آلمانای لار که آلا در حدال مباح ایما سچین بو نیز حکم برنا حدال مباح
 متوا قیب چرکشی تشریفه یکم اوز قیلم دین سوزی قیب ایدیم قیدوم مشاة عظام بر احوال شرعی خفته اجنت کلی قیب
 بر محدود احوالی اوز جلاتی پدمسرخ و اوز تو حیاتی پدمسرخ قیب بوجتماع مذمذوم و محدودت برنا بین
 عالم ایستدین سوزی احوالات یاز
 خزانیک کی تازار احوالات یاز
 سیکیز ایدای سیکیز ایدای تاریخ
 سخط ایدیکم قیبه عمل مستطاب
 نیکوکار و صلت و احوالی یا ز اوسون
 قنوت و تفریق کرنا و اوسون
 هر من رضا پدمقبول این یاز
 مقصدی ایملکون کر صحت معلوی
 ایدیکم سخط تفریق بر دست احوالی
 کیم بوزر بر ز و قنوت و تفریق اوز
 این بار ب اوسون

این بار ب اوسون

°Alī Šīr Navā'ī, *Vaqfiya*, MS, Leningrad, U.S.S.R.,
 M. E. Saltykov-Shchedrin State Public Library,
 Khanykov Collection, no. 55, fols. 111b-118b.
 Reproduced by permission.